

AUTONOMOUS FACTORY ROG

EDITORIAL

- 7 **Polona Mozetič and Danijela Tamše:** Keep on *Roging*

CRITIQUE OF SCIENCE

- 17 **Sandi Abram:** The Grassroots Creative Factory in the Age of the Neoliberal Creative Industries Machine
- 32 **Jernej Kaluža:** An Organic History of the Rog Factory
- 45 **Nika Grabar:** Architecture as a Possibility – the Case of Rog
- 60 **Barbara Beznec:** From the *Permanent Visitation Network* to the *Invisible Workers of the World*. A Short History of Migrant Movements in Rog, 2006–2011
- 74 **Second Home:** The Joys and Troubles of Migrant Self-Organizing in the Autonomous Factory Rog
- 91 **Francisco Tomsich:** Rog is a Symptom. Notes on the History of Art Production in Autonomous Factory Rog / [in English]

IMAGINATION

- 109 **Modri kot:** Because We Care, Even if It Sometimes Seems Like We Don't
- 135 **Avtonomne feministke:** Why so Sour, Lemon? On Queer and Feminist Troubles in Rog

NEW ANTHROPOLOGY

- 155 **Tine Bele:** Rog: Expiration Date Unknown
- 168 **Helena Konda:** Graffiti as a Visual Symbol of Territorial Representations in Rog
- 191 **Asja Hrvatini:** Social Centers are Better than Centers for Social Work!
- 203 **Jurij Krpan and Lilijana Stepančič:** A Selection of Early Official Use Cases and Proposals for the Renovation of Rog from the Relocation of the Factory's Production Line to the Financial Bubble

REVIEWS

- 221 **Blaž Javornik:** The Certain Uncertainty of 1968 in Yugoslavia
- 228 **Lilijana Stepančič:** The Time of Struggles for the Recognition of Black Art in the USA
- 235 **Daša Tepina:** The Intertwining of Lives, Borders, Hopes, and Disappointments
- 239 **Majda Hrženjak:** The Neoliberal Uses and Abuses of Gender
- 245 **Borut Brezar:** Utopia - the Affirmation of the Existing
- 250 **Subscription**

AVTONOMNA TOVARNA ROG

UVODNIK

- 7 **Polona Mozetič in Danijela Tamše:** Rogovilimo naprej

KRITIKA ZNANOSTI

- 17 **Sandi Abram:** Samonikla kreativna fabrika v času neoliberalne mašine kreativnih industrij
- 32 **Jernej Kaluža:** Organska zgodovina Tovarne Rog
- 45 **Nika Grabar:** Arhitektura kot možnost – primer Rog
- 60 **Barbara Beznec:** Od Mreže za stalni obisk do Nevidnih delavcev sveta. Kratka zgodovina migrantskih gibanj v Rogu, 2006–2011
- 74 **Second Home:** Radosti in peripetije migrantskega samoorganiziranja v Avtonomni tovarni Rog
- 91 **Francisco Tomsich:** Rog je simptom. Zapiski o zgodovini umetniške produkcije v Avtonomni tovarni Rog / [v angleščini]

DOMIŠLJJA

- 109 **Modri kot:** Ker nam ni vseeno, čeprav se včasih zdi, da nam je
- 135 **Avtonomne feministke:** Zakaj si tako kisl, Limona? O kvirovskih in feminističnih zagatah v Rogu

NOVA ANTROPOLOGIJA

- 155 **Tine Bele:** Neomejen Rog uporabe
- 168 **Helena Konda:** Grafiti kot vizualni simbol teritorialnih reprezentacij v Rogu
- 191 **Asja Hrvatini:** Socialni centri so boljši od centrov za socialno delo!
- 203 **Jurij Krpan in Lilijana Stepančič:** Nekaj prvih uradnih primerov uporabe in predlogov za obnovo Roga od preselitve proizvodnje do razpočenega finančnega balona

RECENZIJE

- 221 **Blaž Javornik:** Gotovo negotova jugoslovanska osemindesetletica
- 228 **Lilijana Stepančič:** Čas bojev za uveljavitev črnske umetnosti v ZDA
- 235 **Daša Tepina:** Preplet življenj, mej, upov in razočaranj
- 239 **Majda Hrženjak:** Neoliberalne rabe in zlorabe družbenega spola
- 245 **Borut Brezar:** Utopija – afirmacija obstoječega

- 250 **Naročanje**

UVODNIK

Rogovilimo naprej

Ideja, da bi pri ČKZ del vsebin namenili Avtonomni tovarni Rog (AT Rog)¹, je nastala jeseni 2015. Takrat smo razmišljali, da bi ob 10. obletnici zasedbe tovarne pripravili tematski blok o zgodovini zasedbe. To idejo je prekinilo dogajanje v začetku leta 2016, ko so uporabniki AT Rog izvedeli, da namerava Mestna občina Ljubljana (MOL), lastnica tovarniškega kompleksa, to območje izprazniti. MOL je februarja uporabnike seznanila z dovršenimi dejstvi: 13. junija poteče gradbeno dovoljenje, do takrat mora biti na območju tovarne Rog vzpostavljeno gradbišče, uporabniki imajo do konca maja čas, da prostore izpraznijo.

Uporabniki AT Rog se z grožnjo evikcije niso soočali prvič, je pa bila tokrat najbolj resna. V nasprotju s prejšnjimi poskusi izpraznitve tovarne, ki so bili bolj kot ne vezani na trenutne nagibe mestnih oblasti in gnev mestnih oblastnikov zaradi zasedbe, je imel ta trdnejše temelje. Tovarna Rog je primer industrijske kulturne dediščine; kot taka je spomeniško zaščitena, zato je pridobivanje gradbenih dovoljenj za kakršnekoli posege precej oteženo in drago. Eno gradbeno dovoljenje je v preteklosti že propadlo, MOL ni hotela, da bi se kaj podobnega ponovilo.

---

¹ Uporabniki v vsakdanjem jeziku seveda uporabljajo krajši označevalec Rog. Besedna zveza Avtonomna tovarna Rog (oz. AT Rog) je nastala v prvi polovici leta 2016, ko se je začel nov krog bitke za ohranitev skvota. Skovana je bila preprosto zato, da bi bilo nedvoumno, o *katerem* Rogu govorimo. Avtonomna tovarna Rog (oz. AT Rog) tako označuje trenutno stanje Roga oz. stanje od zasedbe naprej (temu pridevnik *avtonomna*).

Uporabniki se niso strinjali z vehementno odločitvijo mestnih oblasti. Predvsem je zbudilo dejstvo, da MOL ni imela resnih načrtov, kaj naj bi se dogajajo po vzpostavitvi gradbišča, razen tega, da naj bi porušili dve stavbi oz. prizidka na vzhodni strani kompleksa. Denarja za preostalo obnovo ni bilo v mestnem proračunu, niti ni bilo investitorja, zato so uporabniki upravičeno sklepali, da bi na območju nastala še ena gradbenih jam, ki krasijo mesto. Od tod izhaja eno osrednjih gesel takratnega boja, v katerem je nastala pobuda Ohranimo tovarno Rog: »Roga ne damo za gradbeno jamo!« In ga nis(m)o dali. Tisti junijski dnevi so bili najintenzivnejše in najtežje obdobje tovarne od njene zasedbe naprej. V noči s 5. na 6. junij, približno ob treh zjutraj, so po naročilu MOL v Rog vdrla zasebni varnostniki in gradbeni delavci z bagrom. Varnostniki so poskušali prisotne uporabnike na silo izvleči iz kompleksa. Ti so se upirali – del nasilnega dogajanja je bil tudi posnet in je v tistih dneh široko zakrožil po svetovnem spletu. Na pozive, da je za obrambo skvota nujna čim številnejša prisotnost uporabnikov in podpornikov v samem Rogu, so se hitro odzvali mnogi. Do devetih zjutraj je bilo znotraj obzidja več deset ljudi, ki so vztrajali, da morajo varnostniki in delavci območje zapustiti. Pred tovarno se je zbrala skupina podpornikov in ti so z vzklikanjem spodbujali tovariše, ki so jim varnostniki preprečevali, da bi odprli vhodna vrata in noter spustili še več ljudi, naj zdržijo. Zunaj so dogajanje budno spremljale policijske enote.

Okoli 9.30, po kratki tiskovni konferenci, ki je potekala na strehi ene od stavb, in sicer Socialnega centra Rog, je uspelo uporabnikom v notranjosti predreti koridor varnostnikov in odpreti vhodna vrata. Kmalu je tovarno Rog od znotraj branilo več kot sto ljudi, ki so v nekaj urah izgnali varnostnike, izpraznili varnostnikovo hišico pri vhodu² in razglasili (ali bolje, znova spomnili), da je AT Rog odprt prostor. Tako je bila evikcija preprečena in skvot ubranjen.

Medtem ko je takratno dogajanje znova obudilo razprave o upravičenosti zasedbe Roga, se je sam podvig MOL premalo kritično obravnavalo. Pri vpadu zasebnih varnostnikov je šlo za odločitev MOL, da uporabi silo, da bi iz svoje lastnine izgnala uporabnike,

---

² MOL je kmalu po zasedbi v nekaj kvadratnih metrov velik prostor ob vhodu postavila zasebno varnostno službo, kar je bil svojevrsten absurd – Rog je bil verjetno edini skvot v širši regiji, ki ga je na vhodu »varovala« profesionalna varnostna služba, ki jo je najel lastnik. Ni povsem jasno, koga naj bi varnostnik sploh varoval – rogovce pred zunanostjo, zunanost pred rogovci ali poslopja pred rogovci? Varnostniki, ki so bili razporejeni na to delovno mesto, so vedno imeli ambivalenten odnos do Roga in rogovcev; nekateri so tam pristali »kazensko«, nekateri so bili naravnani sovražno, drugi so se precej poistovetili z Rogom in so uporabnike podpirali.

ki so bili tam že deset let. Žal ne bomo nikdar izvedeli, ali je MOL vnaprej privolila tudi v uporabo nasilja zoper uporabnike. Če bi si navaden lastnik stanovanja na enak način privoščil prisilno izseliti najemnike zaradi neplačevanja najemnine, bi ga organi pregona preganjali vsaj zaradi samovoljnosti. V primeru vdora v Rog pa so prisotni policisti dogajanje zgolj opazovali, se s tem postavili na stran lastnika in niso znali prepoznati spornosti tovrstnega ravnanja.

Po uspešni obrambi skvota so začeli uporabniki snovati načrte za prihodnje dni in tedne. Ti dnevi so bili za rogovce naporni, vendar radostni; polni skrbi, a tudi idej, sanj in norosti. Največ skrbi je povzročal strah pred ponovnim vdorom – zato so bile postavljene straže. Premišljevalo se je tudi o pravnih možnostih, ki jih imata obe strani. Rog je bil v tistih dneh poln ljudi in dogajanja. Živo roza pobarvan bager, ki so ga bili gradbeni delavci prisiljeni pustiti na dvorišču Roga, je postal do vrnitve lastniku, tj. podjetju, ki naj bi opravilo rušilna dela, prava atrakcija.

Rogovci so izkoristili pravna sredstva, ki izhajajo iz dejstva, da so prostore Roga deset let nemoteno in samostojno zasedali in uporabljali. Tako je junija 2016 osem rogovcev predlagalo sodišču izdajo začasne odredbe in vložilo tožbo zoper MOL zaradi motenja posesti.³ Sodišče je predlogu za začasno odredbo ugodilo in MOL prepovedalo, da sama ali prek svojih izpolnitvenih pomočnikov (varnostnikov) odstrani rogovce, ki so predlagali začasno odredbo, iz nepremičnin na naslovu Trubarjeva 72. Prav tako je sodišče MOL prepovedalo vstopati v Rog in začeti rušiti stavbe. Z začasno odredbo je sodišče uredilo razmerje med tistimi rogovci, ki so vložili tožbo zaradi motenja posesti, in MOL. O samem motenju posesti sodišče še ni odločilo.

MOL se je spustila v pravno bitko in proti osmerici vložila t. i. lastninske tožbe, s katerimi zahteva vrnitev zasedenih nepremičnin. Vendar MOL od toženih rogovcev ne zahteva le, da sami vrnejo Rog v neposredno posest MOL, temveč tudi, da nepremičnino pustijo prosto vseh drugih uporabnikov. MOL torej s tožbo terja osem izbranih rogovcev, da izpraznijo celoten Rog. Prvostopenjsko sodišče je do zdaj v dveh primerih ugodilo lastninski tožbi MOL, a le kolikor je bila usmerjena proti konkretnemu in poimensko določenemu

---

³ Sodno varstvo pred motenjem oziroma odvzemom posesti je mogoče zahtevati v tridesetih dneh od dneva, ko je posestnik izvedel za motenje in storilca, najpozneje pa v enem letu od dneva, ko je motenje nastalo. Sodišče daje varstvo glede na zadnje stanje posesti in nastalo motenje. Pri tem se ne upoštevata pravica do posesti in dobrovernost posestnika. Tudi posestnik, ki je pridobil posest s silo, na skrivaj ali z zlorabo zaupanja, načeloma ima pravico do takega varstva.

toženemu uporabniku Roga. Pričakovano pa je sodišče zavrnilo tožbeni zahtevek v delu, v katerem MOL zahteva, da se ji nepremičnina vrne prosta vseh uporabnikov. Konkretni toženi rogovci namreč ne morejo odgovarjati tudi za vse druge uporabnike.

Tukaj se skriva paradoks. MOL se je na eni strani odločila za lastninske tožbe, ki jih je uperila zoper osem izbranih uporabnikov, da bi vse uporabnike Roga prestrašila in jim pokazala, da lahko v pravnih postopkih zmaga in nasprotnikom naredi vsaj visoke pravdne stroške (Rožman, 2016). Pri tem se je MOL morebiti nekoliko uštela, saj se uporabniki niso odzvali prestrašeno, temveč so se spustili v pravni boj. Na drugi strani gre za predstavo, namenjeno javnosti, s katero želi MOL pokazati, da ima trdno oblast v mestu, da si lahko pokori upornike in da ima resničen namen v Rogu udejanjiti svoje načrte. MOL bo kot lastnica seveda uspela z lastninskimi tožbami zoper izbrane uporabnike Roga, vendar s tem ne bo dosegla želene popolne izpraznitve Roga. Ko bo teh osem posameznikov moralo oditi, bodo v Rogu še naprej delovali oz. imeli posest preostali uporabniki, prihajali pa bodo tudi vedno novi.

MOL bi lahko popolno izpraznitev pravno dosegla samo tako, da bi najprej ugotovila, kdo sploh so konkretni uporabniki, nato pa bi morala vsakega od njih tožiti, da ji vrne Rog v posest. Tak pravni podvig bi trajal leta. MOL se gotovo zaveda te zagate, ni pa jasno, ali ima kakšen rezervni načrt. Do zdaj je poskusila doseči izpraznitev s poskusom protipravne evikcije poleti 2016, ki ni uspel, nato s pravnim in finančnim pritiskom, ki za zdaj prav tako ne kaže uspeha. Če bo hotela MOL resnično doseči vsaj delno izpraznitev Roga, bo najverjetneje morala k uporabnikom pristopiti še na kakšen drugačen, bolj političen, vključujoč in enakopraven način, v katerem bo morala uporabnikom priznati določeno moč in relevantnost.

In kaj se je od junija 2016 naprej dogajalo v AT Rog, ki je v času poskusa evikcije prejela desetine podpornih pisem in izjav iz vsega sveta? Tisto poletje je privabilo številne podpornike in izvajalce programov. V Rogu je delno potekal festival Ana Desetnica, v celoti pa festival Transforma; izšel je rogovski fanzin Rogovilka; Rog je gostil veliko razstavo etabliranih umetnikov in številne druge podobne dogodke; svetovno priznani grafitar Blu je okrasil najvišje pročelje v kompleksu; vzpostavil se je migrantski center Second Home, ki je postal pomembno središče za organiziranje, učenje in druženje migrantov, še zlasti beguncev, ki so v Slovenijo prispeli v poletju migracij 2015; zvrstila so se številna vodenja po kompleksu, pikniki na dvorišču ter predavanja in okrogle mize pod plahto v desnem kotu dvorišča; tako kot prej so se prostori še naprej dograjevali

in obnavljali. Zima je, kot vsaka dotakratna rogovska zima, prinesla zatišje in z vidika zunanjega opazovalca upad pogostnosti in intenzivnosti dogajanja. Delovanje v Rogu namreč otežujejo infrastrukturne razmere, predvsem ni elektrike, in velikost posameznih prostorov, kar je še posebej neprijetno za uporabnike glavne stavbe, ki v zimskem mrazu in mraku težko ustvarjajo; prav tako zasneženo dvorišče in nizke temperature niso primerni za dolgotrajne zunanje dejavnosti, zato Rog vsako zimo deluje vsaj tako zaspano kot poslopje iz Bernhardove pripovedi o objektu *izjemnih proporcev*, ki je izpolnil njegovo željo po tem, da bi imel »zase primerne zidove, da se lahko zaprem mednje« (Bernhard, 2013: 29). Vendar pa je ta vtis vsaj deloma napačen – manjši prostori, kjer delujejo kolektivi z agregati in urejenim ogrevanjem, so živahni tudi pozimi.

Namen pričujoče številke ni, da bi podali celostno analizo AT Rog. To bi bilo tudi nemogoče, saj se je v skoraj dvanajstih letih obstoja nabralo toliko pripovedi, izkušenj in dogodkov, da jih ne moremo v celoti in vsestransko zajeti. Eden od razlogov je tudi, da ni enotnega in popolnega arhiva. Uporabniki so sicer, vsak posameznik ali kolektiv zase ali skupaj, beležili posamezne dogodke, včasih pripravili tudi analize – vendar so te pogosto parcialne, na pol končane ali samo začete. To je povsem logično in naravno: tako heterogen prostor, ki deluje po načelih samoorganizacije in različnosti, ne more imeti enotnega arhiva in ene skupne naracije. Zato je rogovska dokumentacija nujno razpršena in obravnava kvečjemu posamezne pobude, dogodke, politične akcije ali gibanja. Številni rogovci pogosto poudarjajo pomen, ki ga imata za Rog in njegovo delovanje neposredni stik, pa tudi (nepisana) kultura pripovedovanja, prek katerih se v prostore počasi vpeljejo novi uporabniki. Eden od avtorjev te številke opominja, da posameznikov status v Rogu med drugim določa tudi, koliko ključev ima, h katerim prostorom vse je pripuščen. Lahko bi dodali, da je vsaj toliko pomembno tudi to, koliko zgodb pozna in kako jih zna pripovedovati.

Ker je Rog nemogoče zajeti v celoti, se je treba odločiti, kaj in kako bomo zajeli. O Rogu ne moremo govoriti »objektivno«. To je, ne nazadnje, tudi sklep, ki neizogibno izhaja iz načina delovanja samega Roga in številnih kolektivov v njem, ki pri svojem delu uporabljajo metodologijo militantnega raziskovanja. To namesto »objektivne« proizvaja nepodredljivo, rizomatsko vednost, ki teži k transformacijam. Zato je bilo osnovno načelo pri pripravi te številke, da morajo o Rogu pisati rogovci – bodisi aktivni uporabniki bodisi tisti, ki so v Rog vstopali ali vstopajo z mislijo in željo po tem, da bi s svojim delovanjem opolnomočili tam delujočo skupnost.

Številka je razdeljena na tri sklope. Za idejo za to strukturo se morava zahvaliti uporabniku Modrega kota, ki je opozoril: »Pri pisanju smo resno vzeli ime revije. Šli smo se domišljije.« To naju je napeljalo na misel, da izkoristiva ime revije in prejete prispevke razdeliva na sklope *Kritika znanosti*, *Domišljija* in *Nova antropologija*. V prvem sklopu so objavljena besedila, ki uvajajo nehegemonске konceptualizacije mesta, prostora, arhitekture, migracij in umetnosti. Sandi Abram skozi primer tovarne Rog kritično govori o gentrifikaciji, kreativnih industrijah in položaju avtonomnih skupnosti, Jernej Kaluža pa prepleta nekatere naravoslovne in humanistične teorije, da bi pojasnil razsežnosti AT Rog. Nika Grabar piše o natečajih, ki so zaznamovali vprašanje prihodnosti tovarne, ter o napačnem razumevanju in izrabi arhitekture za dajanje legitimnosti tem natečajem. Prispevek Barbare Bezec se osredinja na migrantске boje iz let 2006–2011, ki so imeli korenine v Socialnem centru Rog in so izpodbijali uveljavljene naracije o migracijah in svobodi gibanja. Prav na teh bojih temeljijo tudi dejavnosti, o katerih govori-jo avtorji iz prostora Second Home, ki v naslednjem prispevku skozi njih analizirajo mejni režim. Sklop zaključuje prispevek Francisca Tomsicha, ki opisuje in kontekstualizira umetniško dejavnost v Rogu ter tako ruši stereotipe o njej.

Drugi sklop vsebuje dva kolektivna prispevka. Prvi je prispevek Modrega kota, ki meša dramsko besedilo, avtoetnografske zapiske in deskripcijo. Modri kot je prostor eksperimenta; kolektiv se nenehno poigrava z različnimi umetniškimi in drugimi formami, ki jih prepleta v svojevrstne in težko opisljive dogodke. Njihovo besedilo je odraz te narave. Avtonomne feministke, avtorice drugega prispevka tega sklopa, pa se pri svojem delu najpogosteje dotikajo vprašanja nasilja, ki je tudi rdeča nit njihovega pisanja, v katerem se strokovna analiza prepleta z izpovednimi vložki, ki so nastali po metodi *exquisite corpse*.

Tretji sklop je etnografske, dokumentarne narave. Odpira ga prispevek Tineta Beleta, ki je leto dni po vpadu varnostne službe v Rog za Radio Študent pripravil dolgo reportažo – tu jo, v obliki, primerni za pisano besedo, poobjavljamo, saj menimo, da gre za relevanten pregled stanja. Helena Konda je pripravila izčrpno antropološko analizo grafitarskih pobud in kolektivov, ki delujejo (tudi) v Rogu, Asja Hrvat in pa piše o pomenu, ki ga ima za avtonomne prostore socialno delo, ki naj temelji na skupnostnem delu. Sklop zaključuje besedilo Jurija Krpana in Lilijane Stepančič, ki sta s pomočjo arhivske dokumentacije in izhajajoč iz lastnih izkušenj predstavila različne ideje, ki so jih mestne oblasti poskušale ude-

janjati v Rogu.

Rogovci vsak dan za sabo puščajo odtise svojega navdiha, ustvarjalnosti in želja. Zato sva za zbiranje gradiv, ki bi vizualno dopolnila številko, prosili Tiso Nežo in Urško, ki sta se na najino vabilo odzvali z veseljem.

Številka, ki je pred vami, je skup razmišljanj, pripovedi in občutenj Roga. Niti približno ni popolna. In še zdaleč ne pripoveduje ene zgodbe. Niti približno ni nepristranska. Vendar nič od tega ni niti približno naključje.

In ko boste prihodnjič obiskali Rog, ne pozabite podariti kakšnega cekina.

Ljubljana, 4268. dan zasedbe Roga

Literatura

BERNHARD, THOMAS (2013): *Moje nagrade*. Ljubljana: Beletrina.

ROŽMAN, ANDRAŽ (2016): Tovarna Rog: Taktika občine je finančni pritisk na rogovce.

Dnevnik, 26. avgust. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042748913> (10. december 2017).

KRITIKA ZNANOSTI

Samonikla kreativna fabrika v času neoliberalne mašine kreativnih industrij¹

Abstract

The Grassroots Creative Factory in the Age of the Neoliberal Creative Industries Machine

The article analyzes the effects of post-Fordist cognitive capitalism in relation to the Autonomous factory Rog and urban transformations in Ljubljana. It focuses on the processes producing a new class geography of the urban environment as part of a broader strategy of neoliberal reorganizations of the modes of production and exploitation. The text uses three paradigmatic examples to highlight structural connections between the usage of the creativity ideologeme and the ideological reorganization of the representation of creativity, between gentrification and class conflict, and the connections between the colonization of urban space and the transformation of commodifying niches within the hierarchy of capitalist exploitation. At the outset, the article analyzes the pan-European model of gentrification based on public-private partnerships, which was adopted by the neoliberal discourses of creative industries and creativity. The article continues by analyzing RogLab, a pilot project of the emplaced material representation of cognitive capitalism. The capitalist colonization of public space and the commons along with the neoliberal strategy of the commodification of creativity need to be understood as part of the new urban political economy, which gradually transforms the city through the process of gentrification, resulting in a biopolitical city founded on immaterial production, spectacle and mythologies of security.

Keywords: creativity, creative industries, neoliberalism, gentrification, Ljubljana

Sandi Abram is cultural anthropologist, PhD candidate and researcher at the Philosophical Faculty, University of Eastern Finland, Joensuu. (sandi.abram@uef.fi)

Povzetek

Članek analizira učinke postfordističnega kognitivnega kapitalizma na primeru Avtonomne tovarne Rog in urbane transformacije Ljubljane. Pozornost je namenjena procesom produkcije nove razredne geografije urbanega okolja, ki jih umešča v širše strategije neoliberalne reorganizacije načinov kapitalistične produkcije in eksploatacije. Da bi lahko osvetlil strukturne povezave med uporabo ideologema kreativnosti in ideološko reorganizacijo reprezentacije kreativnosti, gentrifikacijo in razrednim bojem ter kolonizacijo urbanega prostora in transformacijo komodifikacijskih niš v hierarhiji kapitalistične eksploatacije, se besedilo opre na tri paradigmatke primere. Uvodoma predstavi model panevropske gentrifikacije prek javno-zasebnega partnerstva, na katero sta se

---

¹ Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta *SENSOTRA – Čutne transformacije in transgeneracijski okoljski odnosi v Evropi med letoma 1950 in 2020* (ERC-2015-AdG 694893), ki ga financira program za raziskave in inovacije *Horizon 2020* Evropskega raziskovalnega sveta (ERC).

prilepila neoliberalna diskurza kreativnih industrij in kreativnosti. Nato analizira RogLab, pilotni projekt uprstorjene materialne reprezentacije kognitivnega kapitalizma. Sklep umesti kapitalistično kolonizacijo javnega prostora in skupnega ter neoliberalno strategijo komodificiranja kreativnosti v novi urbani politični ekonomiji, ki mesto s procesom gentrifikacije čedalje bolj transformira v biopolitično mesto, temelječe na nematerialni produkciji, mitologijah varnosti in spektaklu.

Ključne besede: kreativnost, kreativne industrije, neoliberalizem, gentrifikacija, Ljubljana

Sandi Abram je kulturni antropolog in doktorski raziskovalec na Univerzi Vzhodne Finske (University of Eastern Finland), Joensuu. (sandi.abram@uef.fi)

Uvod

Danes že težko najdemo osebo, ki iz ust ljubljanskega župana še ne bi slišala oguljenega stavka »Ljubljana je najlepše mesto na svetu«. V tem navidezno preprostem izreku je dejansko strjena urbanistična in korporacijska logika Mestne občine Ljubljana (MOL) – doktrina potrošniške dopadljivosti v »mestu-korporaciji« (Jelesijević, 2015). Grandiozni urbanistični načrti, ki jo uresničujejo, spreminjajo mesto v podobo z razglednice, predvsem z namenom ugajati dominantni urbani turistični industriji.² Utesnjevanje javnega prostora prestolnice v lukrativen, sterilen in disciplinarni jopič ni nič presenetljivo novega. Vseeno se po drugi strani soočamo z novimi strategijami neoliberalnega mestnega urbanizma. Medtem ko je kulturna potrošnja dolgo veljala za pogonsko gorivo simbolne ekonomije mesta (Zukin, 1991; 1995), se mesta v 21. stoletju naprezajo postati področja specifične, na potrošnjo vezane produkcije, kar se čedalje pogosteje odraža v perverzni marketinški koaliciji med kulturno-umetniškim establišmentom, nepremičninskimi špekulanti, storitvenim sektorjem in lokalno mestno oblastjo.

Tudi sodobna urbana turistična industrija je prenehala zgolj zasedati privilegirani položaj proizvajalca presežne vrednosti v mestu. Srečujemo se z novimi oblikami kolonizacije mesta, ki si podreja nove sfere in načine kovanja presežne vrednosti, pri čemer lastne ideološke gentrifikacijske procese predstavlja pod okriljem »novih planetarnih vulgat« (Bourdieu in Wacquant, 2001). Mednje denimo pripisujemo »kreativni milje« (Landry, 2000) ali »kreativno mesto« (Florida, 2005).³ Nova urbana ekonomija (Sassen, 2002: 22) in njeni zagovorniki ponavadi slepo zasleduje paradigmo urbanega načrtovanja, kot jo je spočel Richard Florida: »Človeška kreativnost je ultimativen vir ekonomske rasti.« (Florida, 2005: 22) Teritorialno se tu prepleta s kognitivno kolonizacijo, ki sliši v času kognitivnega kapitalizma na ime »kreativna ekonomija«.

---

² Po uradnih statističnih podatkih za obdobje 2011–2016 se prihod tujih in domačih gostov v povprečju povečuje za nekaj več kot 55.000 gostov na leto. Med letoma 2002 in 2016 se je število vseh prihodov več kot potrojilo (Visit Ljubljana, 2017).

³ Za kritiko na kreativnost vezanih konceptov glej Bajič, 2017.

Sila podobnemu procesu smo lahko priča na primeru nekdanje ljubljanske tovarne koles. Tovarna Rog na Trubarjevi je obratovala od konca druge svetovne vojne pa vse do leta 1991, nakar je po petnajstih letih stagnacije za zaprtimi vrati znova oživila šele leta 2006, ko je skupina TEMP zasedla prostore in fordističnemu Frankensteinu na novo vdahnila življenje (glej TEMP, 2009; Kurnik in Beznec, 2009; Kurnik, 2013). Leta 2010 se avtonomna cona prvič predstavi kot mehanizem za reappropriacijo skupnega. »Rogove skupnostne pobude zavračajo neoliberalno logiko na celi črti, saj si prizadevajo za skupno kot ultimativni prostor političnega, to je kraja izmenjave mnenj, žive demokracije in s tem tudi *upora* proti totalitarnim posegom.« (Jelesijević, 2012) Prostori v Rogu, ki so vse od osvoboditve odprto družbeno, kulturno in politično prizorišče, dajejo streho mnogoterim avtonomnim skupinam in političnim subjektom ter na stežaj odpirajo vrata heterogenim umetnicam, aktivistkam, migrantkam, obrtnicam, športnim navdušenkam in številnim drugim. Omenjeni paradigmatški premik v postfordistični kognitivni kapitalizem bom na primeru tovarne Rog prikazal skozi tri ravni. Najprej se bom osredinil na javno-zasebni projekt, imenovan Second Chance, pri čemer bo poudarek na vanj vpetem neoliberalnem diskurzu kreativnih industrij. Second Chance se umešča v prehodno fazo vseh megalomanskih načrtov *de facto* lastnice tovarne Rog – MOL. V sklepnem delu namenjam pozornost spremenjenim prostorskim načrtom, s katerimi osvetljujem predlagano javno financirano *gradnjo* (rušitev) avtonomnih kolektivnih kreativnosti v Rogu in nanjo vezano gentrifikacijo.

Javno-zasebno partnerstvo kot panevropski model gentrifikacije: primer Second Chance

Leta 2010 je MOL predstavila načrt *prenove* tovarne Rog pod imenom Second Chance. Objekt nekdanje tovarne se je tako znašel v družbi t. i. postindustrijskih območij v Evropi, kamor so bili poleg ljubljanskega Roga umeščeni še tovarna AEG (Nürnberg), nekdanji mlin za predelavo bombaža HALLE 14 (Leipzig), tramvajsko skladišče (Krakov) in ladjedelnica Arsenale (Benetke). Za razumevanje slogana Second Chance, »od industrijske rabe do kreativnega impulza«, si najprej oglejmo njegov opis.

Vizija petih evropskih mest je pretvorba neizkoriščenih industrijskih območij v kulturne in kreativne prostore dela in življenja, da bi tako nadaljevali njihovo revitalizacijo s trajnostnimi koncepti. [...] Nürnberg, Leipzig, Benetke, Krakov in Ljubljana sodelujejo pri razvoju inovativnih strategij in konceptov za nadgradnjo nekdanjih industrijskih con v ključna kulturna središča mestnega okoliša. Mesta se soočajo z enakimi izzivi pri razvoju dediščine in nekdanjih znamenitih industrijskih območij. Čeprav je revitalizacija v vsakem izmed petih mest v različnih fazah, si partnerji zastavljajo enaka vprašanja in delijo enake izzive, priložnosti in cilje. (Second Chance, 2013a)

Po prvotnem načrtu, temelječem na modelu javno-zasebnega partnerstva, naj bi MOL večino tovarni pripadajočih stavb porušila, v glavnem objektu pa bi vzpostavila Center sodobne umetnosti. Omenjeno partnerstvo je predvidevalo območje Avtonomne tovarne Rog (približno 7000 kvadratnih metrov svobode) preprosto razdeliti med zasebne lastnike (80,69 %), medtem ko bi v »javni« lasti ostalo 19,31 % površine. Zasebno bi obsegala rezidenčna dejavnost (luksuzna stanovanja in podzemna garaža), hotel in poslovni prostori. Javni del pa bi bil namenjen izključno »kreativnim industrijam« (večnamenske dvorane, razstavne površine, ateljeji ipd.) (glej Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2011: 4).

Neoliberalna logika posega v Rog je predvidevala zasebne dejavnosti preprosto financirati iz javnih sredstev. MOL bi, če sem nekoliko ciničen, tako vsaj delno ponovila reprizo tranzicijske privatizacije skupne družbene lastnine, ko je nekdanji skupni delavskega razreda prešlo v roke zasebnega kapitala. Razlastitev skupnega zahteva nekoliko podrobnejšo obravnavo. Problematizacijo je treba videti skozi nov urbani režim, ki se ne napaja samo v svetu umetnosti. Na primeru Roga se srečujemo z urbanističnem predlogom, ki kombinira center sodobnih umetnosti *in* kulturne industrije. Če si sposodim misel Hannah Arendt, je privatizacija javnega *in* skupnega tesno povezana s privatizacijo političnega. Rečeno drugače: načrtovana gentrifikacija skozi umetnost bi bila dopolnjena z gentrifikacijo skozi diskurz »kreativnosti«. Kulturaliziran kapital nam pri obravnavanem primeru maha z novo *rešitvijo* za postindustrijska območja – kreativnimi »revitalizacijami (sic!) skozi umetnost in kulturo« (Sheets, 2012).

Literatura v grobem navaja tri oblike gentrifikacije, in sicer tradicionalno, sodobno in umetno (Pasquinelli, 2010). Tradicionalna nastane z izkoriščanjem zgodovinsko-družbenih »varuhov kolektivnega simbolnega in kulturnega kapitala (muzejev, univerz, razreda dobrotnikov in državnega aparata)« (Harvey, 2012: 406). Pri sodobni gentrifikaciji gre za izkoriščanje umetniškega sveta in urbanih subkultur, medtem ko se umetna gentrifikacija uresničuje s pomočjo mestnih svetov, ki prek javnih kampanj promovirajo kreativno mesto, da bi v proračun pritegnili sveženj novih investicij in visokokvalificirano delovno silo (Pasquinelli, 2010). Nepresenetljivo bi lahko med zadnjo obliko gentrifikacije umestili tekmovalnost mest pri zasledovanju simbolnih lovorik (Neil Smith) v obliki prestižnih titul, kot na primer zelena prestolnica, evropska prestolnica kulture, marginaliziranim skupinam prijazno mesto in podobno. »V svetu, kjer potrošniška, turistična, kulturna in na znanju temelječa industrija postanejo glavni vidiki urbane politične ekonomije, se kakovost urbanega življenja in tudi samo življenje v mestu spremenita v blago.« (Harvey, 2008: 31)

Ob tem ostaja odprto vprašanje načinov akumulacije kolektivnega simbolnega kapitala. Ker je MOL sistematično aktivno negirala avtonomno kulturno-politično produkcijo v zasedeni Avtonomni tovarni Rog, je kolektivni simbolni kapital območja ostajal *neizkoriščen*. V tem referenčnem okviru niti zasedniki in zasednice postindustrijskega Roga, niti druge uporabnice in uporabniki niso imeli klasične

vloge »premostnih gentrifikatorjev« (Zukin, 1995: 111), torej tranzitnih uporabnikov prostora in stanovalcev, ki se jih tolerira, vse dokler posredno zvišujejo ceno nepremičnine oziroma mestnega območja. V newyorški soseski Lower East Side so, na primer, »s tem, ko so umetniki ustvarili umetniško sceno in skupnost, ki je združevala življenjski prostor s prostorom za produkcijo, performiranje in razstavljanje, hkrati postali pionirji gentrifikacije na novi meji s srednjim razredom« (Anonymous, 1989: 7).

Namesto umetniškega načina produkcije (Zukin, 1982) se simbolni parazitizem Second Chance prikazuje nekoliko drugače. Svojo kampanjo je gradil na uprositorjenem in sedimentiranem kolektivnem simbolnem kapitalu, ki se je akumuliral v Rogu v času socialističnega industrijskega obdobja, obenem pa romantizirano poudarjal zakoreninjen kolektivni spomin tega prostora. Zato so tako imenovane »edinstvene kulturne dobrine«⁴ nekdanje tovarne videne kot »posebni razpoznavni znaki, pripeti nekemu prostoru, ki imajo znatno moč pri pritegovanju tokov kapitala na splošno« (Harvey, 2012: 405). Povedano natančneje, trditve o edinstvenosti prinašajo monopolno rento (ibid.).

Naj navedeno orišem s pasusom iz opisa projekta: »Mesta se pri razvoju dediščine in znamenitih nekdanjih industrijskih območij soočajo z enakimi izzivi.« (Second Chance, 2013a) Kopičenje kolektivnega simbolnega kapitala je (vsaj v Ljubljani) predvidevalo spojitve simbolne muzealizacije lokaliziranih »edinstvenih« ostankov socialistične preteklosti (produkcija avtentične kulturne lokalnosti) *skupaj* s prej omenjenim kulturnim kapitalom (predvideni umetniški prostori in ustanove), da bi na koncu utirali pot kopičenju kapitala pod blagovno znamko kreativnih industrij. Gre torej za zmes tradicionalne gentrifikacije skupaj s psevdosodobno in umetno obliko.

Zdi se, da je temeljni ideološki gradnik panevropskega projekta Second Chance popolnoma teleološki: kognitariat bo postavljen na mesto že zdavnaj izginulega proletariata, v postindustrijskih prostorih bo avre delavskega razreda po novem deležen floridovski kreativni razred. Le težko bi našli boljši oris demagogije o triumfu svetlega »progresivnega« kapitalizma nad mračnejškim »arhaičnim« socializmom.⁵ Zato lahko v tem kontekstu obravnavamo simptomatično izjavo vodje Oddelka za kulturo MOL ob razgalitvi finančno bosih načrtov v zvezi z Rogom. Po njenem mnenju naj bi *revitaliziran* Rog postal zanimiv za novo generacijo mladih arhitektov in oblikovalcev, saj naj bi ti »v centru dobili prostor in orodja za vstop na

---

⁴ Besedna zveza je vzeta iz napovedi javnega predavanja sociologinje Lie Ghilardi, ki se je udeležila simpozija *Mesta in kulture – Ali prostor lahko regeneriramo zgolj s kulturo?* v ljubljanskem Mestnem muzeju (glej Ghilardi, 2012). »[R]jedke' mestne dobrine so hitro postale špekulativne delnice, novi obeti in možnosti za širjenje akumulacije kapitala z razlaščanjem.« (Merrifield, 2016: 149)

⁵ Ideološko prebarvanje po znamenitem vzorcu filma *Čarovnik iz Oza* (1939) lahko najdemo še v kakšnem primeru iz popularne kulture. Podstat filma *Varuh spominov* (2014) je sila podobna: ideološki preobrat iz sivenga monotonega komunističnega egalitarizma v pisan svet potrošniškega individualizma se zgodi ravno v trenutku, ko se filmska scena prebarva iz črno-bele v barvno.

trg dela» (Demšič v Krajčinović, 2013).

Mestna oblast s sklicevanjem na *opuščeno* in *bivšo tovarno* Rog ne zanika zgolj do danes delujoč uprstorjen kolektivni politični subjekt (o tem bo govor nekoliko pozneje), temveč se rekuperacija dogaja na semantični ravni s pomočjo metonimije – s sklicevanjem na prvotno poimenovanje tovarne in hkrati z nenehnim ponavljanjem nekega preteklega, zanemarjenega stanja, ki se ga sopostavlja v današnje časovno in materialno dimenzijo (diskurz degradacije, opustitve, praznine, vakuuma).

V podobno diskurzivno polje lahko umestim perverzen opis Second Chance, ki razgali imensko provinienco projekta: »[Ta postindustrijska območja so] industrijska posestva, ki si zaslužijo drugo priložnost.« (Second Chance, 2013a) Second Chance se umešča v linearno profitno logiko neoliberalnega urbanizma (tj. doktrina rasti in napredka kot ekspanzitorskih gonil kapitalizma in z antropomorfiziranim diskurzom⁶ o dajanju posesti drugo priložnost), pri čemer se aktivno poslužuje prej omenjenega mehanizma zanikanja; v projektnem opisu namreč dolgo ni bila niti z besedo omenjena kolektivna reappropriacija iz leta 2006, kaj šele kulturna, družbene in politična proizvodnja v Avtonomni tovarni Rog.

Poskus, da se revitalizira prostor, ki je dejansko že oživiljen (Jelesijević, 2012), velja razumeti kot neposredno napoved vznika kreativnih industrij iz pepela avtonomne kolektivne kreativnosti. Takšen proces bi nemara lahko celo označil za sodobno fetišistično nekrofilijo neoliberalnega urbanizma – torej kompulzivno ponovno uporabo objekta (tovarne) kot stimulant za doseganje konsolidacije (oziroma akumulacije) kapitala. V tem smislu se objektu ne samo apatično negirata kakršnakoli živost in življenje, ampak se njegova emancipatorno kolektivna kreativnost institucionalno evtanazira v urban kadaver, da bi se ga le lahko pozneje posedovalo in osvojilo. Na točki, kjer se sfiži valorizacija kolektivnega kreativnega kapitala, ostane sodobnim nekrokapitalističnim praksam na voljo le oprijemanje za kadavrom proletarskega kolektivnega »telesa«. Banerjee (2008) koncipira pojem nekrokapitalizma kot množico kolonialnih kapitalističnih praks, ki življenje podrejajo moči smrti: »To so prakse, ki upravljajo in organizirajo globalno nasilje prek privatizacije oblasti in ustvarjanja izrednih razmer, kjer se kapital akumulira z razlastitvijo in smrtjo.« (Banerjee, 2008: 18)⁷

Po Davidu Harveyju lahko kolektivni simbolni kapital razumemo tudi kot »*kapitalistično eksploatacijo skupnega* – tj. oblika eksploatacije, ki ne potrebuje nasilnega zaprtja [*enclosure*]« (Pasquinelli, 2010). Konceptu nasilja pa velja nameniti več

---

⁶ Ne samo, da se pojavlja inflacija evfemizmov za gentrifikacijo, diskurz o mestu je prepojen z medicinskimi, antropomorfnimi in biopolitičnimi označevalci, denimo revitalizacija, regeneracija, rehabilitacija, saniranje, degeneracija, ekološka bomba itd.

⁷ Marina Gržinić meni, da je nekropolitika kot osnovni proces nekrokapitalizma »vpletena v vse politike, ki določajo pogoje organiziranja družbenega in političnega prostora postjugoslovanske realnosti« (Gržinić, 2008: 3).

pozornosti. MOL od same reappropriacije intencionalno pušča Avtonomno tovarno Rog na eksistenčnem materialnem minimumu, saj celotna rogovska skupnost nima zagotovljenega preklopa na električno energijo, rogovsko *potencio* namreč poganja moč agregatov. Uporabnicam in uporabnikom Roga je poleg takšnega vsakodnevnega systemskega nasilja v preteklosti večkrat pretela grožnja z evikcijo, politika prijaznega nasmeška občinske vladavine pa se je najbolj brutalno manifestirala v davidovsko-golijatovski bitki za Rog junija 2016 ter se poslej nadaljevala v naknadnem (finančnem) izčrpanju nekaterih posameznikov in posameznikov.

V nadaljevanju se želim osrediniti na eksploatacijo skupnega, saj se s tem pojmom srečujemo pri nematerialnem načinu produkcije (kognitivno, afektno delo). Zdi se, da je bil namen implementacije projekta Second Chance vpisati prav tovrstno doktrino – iz tovarne Rog narediti prostor nematerialni tovarni dela, saj so nameravali »[...] preobraziti neizkoriščeno industrijsko območje v *kulturno-kreativni delovni in življenjski prostor*« (Second Chance, 2013a; poudaril SA). Navedek je prežet z bistvom biopolitične produkcije, po katerem so vsa področja družbenega življenja *proizvedena*: »[...] postfordizem in nematerialna paradigma produkcije vzameta performativnost, komunikacijo in sodelovanje za svoje osrednje značilnosti.« (Hardt in Negri, 2004: 200) Poglejmo si поблиže, kako so ustvarjene kreativne industrije.

Simulaker kreativnih industrij znotraj bele kocke: pilotni projekt RogLab

Sunek kapitalistične kolonizacije javnega prostora in skupnega je leta 2012 lepo ponazoril pilotni projekt RogLab. Kot investicijska podmena Second Chance se je RogLab usidral v neposredno bližino Avtonomne tovarne Rog, med njima teče namreč zgolj cesta. Objekt, ki so mu pripisali pionirsko vlogo pri napovedovanju kreativnih industrij na tem področju, je arhitekturno zasnovan v obliki popolnoma belega tovornega kontejnerja, ki zelo prikladno izziva dvojno interpretacijo. Najprej, ni mogoče spregledati očitne analogije z umetniško belo kocko, ki napoveduje penetracijo nove »kreativne« urbane ekonomije. Hkrati lahko kontejner beremo kot izvrsten primer, kako neoliberalizem zapakira eno svojih osrednjih floskul o prostem pretoku blaga, kapitala, storitev in ljudi. V nasprotju z Giddensovo konceptualizacijo države kot teritorialnega (obmejnega) kontejnerja oblasti, RogLab teži k temu, da se predstavlja kot nekonfiniran »kreativen« kontejner moči in dinamiko kreativnih industrij.

RogLab je zasnovan kot produkcijski, izobraževalni in predstavitveni prostor v kontejnerskem objektu skupne površine 30 m². Posvečen je dejavnostim na področju arhitekture, oblikovanja in sodobne umetnosti ter njihovega

medsebojnega povezovanja in medsektorskega sodelovanja (gospodarstvo, izobraževanje, znanost, okolje, prostor ...) ter mednarodnemu mreženju. (Rog Centre Pilot Project, 2013)

In naprej:

Deluje kot mini vozlišče ustvarjalnih dejavnosti, s poudarkom na dostopnosti produkcijskih orodij. Njegov namen je v malem merilu razvijati in v praksi preskušati vsebine, partnerstva in načine delovanja, ki bi po prenovi nekdanje tovarne lahko našli svoje nadaljevanje in nadgradnjo v novem Centru Rog. (Rog Centre Pilot Project, 2017)

To, da se RogLab nahaja le streljaj stran od samonikle rogovske skupnosti, še zdaleč ne pomeni, da ponuja vanj hermetično zaprte vsebine. Prej nasprotno, saj sta prostorsko umeščanje in simbolična pozicija RogLaba (situiranost *zunaj*, a *nasproti* tovarne) več kot kako zgovorna. Kolonizacija javnega prostora hkrati napoveduje rušilno kolonizacijo kreativnosti: »Privlačna premična arhitektura [...] označuje začetek obnove nekdanje tovarne Rog.« (Second Chance, 2013b) RogLab si obenem nadeva vlogo epistemološkega in materialnega predhodnika ter glasnika kreativnih industrij: »Da bi lahko natančneje opredeljevali, preizkušali in razvijali možne organizacijske, poslovne in uporabniške modele bodočega Centra Rog, smo zasnovali RogLab, pilotni projekt v malem merilu.« (RogLab, 2017)

V tem pogledu je RogLab, kot nakazuje že imenska pripona, povsem laboratorijski. Je laboratorijska materializacija, ki odraža prepletene procese rentnega kapitalizma, ki parazitira na proizvodnji skupnega (Vercellone, 2008), pri tem pa skuša komodificirati avtonomno kolektivno kreativnost (komodifikacija skupnosti), predvsem pa je predhodnik in facilitator napovedane prostorske uzurpacije in privatizacije skupnega.

Neoliberalizem predlaga, da se človeško blaginjo najlažje doseže z osvoboditvijo individualnih podjetniških svoboščin in sposobnosti v institucionalnem okviru, za katerega so značilne krepka privatna lastnina, prosti trg in prosta trgovina. Vloga države je ustvariti in ohraniti institucionalni okvir, primeren za take prakse. (Harvey, 2005: 2)

Za ilustracijo načrtovane *bodoče institucionalizirane kreativnosti* naj se oprem na umetniški podvig *SocialDress*, ki se je v RogLabu za več dni prisel na prostovoljno delo brezposelnih žensk:

SOCIALDRESS - MOČ LJUDEM [...] je umetniški projekt v obliki modne kolekcije oblačil in tekstilnih izdelkov za dom in gospodinjstvo. Značilnost kolekcije

so protestni slogani⁸ iz vseslovenskih ljudskih vstaj – aktualni izrazi upora in nezadovoljstva ljudi z obstoječim sistemom. Izbrane slogane bomo na delavnicah vezli s sodobnimi vezilnimi stroji na tekstilne izdelke in oblačila, ki jih bomo na tak način opolnomočili. Tradicionalne rokodelske veščine, sodobna tehnologija, moda, družbena angažiranost, aktivizem in socialno podjetništvo se povezujejo v nov interdisciplinaren umetniški projekt. (SocialDress, 2013)

Komodifikacijska mašina, ki se kiti z benevolenco in družbeno angažiranostjo, je poskušala dekontekstualizirati in politično kastrirati kolektivno subverzivnost vstaj z estetizacijo in vampirizacijo na neplačanem delu. Neplačano delo, vzajemna produkcija in interdisciplinarnost segajo korak dlje od atomiziranega prekariata, zato komodifikacijska mašina ne temelji več na izključevanju, ampak na nadzorovanem vključevanju in ji kolektivna narava kvečjemu prija.

V tretje ne gre rado

Leta 2013 so prvotni načrti MOL klecnili pod težo svetovne finančne krize, saj se na razpis za javno-zasebno partnerstvo ni prijavil niti en zasebni vlagatelj, kar pa zadolžene MOL še ni avtomatično odvrnilo od apetita po izpraznitvi Roga. Na mizi je pristal predlog spremenjenega prostorskega načrta, po katerem bi MOL kljub občinski finančni luknji vodila večfazno *prestrukturiranje* (sic!). Pri prvem posegu bi to pomenilo rušitev stavb v okolici osrednje spomeniško zaščitene stavbe *in* pričetek gradnje podzemne garaže (Mestna občina Ljubljana, 2013).

Za okoliška poslopja, ki jih ne bi doletel fasadizem (arhitekturni postopek gradnje stavb, kjer se ohrani samo zunanja lupine stavbe, poruši pa njena celotna notranjost), je spremenjeni prostorski načrt vseboval jasno napoved. Rušenje bi simptomatično pustilo za sabo še eno urbano vrzel, ki bi jo kvečjemu napolnilo parkirišče kot začasen *modus operandi* propadlih urbanističnih načrtov z občinskimi nepremičninami, čakajočih na bodočo revalorizacijo, medtem ko so načrtovane gradbene intervencije na glavni stavbi jasno signalizirale izpraznitev in *rekonstrukcijo* notranjih prostorov osrednjega tovarniškega poslopja in bi za sabo pustile še enega številnih »poznokapitalističnih praznih prostorov« (Bloch, 1959/1996: 188).

Kar razločuje tedaj načrtovano *rekonstruiranje* Roga od drugih že vzpostavljenih urbanih vrzeli, ki so predvsem posledica pomanjkanja nepremičninskih naložb, je intenca oblasti po transformiranju Roga v politično tihi urbani fantom. Evikcije, ograjevanje in osamljenje je le nekaj praktičnih strategij nevtralizacije in depolitizacije nepokornih, po katerih posega oblast.

---

⁸ Primeri sloganov ljudskega nezadovoljstva, ki so jih na delavnicah všivali na predpasnike in druge kose oblačil, so: »gotof si, fertik je«, »vse jih bomo nesli vun«, »ulice so naše«, »lopovi!«, »moč ljudem, ne strankam«.

Sklepni premislek: »Gentrifikacija je razredni boj.«

Izkoreninjenje in nevtralizacija avtonomne kolektivne kreativnosti, ki ovira kapitalistično eksploatacijo v mestu, sta inherentni širšim procesom urbane transformacije in novim načinom akumulacije kapitala v mestu. Repolitizacija kreativnosti in kolektivno proizvedena emancipacija v samoniklih fabrikah kreativnosti sta postali najbolj očitni v postavljanju zoper začetno ideološko apropiacijo in naknadnemu fizičnemu naskoku na avtonomen Rog.

Da rušilna kontinuiteta oblasti prek strategij neoliberalnega urbanizma ni zgolj za lase privlečena slutnja paranoidnega levičarskega uma, je postalo jasno s povračilnim udarcem projektu *Socialdress*, ki je organiziral razstavo sešitih stvaritev v galeriji Alkatraz (AKC Metelkova mesto). Razstavo, ki so jo odprli v večernih urah 8. oktobra 2013, si je med drugimi ogledala tudi skupina zamaskiranih obiskovalcev, ki so ob odhodu iz galerije skozi vrata odnesli večino razstavljenih objektov, ob tem pa raztrosili (z današnjega stališča) nadvse pomenljive letake z napisom »Ne bomo bager, ki ruši Rog«. Kakopak je takšen participatoren »brenerski« galerijski obisk naletel na ognjevite reakcije s habermasovsko retoriko, vključno z odzivom Muzeja in galerije mesta Ljubljane ter kolektiva RogLab:

To nasilno dejanje ostro obsojamo! V kolikor se posamezniki ali skupine ne strinjajo s projektom prenove nekdanje tovarne Rog, naj svoja mnenja naslovijo na nenasilen način pripravljavcem projekta prenove na Mestni občini Ljubljana in se ne znašajo nad umetnico, umetniškimi deli in tujo imovino. (RogLab, 2013)

Nasilje oblasti, proti kateremu ni bilo mogoče nasloviti mnenja na nenasilen način, je skoraj tri leta zatem, ob svitu 6. junija 2016, kronal prihod bagra, ki je, podkrepjen z mišičevjem s strani MOL najete varnostne službe Valina (kaj kmalu se je je oprijelo porogljivo ime RazValina), želel zlomiti upornega duha rogovske skupnosti. Trenutno razmerje sil na rogovskem terenu (in dvorišču) preprečuje kapitalu črpanje monopolne rente kot poslovnega modela kognitivnega kapitalizma (Pasquinelli, 2008; 2010), kar pa še zdaleč ne pomeni, da se tempo partikularne, kaj šele širše komodifikacije urbane krajine, kakorkoli upočasnjuje, kaj šele, da bi se zaustavil.

Obravnavani primeri nakazujejo posvojitev in implementacijo neoliberalne strategije komodificiranja kreativnosti, da bi z njo izpodrinili radikalno odprt in avtonomen prostor v Ljubljani. Če sta izključitev in evakuacija neposredno povezani s procesom »ugrabljene ustvarjalnosti« (Gržinić, 2008: 3),⁹ se nikakor ne

---

⁹ Ugrabljeno kreativnost eklatantno ponazarja nedaven agitprop MOL, ki je posnela video z naslovom *Center Rog. Novo središče ustvarjalne Ljubljane*. Video se konča z besedami: »Center Rog je

smemo spozabiti, da pojem kreativnih industrij ni niti znanstveni niti teoretski, temveč politično-ideološki (Vogrinc, 2012: 126). Ideološko prtljago prav tako nosi skovanka »kreativni razred«, saj je parazitski simulaker družbene kreativnosti, ki je ločena od prekariata in pripeta višjemu razredu (Pasquinelli, 2008: 120).

V pogojih, ki jih narekuje mesto-korporacija, smo tako priča sunkovitemu krčenju javnega prostora na račun privatizacije, katerega splošen kolonizacijski stampedo se še zdaleč ne ustavi zgolj pri avtonomnih prostorih skupnega. Spomnimo denimo na nedavni vznik svetlobnih vitrin v spomeniško zaščitenem starem predelu Ljubljane. Neoliberalno mesto ne postaja samo središče zasebnosti in prizorišč potrošnje (Low in Smith, 2006: vii), ampak urbano tkivo začneta čedalje bolj zaznamovati sistematičen in z mitologijami varnosti prepreden nadzor, ki ga spremlja vsakodnevna regulacija gibanja in življenja v njem.¹⁰ Lahko bi dejal, da se v okviru reda ulice čedalje bolj srečujemo z biopolitičnim mestom (Cavalletti, 2005; Gandy, 2006; Negri in Hardt, 2009), ki po eni strani utira pot nematerialni produkciji (kognitivno in afektivno delo) (Pasquinelli, 2010; Wyly, 2012), po drugi pa strukturira mesto kot spektakel (Lindell, 2013; de Kloet in Scheen, 2015; Ploštajner, 2015), pri čemer ne prizanaša prav nobenemu vidiku vsakdanjega urbanega življenja – od najbolj osnovnih premikov, gibov, ritma, pojavnosti, izraznosti, vse do čutnega zaznavanja. Skratka, znotraj biopolitičnega mesta, v katerem neoliberalni procesi producirajo nove razredne geografije urbanega okolja in reorganizirajo nove načine kapitalistične eksploatacije, lahko *začutimo* specifično »dimenzijo gospodstva nad prostori (in telesi)« (Bibič, 2003: 168).

Gentrifikacija nam v ospredje sopostavlja apropiacijo multisenzoričnega zaznavanja mesta, ne le posamičnih čutov. »Tem bolj ko proučujemo prostor in ga pravilneje obravnavamo (ne le z očmi in umom, pač pa tudi z vsemi čuti in celotnim telesom), vse bolj in bolje dojemamo konflikte, ki jih doživlja prostor [...]« (Lefebvre, 2013: 455) Mesto ni samo polje razrednega boja prek posamičnega avditivnega, vizualnega, taktilnega ali olfaktornega zaznavanja mesta (npr. Bibič, 2003; Attali, 2008; DeFazio, 2011), zato je bržkone ena prihodnjih nalog razumeti, kako biopolitika na vsakdanji ravni strukturira mesto, v katerem deluje čutno kot

---

investicija v ustvarjalno Ljubljano!« (Mestna občina Ljubljana, 2017a) Na spletni strani MOL je bil najavljen takole: »Da bi si meščanke in meščani lažje predstavljali, kakšni bosta podoba in vsebina novega Centra Rog, smo pripravili predstavitveni film. Območje nekdanje Tovarne Rog ima dolgo in spoštljivo zgodovino, ki se je z zaprtjem tovarne koles leta 1991 žalostno končala.« (Mestna občina Ljubljana, 2017b) Propagandni posnetek (ki je – lapsus? – na portalu YouTube žanrsko kategoriziran kot komedija) je pravzaprav vaja v slogu nizanja polariziranih reprezentacij (npr. umazano – čisto, prazno – polno, zaprto – odprto, degradirano – revitalizirano, nevarno – sanirano itd.).

¹⁰ Nedaven simptomatičen primer kriminaliziranja vseh realnosti, ki uhajajo potrošniški mentaliteti, in legitimiranje represije nad njimi ob zanašanju na medsebojno ovaduštvo je bila predlanska kampanja MOL *Človek, čuvaj svoje mesto, samo eno imaš*. Napovedana sterilizacija javnega prostora, vezana na proces turistifikacije mestnega središča, s silo sistematično briše pojavnost družbenih in političnih antagonizmov v mestu, družbeni problemi pa se čez noč transformirajo v kriminalne. »V homogenem prostoru se vzpostavi visoka raven segregacije.« (Lefebvre, 2013: 185)

medsebojno povezana človeška zaznava (Pink, 2010: 332). V tem lahko umestimo Debordovo opozorilo o prostorsko-časovni spremenljivosti najbolj dominantnega čuta, vida, saj

[k]ot čut, ki ga odlikuje največja zmožnost abstrakcije in ga je hkrati tudi najlaže prevarati, povsem ustreza posplošeni abstraktnosti *današnje* družbe. Čeprav se v vidnem svetu navadno orientiramo s pomočjo souporabe vida in sluha, si v navideznem svetu spektakla ne moremo pomagati ne z vidom ne s sluhom kot njegovo komponento; s prostim očesom ne moremo določiti spektakla. (Debord, 1967/1997: 44–45; poudaril SA)

Gentrifikacija tako postaja drugo ime za lokalni politični projekt in ekonomska strategija kapitala, ki zavestno opravi najprej s tistimi na socialnem dnu in njihovo vsakdanjo (čutno) izkušnjo urbanosti: »Družbenopolitična protislovja se udejanjajo prostorsko.« (Lefebvre, 2013: 426) Grenfell Tower, eksemplaričen primer benjaminovskega strateškega olepševanja (Merrifield, 2016: 61), pravzaprav ni zares nikoli tako daleč, kot se morda zdi. Obubožani, nepokorni, avtonomni, prekerni, migranti in številni drugi se znajdejo na vrhu seznama pri, kakor trdi Paton (2014: 186), transformaciji družbenih odnosov tako, da ustrezajo produktivnim odnosom. Skupaj s neoliberalnimi procesi, ki producirajo nove razredne geografije urbanega okolja v času reorganizacije načinov kapitalistične produkcije in eksploatacije, postane ideologem kreativnosti ideološki substitut za (vse bolj prekarizirano) delo in eksploatacijo z institucionalnim zavetjem v kreativnih industrijah.

***

Maja 1849, ko so pruske enote skušale zadušiti socialistično vstajo v Dresdnu, je Mikhail Bakunin predlagal, naj se pred barikade postavijo slike iz narodnega muzeja. Optimistično je namreč verjel, da bo takšna instrumentalizacija visoke umetnosti in buržoazna senzibilnost do nje zaustavila strele vojakov, a se je izkazalo ravno nasprotno (Scholl, 2011: 157). S prikrojeno mislijo Deleuza in Guattarija bi lahko dejal, da na barikadah samoniklih kreativnih in družbenih fabrik nemara ne potrebujemo več *kreativnosti*, ampak več upora proti sedanosti.

Literatura in drugi viri

ANONYMOUS (1989): The Occupation of Art and Gentrification. *The Anarchist Library*.

Dostopno na: http://theanarchistlibrary.org/library/anonymous-the-occupation-of-art-and-gentrification#fn_back7 (1. junij 2017).

ATTALI, JACQUES (2008): *Hrup: esej o politični ekonomiji glasbe*. Ljubljana: Maska.

BAJČ, BLAŽ (2017): Against Creativity: Loosely Structured Thoughts on a Loosely

- Defined Topic. *Traditiones*. V tisku.
- BANERJEE, BOBBY (2008): Živi in pusti umreti: kolonialne suverenitete in mrtvi svetovi nekrokapitalizma. *Reartikulacija: umetniško-politična-teoretična-diskurzivna platforma* 3: 16–18.
- BIBIČ, BRATKO (2003): *Hrup z Metelkove: Tranzicije prostorov in kulture v Ljubljani*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- BLOCH, ERNST (1959/1996): *The Utopian Function of Art and Literature*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- BOURDIEU, PIERRE IN LOIČ WACQUANT (2001): NewLiberalSpeak. Notes on the New Planetary Vulgate. *Radical Philosophy* (105): 1–5.
- CAVALLETTI, ANDREA (2005) *La città biopolitica: mitologie della sicurezza*. Milano: Bruno Mondadori.
- DE KLOET, JEROEN IN LENA SCHEEN (2015): Introduction. Imagining Chinese Cities. V *Spectacle and the City: Chinese Urbanities in Art and Popular Culture*, J. de Kloet in L. Scheen (ur.), 11–19. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- DEBORD, GUY (1967/1997): Družba spektakla. *Časopis za kritiko znanosti* 25(182): 41–58.
- DEFAZIO, KIMBERLY (2011): *The City of the Senses: Urban Culture and Urban Space*. New York: Palgrave MacMillan.
- FLORIDA, RICHARD (2005): *Cities and the Creative Class*. London, New York: Routledge.
- GANDY, MATTHEW (2006): Zones of Indistinction: Bio-Political Contestations in the Urban Arena. *Cultural Geographies* 13: 497–516.
- GHILARDI, LEA (2012): Mesta in kulture – Ali prostor lahko regeneriramo zgolj s kulturo? *RogLab*. Dostopno na: http://roglab.si/sl/predavanja/2012/cities_and_cultures_-_can_culture_alone_regenerate_places_ (1. junij 2017).
- GRŽINIČ, MARINA (2008): Reartikulacija razmer ali evropsko-slovenski nekrokapitalizem. *Reartikulacija: umetniško-politična-teoretična-diskurzivna platforma* 3: 3–4.
- HARVEY, DAVID (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press
- HARVEY, DAVID (2008): The Right to the City. *New Left Review* 53: 23–40.
- HARVEY, DAVID (2012): *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. London, New York: Routledge.
- INŠTITUT ZA CIVILIZACIJO IN KULTURO (2011): SWOT Analysis for the Purposes of the Revitalisation of the Former Rog Factory with the Establishment of the Rog – Centre of Contemporary Arts. *Second Chance*. Dostopno na: http://www.secondchanceproject.eu/wp/wp-content/uploads/2011/07/SWOT_Analysis_Ljubljana.pdf (1. oktober 2013).
- JELESIJEVIĆ, NENAD (2012): K reappropriaciji skupnega. Na primeru tovarne Rog. *Tribuna: študentski časopis* 53(4): 25. Dostopno na: http://www.kitch.si/wp-content/uploads/2012/10/Tribuna_K-reappropriaciji-skupnega_Nenad-J.pdf (1. junij 2017).
- JELESIJEVIĆ, NENAD (2015): Vandalizem, izraz upora in izgovor za represijo. *MMCRTV*, 3. avgust. Dostopno na: <https://www.rtvsl.si/kultura/drugo/vandalizem-izraz-upora-in-izgovor-za-represijo/370941> (1. junij 2017).

- KRAJČINOVIĆ, NINA (2013): Rog kot politični projekt brez zagotovljenih sredstev. *Delo*, 5. september. Dostopno na: <http://www.delo.si/novice/ljubljana/rog-kot-politichni-projekt-brez-zagotovljenih-sredstev.html> (1. junij 2017).
- KURNIK, ANDREJ (2013): Vzamimo si mesto! *Njetwork*, 23. marec. Dostopno na: <http://www.njetwork.org/Vzamimo-si-mesto> (1. oktober 2013).
- KURNIK, ANDREJ IN BARBARA BEZNEC (2009): Resident Alien: The Rog Experience on the Margin. V *New Public Spaces: Dissensual Political and Artistic Practices in the post-Yugoslav Context*, Radical Education Collective (ur.), 45–62. Maastricht: Jan van Eyck Academie.
- LANDRY, CHARLES (2000): *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*. London: Earthscan.
- LEFEBVRE, HENRI (2013): *Produkcija prostora*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- LINDELL, JOHAN (2013): *The City as Spectacle: A Debordian Critique of the City as Commodity and Brand*. Prispevek na konferenci. Helsinki, 15.–17. maj 2013.
- LOW, SETHA IN NEIL SMITH (2006): *The Politics of Public Space*. London, New York: Routledge.
- MERRIFIELD, ANDY (2016): *Novo urbano vprašanje*. Ljubljana: Založba /*cf.
- MESTNA OBČINA LJUBLJANA (2013): *Dopolnjeni osnutek Odloka o spremembah in dopolnitvah Odloka o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog*. Dostopno na: http://www.ljubljana.si/file/1351552/dop_osn_spr_oppn_ci56.pdf (1. oktober 2013).
- MESTNA OBČINA LJUBLJANA (2017a): *Predstavitveni film Centra Rog*. Dostopno na: <https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/center-rog/> (1. december 2017).
- MESTNA OBČINA LJUBLJANA (2017b): *Center Rog*. Dostopno na: https://www.youtube.com/watch?v=S_6CWwQqows (1. december 2017).
- NEGRI, ANTONIO IN MICHAEL HARDT (2004): *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York: Penguin Press.
- NEGRI, ANTONIO IN MICHAEL HARDT (2009): *Commonwealth*. Cambridge: Harvard University Press.
- PASQUINELLI, MATTEO (2008): *Animal Spirits. A Bestiary of the Commons*. Rotterdam: NAi Publishers.
- PASQUINELLI, MATTEO (2010): Beyond the Ruins of the Creative City: Berlin's Factory of Culture and the Sabotage of Rent. V *Skulpturenpark Berlin_Zentrum*, KUNSTrePUBLIK (ur.). Berlin: Verlag der Buchhandlung Walther König. Dostopno na: http://matteopasquinelli.com/docs/Pasquinelli_Beyond_the_Ruins_of_the_Creative_City.pdf (1. junij 2017).
- PATON, KIRSTEEN (2014): *Gentrification: A Working-Class Perspective*. Farnham: Ashgate Publishing.
- PINK, SARAH (2010): The Future of Sensory Anthropology/the Anthropology of the Senses. *Social Anthropology/Anthropologie Sociale* 18(3): 331–340.
- PLOŠTAJNER, KLEMEN (2015): Neoliberalizem in njegove manifestacije v mestu. *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 52(3): 476–493.

- ROG CENTRE PILOT PROJECT (2013): About. *RogLab*. Dostopno na: <http://www.roglab.si/en/about> (1. oktober 2013).
- ROG CENTRE PILOT PROJECT (2017): O RogLabu. *RogLab*. Dostopno na: http://www.roglab.si/sl/o_roglabu (1. junij 2017).
- ROGLAB (2013): Odtujitev del z razstave Socialdress – Moč ljudem v ljubljanski galeriji Alkatraz. Izjava za javnost. *RogLab*. Dostopno na: http://www.roglab.si/sl/sveze/2013/socialdress_izjava_za_javnost (1. junij 2017).
- ROGLAB (2017): Center Rog. *RogLab*. Dostopno na: http://roglab.si/sl/center_rog (1. junij 2017).
- SASSEN, SASKIA (2002): Locating Cities on Global Circuits. *Environment & Urbanization* (14): 13–30.
- SCHOLL, CHRISTIAN (2011): Bakunin's Poor Cousins: Engaging Art for Tactical Interventions. V *Cultural Activism: Practices, Dilemmas, and Possibilities*, B. Özden Firat in A. Kuryel (ur.), 157–178. Amsterdam, New York: Rodopi.
- SECOND CHANCE (2013a): Project Description. *Second Chance*. Dostopno na: http://www.secondchanceproject.eu/wp/?page_id=26 (1. oktober 2013).
- SECOND CHANCE (2013b): Rog Centre of Contemporary Arts. *Second Chance*. Dostopno na: http://www.secondchanceproject.eu/wp/?page_id=94 (1. oktober 2013).
- SHEETS, MONICA (UR.) (2012): Revitalisation Through Arts and Culture: New Developments for 5 European Industrial Complexes. Nürnberg: Second Chance. *Second Chance*. Dostopno na: http://www.secondchanceproject.eu/wp/wp-content/uploads/2012/11/SECOND-CHANCE_Mid-Project-Brochure_online_final.pdf (1. junij 2017).
- SOCIALDRESS (2013): *Socialdress – moč ljudem*. Dostopno na: <http://www.socialdress.net/index.php?htm=socialdress/moc-ljudem> 2013 (1. oktober 2013).
- TEMP (2009): TEMP about TEMP, or a Quick and Unsystematic Retrospective of the Workings of One Temporary and Informal Multidisciplinary Group. V *New Public Spaces: Dissensual Political and Artistic Practices in the Post-Yugoslav Context*, Radical Education Collective (ur.), 144–158. Maastricht: Jan van Eyck Academie.
- VERCELLONE, CARLO (2008): *The New Articulation of Wages, Rent and Profit in Cognitive Capitalism*. Dostopno na: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00645055/document> (1. junij 2017).
- VISIT LJUBLJANA (2017): Statistični podatki v letih 2002–2016. *Visit Ljubljana*. Dostopno na: <https://www.visitljubljana.com/sl/medijsko-sredisce-b2b/statistika/statisticni-podatki-v-letih-2002-2016/> (1. oktober 2013).
- VOGRINC, JOŽE (2012): *Popularna godba: eseji ob poslušanju*. Maribor: Subkulturni azil, zavod za umetniško produkcijo in založništvo.
- WYLY, ELVIN (2012): The City of Cognitive-Cultural Capitalism. *City* 17: 387–394.
- ZUKIN, SHARON (1982): *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. Baltimore in London: The Johns Hopkins University Press.
- ZUKIN, SHARON (1991): *Landscapes of Power: From Detroit to Disney World*. Berkeley: University of California Press.
- ZUKIN, SHARON (1995): *The Cultures of Cities*. Cambridge: Blackwell.

Organska zgodovina tovarne Rog

Abstract

An Organic History of the Rog Factory

In the article, I try to present a history of Rog through the perspective of contemporary theories that combine the natural sciences (physics, biology, and chemistry) with the method of historiography. In this way, a specific organic history is formed. Organic metaphors that are often used to describe autonomous, self-developed and self-organized spaces are not merely metaphors. I try to observe the history of Rog through a distinct inner dynamic characterized by frequent transitions and instability. This "live" dynamic is something that city authorities should respect and encourage, even if such spaces: 1. do not produce direct surplus value; 2. do not raise the reputation of the neighborhood; 3. do not obey (as other institutional spaces do).

Keywords: Rog, organic nature, community, assembly

Jernej Kaluža is a managing editor at Radio Študent. He holds a BA in history and PhD in philosophy. In the Rog Factory, he is mostly active in the Živko Skvotec collective. (kaluzajernej@gmail.com)

Povzetek

V članku skušam prikazati zgodovino Roga skozi oči nekaterih sodobnih teorij, ki vzporejajo naravoslovje (fizika, biologija, kemija) z zgodovinopisno metodo in tako vzpostavljajo specifično organsko zgodovino. Organske metafore, ki se pogosto pojavijo v zvezi z avtonomnimi, samoniklimi ali samoorganiziranimi prostori, niso zgolj metafore. Na zgodovino Roga tako gledam skozi izrazito notranjo dinamiko, ki jo zaznamujejo hitri prehodi in nestabilnost. Vsekakor pa je tovrstna »živa« dinamika nekaj, kar bi morali mesto in mestne oblasti sami po sebi ceniti in jo spodbujati, četudi tovrstni prostori 1. ne prinašajo direktne presežne vrednosti, 2. ne »povečujejo ugleda« soseske, 3. ne ubogajo (kot drugi, institucionalizirani prostori).

Ključne besede: Rog, organskost, skupnost, skupščina

Jernej Kaluža, odgovorni urednik Radia Študent. Po izobrazbi je doktor filozofije in diplomiran zgodovinar, v Rogu aktiven predvsem v kolektivu Živko Skvotec. (kaluzajernej@gmail.com)

Tovarna Rog je prostor. Tako kot v vsakem prostoru se tudi tu odvijajo določeni procesi: po njej se premikajo osebe, živali in predmeti. Spraviti dogajanje v nekem prostoru v linearno obliko besedila zahteva, da uberemo določeno taktiko, pri čemer imamo veliko različnih zgledov: 1. Lahko zbiramo majhne zgodbe, ki jih sestavimo v bolj ali manj povezan mozaik zgodb, kot to stori Ivo Andrić v romanu *Most na Drini*. 2. Lahko prikažemo svojo prvoosebno perspektivo, v kateri razkrijemo našo umeščenost znotraj prostora. 3. Dogajanje lahko podredimo neki teoriji ali pa izhajamo iz empirije, ki se bolj ali manj prilega različnim teorijam. 4. Izberemo lahko zgodbo nekega specifičnega subjekta, ki se je znašel v Rogu: izhajamo lahko iz izkušnje organiziranja koncertov, filmskih večerov ali bralnih seminarjev, lahko iz izkušnje migrantskih delavcev, beguncev ali skejterjev. 5. Morda bi se najbolj konvencionalen zdel pristop, da bi bil subjekt besedila rogovska skupnost, ki bi jo jemali za neko identiteto, ki se ji nekaj dogaja, itd. V vsakem primeru bi se zapletli v določene težave, nekaj bi spregledali. Rog in drugi podobni prostori se zdijo geometrično nepravilni: sami so sestavljeni iz množice perspektiv, njihovo organiziranost se zdi nemogoče ponazoriti s preprosto shemo. Vse te perspektive same pa povratno oblikujejo Rog v njegovi konkretni organiziranosti.

Zato bomo skušali ubrati nekoliko drugačen metodološki pristop. Vsi zgoraj naštetih primeri različnih perspektiv imajo nekaj skupnega: razdelitev na subjekt in okolje. To klasično delitev (delitev na tistega, ki deluje in preoblikuje, in na tisto, kar je pasivno in preoblikovano) bomo skušali opustiti. Vprašanje je, kaj nam prinese tovrstna taktika. Okolje samo postane subjekt in subjekt sam postane okolje: nemogoče je ločiti oblikovalca od oblikovanega, aktivno od pasivnega, rogovsko skupnost od Roga kot prostora, v katerem vladajo določene navade. Naš pogled lahko bega: z mikroravni na makroraven, iz perspektive v perspektivo, iz ene v drugo vzročno-posledično linijo. Tako dobimo Rog, ki ni samo prostor kot nekaj anorganskega in statičnega, niti ne samo skupnost v smislu nečesa organskega in aktivnega. Rog, ki je obenem subjekt in okolje, zajema obe skrajnosti, je gmota, kjer obstoječe navade vplivajo na posameznike, obenem pa ti posamezniki vzpostavljajo obstoječe navade: vse je preoblikovano in vse preoblikuje.

V sodobni teoriji sicer obstajajo številni zgledi za tovrstno taktiko: Fernand Braudel v delu *Sredozemlje in sredozemski svet v času Filipa II.* (1949) vzame za subjekt svojih zgodovinskih raziskav Sredozemlje, Reza Negarestani pa v *Ciklonopediji* (2008) denimo Bližnji vzhod. V obeh primerih dobi bralec občutek, da je samo okolje organizem, spreminjajoča se entiteta, ki se oblikuje, medtem ko se odziva na zunanost in medtem ko se tudi samoaficira. Odprejo se nove perspektive, ki jih klasična zgodovina spregleda: nafta in drugo blago, ki polzi iz rok v roke, postane entiteta, za katero se zdi, da je bolj določajoča od reprezentacije oblasti. Pokrajine postanejo žive, dihajo skupaj s tistimi, ki jih naseljujejo, skupaj s tistimi, s katerimi napolnjujejo svoje razmišljanje (oblikujejo vojne taktike, organizirajo načine poselitve, obdelovanja in trgovanja). Toda to, da je ta metodološki pristop že prisoten, nikakor ni zadostni razlog, da bi ga morali uporabiti tudi na primeru Roga.

Sam Rog kot prostor mora vsebovati nekaj, kar upravičuje naš pristop. V sami

teoriji avtonomnih prostorov, kot je ta denimo obširno predstavljena v nedavnih številkah ČKZ, ki sta posvečeni Metelkovi (Pavlišič (ur.), 2013) in anarhizmu (Pureber (ur.), 2014), se pogosto uporabljajo izrazi, kot so »avtonomnost«, »samoniklost« in »organskost«. Tega ne smemo razumeti samo v metaforičnem smislu: tovrstne prostore zaznamuje določena avtoafekcija, neodvisnost od zunanjega sveta in dinamičen notranji razvoj, ki je primerljiv z organsko naravo. Ni vsak prostor tak in najbrž bi bilo nesmiselno tako pisati zgodovino neke banke ali kakšnega birokratskega urada, kjer notranja dinamika nima tovrstne samoregulirajoče, samodoločajoče in avtoafektivne funkcije. Določene avtonomne prostore zaznamuje specifična plastičnost, pri kateri je ključen pomen navade, obreda in rituala in kjer pravila niso večna in preprosto povsem ločena od uporabnikov, kar bi bil pogoj nespremenljive zakonodaje, ki bi lahko bila okvir delovanja in statične definicije prostora, ki bi jo bilo lažje ubesediti.

Če sprejmemo, da sta za Rog ključna avtoafekcija in plastično preoblikovanje ter da je nesmiselno iskati njegovo statično bistvo, se moramo nujno obrniti na zgodovinskost Roga. Spreminjanje skozi čas določa, kakšen je Rog danes, ko je že prešel različne faze razvoja. Rog ni brezgodovinski sistem, ki bi bil v statičnem ravnotežju, ki bi prehajalo skozi vedno iste cikle: vsaka faza je kvalitativno drugačna od prejšnje, z njo se pojavijo nove zakonitosti in nove systemske strukture. Pretekli dogodki se preoblikujejo v strukture, ki jih je mogoče kot geološke plasti opaziti v današnji heterogeni sestavi Roga.

Začetek: iz tekočega v trdno stanje

Zmožnost samoorganizacije, organskost, avtonomnost: vse to so koncepti, ki prečijo tako teorijo avtonomnih prostorov kot teorijo, ki skuša začrtati čim širši skupni imenovalac vsega živega: vse se začne z avtonomijo, s postavitvijo zunanje meje, z drugačnostjo od okolja, ki je temeljni pogoj ločevanja na subjekt in okolje. Sočasno z zunanjo mejo se začne notranja igra. Nesmiselno se je spraševati, kaj je bilo prej, saj gre za dve plati istega procesa: določene entitete se samoaficirajo ravno zato, ker jih ne aficira zunanost. Vzročno-posledična povezava ni več ravna črta, ki teče v neskončnost, temveč se ukrivi v krog, kjer je ista entiteta (vsaj deloma) svoj lasten vzrok in svoj lasten učinek. Zato se je ta entiteta tudi zmožna upirati in odzivati na vzročno-posledične linije, ki nanjo pritiskajo od zunaj.

Vedno, ko iščemo začetke neke entitete, naletimo na tovrstno ločitev od okolja. Pogosto se govori o tem, da prve človeške civilizacije zaznamuje obzidje. Obzidje implicira samorazvoj in samoučinkovanje znotraj obzidja. Zdi se, da je proces civiliziranja najhitrejši v gosto poseljenih območjih in v mestih, kjer je večja tudi pogostnost interakcije med ljudmi, ki je pogoj vzpostavljanja čedalje kompleksnejših simbolnih sistemov. Tovrstne avtonomne samoorganizacije so, sledeč De Landi, zmožne tudi »najskromnejše oblike materije in energije« in jo »najdemo že

pri nastanku kristalov« (De Landa, 2002: 1).

Negarestani v podobnem kontekstu (in z drugačnimi besedami) omenja prvo ločitev, ki jo pomeni trdno agregatno stanje v primerjavi s tekočim, ki ga razume kot metaforo pretočnosti in prepustnosti, ki je sama v sebi, če ne zadene ob neko drugo agregatno stanje, brezmejna: vzročno-posledična linija po njej potuje linearno, kot val, ki nikjer ne trči ob nikakršno mejo. V nasprotju s tem je trdno agregatno stanje, ki je tudi stanje razmejenosti, nagnjeno k notranji kompleksifikaciji in segmentaciji (Negarestani, 2008: 41–69).

Tudi tovarno Rog si je morda smiselno v svoji predzgodovini (pred letom 2006) predstavljati kot del tekočine, kot še neločeno od širše okolice. Povedano natančneje: od okolice jo ločujejo samo zidovi, ki zaznamujejo povsem »naravno« pretakanje, ki poteka tudi v nekaterih drugih praznih ljubljanskih stavbah: vanjo se tako včasih zatečejo postopači, posebneži, brezdomci in džankiji, ki jih lahko razumemo kot predzgodovinske atome, ki se bežno in občasno srečujejo, njihova srečanja pa niso trajna. So kot naravna bitja, kot Rousseaujevi ljudje v gozdu, ki se srečujejo zgolj bežno. Z Althusserjevimi besedami: »Atomizirana dežela, v kateri vsak atom pada v prostem padu, ne da bi srečal sosednjega /.../.« »Individuumi hodijo drug mimo drugega, se pravi, se srečajo le ob kratkih priložnostih, ki ne trajajo.« (Althusser, 2000: 163; 177)

Kot pravi Negarestani, se trdno stanje vselej vzpostavi kot neka zgostitev, ki ustvari neprebojnost, mejo, v homogeni tekoči masi. Če se nekje v tekočini nekaj zgosti, se nekje drugje vzpostavi praznina, vakuum. Začetek Roga je tako mogoč zaradi tega prvotnega odklona Althusserjevih (in Ekipurjevih) atomov: 1. odklon naprej implicira srečanje, trk atomov, 2. srečanje implicira zgostitev, 3. zgostitev implicira praznino. Takole pravi v svojem članku Aleš Mendiževc (2017): »Praznina je točno odsotnost izvora. /.../. Če se vrnemo na začetek, začnemo s praznino.« Za praznino ne smemo iskati »razumskega vzroka ali božanskega izvora«.

Rog je torej na začetku prazen in pozabljen od oblasti in ravno praznost je pogoj kakršnegakoli dogajanja. Vsega tega dogajanja ne smemo omejiti na neki smoter ali vzrok: Rog ni nastal zgolj zaradi antikapitalističnega boja ali prostorske stiske umetnikov. Nastal je po naključju. Takole piše Althusser (2000: 166): »Srečanje se lahko zgodi, a se lahko tudi ne zgodi. Nič ne odloča, nobeno odločilno načelo vnaprej ne odloča o tej alternativni, ki je podobna kockanju.« Razvoja dogodkov ne smemo podrežati teleološkemu smislu, ki te dogodke zaobjame retroaktivno. Tovrstna izjavljanja so najpogosteje namenjena uveljavitvi določene intence v sedanjosti ali trkanju po prsih zaradi starih zaslug. Nemogoče je skratka nastanek Roga omejiti na en odločilen vzrok, temveč ga moramo prej razumeti kot kompleksno srečanje, s številnimi medsebojno prepletenimi vzroki. Povsem lahko bi se zgodilo, da bi vsi ti vzroki medsebojno trčili nekoliko (ali povsem) drugače. Z besedami De Lande (2002: 120): »Človeška zgodovina je zgodba o kontingentnosti in ne o nujnosti, zgodba o opuščeni priložnostih, da se gre v neko drugo smer razvoja in ne unilinerne sled načina pretvarjanja energije, materije in informacije

v proizvode kulture.«

Četudi ne moremo govoriti o enem vzroku, pa je gotovo eden centralnih elementov načrtno delo študentov, ki leta 2006 zasedejo tovarno Rog. Te skupine so heterogene, nekateri se pridružijo predvsem zaradi umetniškega ustvarjanja, drugi zaradi aktivizma, tretjim je ključen drugačen način preživljanja prostega časa. O teh časih, ki jih osebno ne poznam, sicer obstaja veliko pripovedk in ustnih virov, manj pa je pisnega gradiva.

Uporabniki skratka zasedejo tovarno in jo začnejo urejati. Dogajanja je vsaj na začetku veliko, vendar, kot se po navadi zgodi v situacijah, ki so polne tako upanja kot deziluzij, začetni zanos po nekaj mesecih uplahne. Rogu se pridruži veliko skupin in posameznikov, vsi se želijo v njem udeleževati po svojih najboljših močeh: prostori se preoblikujejo v ateljeje in delavnice, v Rogu se vzpostavijo tudi socialni center, knjižnica in koncertna dvorana. Vsekakor nima smisla, da bi tu naštevali vse zaslužne posameznike in posameznice, ki jih je bilo nedvomno veliko, lahko pa (z očitkom akademske narcisoidnosti) zavrremo teorijo zdajšnjega podžupana Koželja, ki je ob več priložnostih izjavil, da je Rog vzpostavila njegova malenkost.

Obdobje takoj po zasedbi Roga zaznamuje določen idealizem, ki skuša vzpostaviti čim večjo dostopnost Roga: vsi prostori so odprti, nikjer ni ključavnic. Prostor je segmentiran glede na rabo in ne glede na zasebno lastnino. Prvi rogovski zakoni so tako (podobno kot prvi poskusi zakonodaje v zgodovini) paradoksní poskus posnemanja naravnega, »tekočinskega« stanja. Kot je znano iz teorije naravnega prava, se zdi glavni paradoks ta, da se sploh poskuša z zakoni opredeliti naravno stanje, v katerem zakonov ni. Rog želi postati utopični prostor, ki temelji na skupni lastnini in mehanizmih, ki skušajo preprečiti kakršnokoli obliko privatizacije. Ideal je, da bi se posamezniki srečevali glede na svoja zanimanja in potrebe, ne da bi prišlo do popolne strditve in notranje diferenciacije v obliki lastninjenja posameznih prostorov.

Kontinuiran boj proti privatizaciji je sicer, poleg odpora, da bi se v avtonomnem prostoru povsem avtonomno razvili procesi, ki jih poznajo zunaj njega, stalnica znotraj avtonomnih prostorov. Kot opozarja Tjaša Pureber glede Metelkove, se je treba varovati podobe »živega muzeja, prepredenega z odnosi hierarhij in dominacije na podlagi zaslug za njegovo vzpostavitve« (Pureber, 2013: 141). Zdi se, da skušajo avtonomni prostori nasploh med svojim razvojem vseskozi ohranjati nedolžno začetno stanje, stanje med kulturo in naravo, v katerem še ni hierarhij, obenem pa v njem že obstaja možnost »družbenega«, možnost srečanja.

Zasebna lastnina se zdi v tem kontekstu glavni sovražnik, saj, kot pravi Thomas More (2014: 52), »kadar namreč vsak človek grabi zase, kolikor more, s to ali ono pravno zahtevo, postane nujno, da si vse razdeli med seboj le peščica ljudi, ne glede na obilico dobrin ...«. Zasebna lastnina razkraja družbenost in v skrajnosti teži k temu, da se entitete med sabo ne srečujejo več. To pa najbolj ustreza ravno moralno spornim karakterjem: »Kajti bogati so pohlepni, nepošteni in nekoristni, revni pa so, nasprotno, skromni, preprosti in z vsakdanjo pridnostjo koristnejši za

skupnost kakor zase.« (ibid.) Avtonomni prostori se vseskozi, vsaj na deklarativni ravni, borijo proti tovrstnim mehanizmom, ki bi v notranjosti utopije ponovili odnose, ki vladajo v njeni zunanosti: zasebna lastnina, profitna logika, izkoriščanje, izključevanje in netoleranca. Zato je ideal notranjosti zrcalno nasprotna podoba družbe: harmonija, enakost, svoboda itd. V realnosti so zadeve seveda bolj zapletene. Avtonomni prostor je tudi v tem kontekstu nujno deloma prepusten: če ne drugega, vanj vstopajo osebe, ki so se konstruirale zunaj Roga in se deloma navadile ravno na zunanji svet.

Praznino Roga torej napolnijo ljudje s svojimi projekti, idejami in vizijami: povsem tekoče stanje, v katerem je mogoče prehajati iz prostora v prostor in v katerem ni zasebne lastnine, se začne segmentirati in ločevati. Prostori dobivajo ključavnice, kolektivi in posamezniki se borijo za svoja mesta, pri čemer ključno vlogo igra vztrajnost. Prvotni blišč okrog zasedbe novega prostora se pomiri. In v hladnih in velikih tovarniških prostorih se začnejo vrstiti zime, med katerimi se intenziteta dogajanja bistveno zmanjša. Zdi se, da je bilo prvotno tekoče stanje zamišljeno preveč idealistično, s prevelikim zaupanjem do uporabnikov in v »dobro naravo« človeka. Vendar pa ostane načelna odprtost in relativna pretočnost vseskozi ideal Roga, le da se zdaj kaže v milejših oblikah: novi kolektivi lahko za prostor zaprosijo na skupščini, še pogosteje pa prostor podedujejo od skupine, ki ga je uporabljala pred njimi. Ravno pretočnost ljudi in skupnostno upravljanje diferenciranih prostorov znotraj Roga se zdi druga možnost za preprečitev lastninjenja. A težnja po nadaljnji diferenciaciji se pogosto kaže tudi v posameznih kolektivih. Zgodba se tu ponovi na nižji ravni. Težava je, da ni jasno, kaj rogovsko skupnost sploh dela za celoto; je pa nedvomno, da se kolektivi najpogosteje poenotijo ob grozilnih pritiskih na zunanjo mejo Roga.

Prej enoten notranji prostor postane z leti jasno diferenciran: v njem se zarišejo nove meje, tvorijo se sloji in plasti, ki vsi sestavljajo današnjo podobo Roga, obenem pa lahko retroaktivno, podobno kot geologi, razbiramo njihovo genezo. V grobem bi lahko Rog (glede na rabo) razdelili na umetniški, aktivistični in koncertno-šankistični del ter vse drugo (cirkus, skejterji itd.).

Trdno stanje Roga

Že vse od pionirstva socialne fizike, ki je med drugim pripeljala tudi do današnjih »big-data« analiz, se pojavlja ideja, da je mogoče razvoj družbe primerjati s prehajanjem med agregatnimi stanji, človeško obnašanje pa naj bi bilo predvidljivo, četudi neskončno kompleksnejše od procesov, ki jih opisujeta kemija ali fizika, kar se potrjuje z računalniškimi simulacijami, ki lahko s povsem istimi mehanizmi napovedujejo vreme kot denimo gibanje mnenj. Arthur Iberall, morda eden prvih, ki uporabi metaforo agregatnih stanj, tako nabiralniško-lovsko družbo primerja s plinskim stanjem, v katerem so atomi (in srečanja med njimi) redki.

Temu sledi tekoče stanje, ki je povezano z nastankom poljedelstva in živinoreje, ki sta značilna za nomadske skupnosti. Nato pride trdno-kristalno stanje, za katero je značilen presežek proizvodnje, ki ga je treba shraniti in ga upravljati, kar je temeljni pogoj statičnosti. Da bi bilo trajno skupno življenje mogoče, so potrebni zakoni: tvori se centralna oblast, ki ustvari geometrijsko pravilno, kristalno obliko, ki jo obvladujejo zakonski predpisi in druge oblike regulacije (Iberall v De Landa, 2002: 10–13). Sorazmerno s tem, ko se povečuje kompleksnost sistema, se manjša možnost »svobode« posameznega delca: avto, ki pride na prazno parkirišče, ima veliko večjo izbiro kot avto, ki pride na parkirišče, ko je prosto samo eno mesto. Tovrstni liniji, ki jo moramo razumeti kot grobo metaforo, saj je dejanski razvoj veliko kompleksnejši, lahko, kot smo skušali pokazati, sledimo tudi v Rogu.

Zdi se, da gre za splošno značilnost samorazvoja neke organske entitete: od enostavnosti in homogenosti h kompleksnosti in segmentiranosti. V to je entiteta prisiljena zaradi nenehnih zunanjih sprememb in zaradi notranje nestabilnosti. Obstaja več vrst kompleksnosti: geometrijsko pravilna kompleksnost kristalov in fraktalov, ki jo je preprosto opisati v obliki formule in pravil njene vzpostavitve ter nesimetrična kompleksnost, ki jo Nagarestani, v nasprotju s splošnim mnenjem, vidi kot višjo obliko razvoja, saj je veliko manj predvidljiva in težje razumljiva.

Pravilna geometrična oblika skupnosti, značilna za racionalistično državo ali za Iberalovo kristalno stanje, se v Rogu nikoli ne vzpostavi, kar je nemara povezano s tem, da Rog ne proizvaja nikakršnega materialnega presežka, ki bi ga bilo treba posebej natančno upravljati. Oblika Roga je zato geometrično nepravilna, obenem pa tudi deloma plastična in pretočna: skratka, kombinacija trdnega in pretočnega agregatnega stanja, včasih pa se v njej znajde tudi kakšen povsem zmeden plinski atom. Nič čudnega, da je vmesno stanje med tekočim in trdnim stanje služi, najpogostejša prispodoba za organske spojine. Zato je plastičnost Roga pogoj tako nestabilnosti njegove notranje strukture, kot tudi pogoj nepravilnosti oblike njegovega delovanja: nemogoče je postaviti neko vrhovno načelo, iz katerega bi lahko izpeljali vsa druga, nemogoče je določiti središčno točko. Organsko naravo podobno vseskozi prečka tovrstna nepravilnost, četudi se nekatere geometrično pravilne oblike ohranjajo tudi v njej.

Problematika prve rogovske zakonodaje je, da ni primerna realnemu stanju in ni zmožna prilagajanja sprotne dogajanju, zato tudi prilaščanje prostora, podobno kot privatizacija v širšem političnem kontekstu, ne poteka povsem nadzorovano: nekateri kolektivi sicer postanejo »lastniki« prostorov prek skupščine, več pa prek povsem konkretnih dejanj: zadrževanje v prostoru – urejanje/zapolnjevanje prostora – postavitev ključavnice. To morda najboljše ponazarja primer nekdanjega uporabnika, ki je velikansko kvadrato v pritličju tovarne preprosto napolnil z najrazličnejšimi bolj ali manj uporabnimi predmeti, in pa dejstvo, da količina ključev, ki jih ima posamezni uporabnik, deloma odseva tudi njegov »hierarhični« položaj v Rogu. Vsekakor tega načina pridobitve prostora ne smemo videti kot nujno manjvrednega, saj vsebuje nekakšno »pravičnost ulice«.

Zaradi te segmentiranosti prostora nihče, ki danes vstopa v Rog, ne vstopa v cel in nedeljen Rog (razen morda med obrambo leta 2016): posamezniki se po navadi pridružijo neki partikularni enoti, spoznavanje Roga pa je pogosto videti kot premikanje po nepravilnem labirintu, v katerem se srečujejo povsem heterogene združbe in sfere. Ta heterogenost se odraža tudi v raznolikosti vrednot in v različnih valutah simbolnega kapitala, ki vladajo v določenih prostorih: nekje se cenijo intelektualne, drugod tehnične, socialne ali delovne veščine.

Tako je institucija rogovske skupščine edini ostanek začetne ureditve, četudi je njeno sklicevanje pozneje sporadično in se je ne udeležujejo vsi uporabniki. Vseeno pa skupščina ostaja, vsaj v nekaterih situacijah (stiki z MOL, mejni primeri rabe, problematični uporabniki), pomemben instrument izvajanja politične moči v Rogu. Pomembna je predvsem v kritičnih razmerah, ko je potreben hiter odziv, ki je obenem lahko tudi reprezentativen in s katerim se uporabniki strinjajo.

V nekritičnih situacijah je treba skupščino bolj kot centralni organ odločanja v geometrično urejeni racionalni državi razumeti v funkciji »merjenja temperature«, kot prostor srečevanja, refleksije in včasih tudi konflikta. V literaturi o avtonomnih prostorih prevečkrat zasledimo precenjevanje pomena skupščine in skupnostnega odločanja. Toda četudi sama funkcija skupščine ni tako pomembna, se nekatera njena načela preselijo tudi na druge ravni in v manjše kolektive. Institucija skupščine tudi potrjuje našo tezo o zgledovanju po izvornem in še nepokvarjenem začetnem stanju kulture, ki določa avtonomne prostore: v idealni skupnosti odločajo vsi, oblast je v rokah ljudstva, oblasti ni. Zato za izvrševanje oblasti ni potrebna nika kršna prisila, kar se najbolje odraža v racionalistični geometriji Hegla ali Spinoze: »Čim bolj zato človek živi pod vodstvom razuma, se pravi, čim bolj je svoboden, toliko stanovitneje bo spoštoval zakone države in izvrševal ukaze najvišjih državnih oblasti, katerih podanik je.« (Spinoza, 1997: 54) A jasno je, da je tovrstno idealno stanje izjemno šibko in nestabilno, saj ga je zelo preprosto zlorabiti: vsak udeleženec namreč verjame v popolno nedolžnost in dobronamernost vseh drugih. Zato se ta ideal v praksi velikokrat obrne v svoje nasprotje, ko se skuša partikularni interes zapakirati kot interes celotne skupnosti.

Odnos do zunanosti

Poleg notranjih odnosov Rog vseskozi določajo tudi odnosi do njegove zunanosti. Vsaka organska entiteta je najprej do določene mere odvisna od potencialov, ki selektivno prihajajo vanjo. Priklopljena mora biti na različne vire energije, ki se skozi pretaka. Rog v tem kontekstu močno zaznamujejo: 1. odsotnost uradnega vira električne energije, kar ima od vsega začetka določajoč moment, saj pogojuje rogovsko produkcijo in odbija določene vrste aktivnosti in tiste, ki ne marajo pogosto temačnih in hladnih prostorov. Drva, agregati in baterije so zato del (predvsem zimske) realnosti, ki pa ima za stranski učinek tudi uspavajočo

toplino, kar še poudari občutek vrnitve v preteklost (ali pa morda apokaliptično vizijo prihodnosti). 2. Za Rog je ključna tudi ne povsem pretočna kanalizacija, pomanjkljive in redke sanitarije, premalo zabojnikov za smeti. 3. En sam fizični vhod in sorazmerna zaprtost trdnjavskega tipa (pomembno ob napadu MOL leta 2016).

Vendar pa bi bilo vsekakor premalo, če bi k pretoku med notranjostjo in zunanostjo šteli le grobo materialna pretakanja. Med obema svetovoma prehajajo predvsem ljudje. Načeloma velja, da v Rogu ni mogoče zaslužiti. Povedano drugače: večina sredstev, ki jih za svoje življenje potrebujejo uporabniki Roga, je pridobljenih zunaj Roga. Zato je delo v Rogu bolj ali manj prostovoljno, težko razločljivo od prostega časa, kar ima svoje dobre in svoje slabe plati: 1. dobro je, da ni (ali pa je manj) konkurence za delo, profitne logike in prilaščanja na podlagi dela, 2. slabo je, da je nemogoče živeti od tistega, kar delaš v Rogu. Biti v Rogu je do neke mere privilegij, ki si ga vsi ne morejo privoščiti, nekakšna utopija, ki za večino ni samozadostna, kar spodkopava samo osnovno idejo utopije. To seveda nikakor ne pomeni, da drži teza Gregorja Tomca iz časa napada MOL, da so v Rogu pretežno mladi, ki so pripadniki višjega srednjega razreda, četudi ne moremo trditi tudi povsem nasprotnega (da bi prevladoval nižji razred).

Uporabnikov in uporabnic Roga ni mogoče preprosto popredalčkati niti glede na razredno niti glede na kakšno drugo obliko pripadnosti: sestava oseb je izjemno raznolika – glede na to, od kod prihajajo, kaj nameravajo v prihodnje, kot tudi kakšen je sploh smisel njihovega ustvarjanja v Rogu.¹ Vse to rezultira v raznolikosti vrednot, saj, kot je bilo že rečeno, obstaja več različnih valut (pretežno simbolnega) kapitala, kar je v neposrednem odnosu z diferenciranostjo prostorov in kolektivov znotraj Roga. V fizičnem prostoru se tako srečujejo ljudje, ki se drugače najbrž ne bi nikoli srečali. Rog je, prej kot homogen prostor, srečališče heterogenih svetov.

Vse organsko pa tudi nekaj izloča: tako ali drugače preoblikuje tisto, kar pride vanj. Ne selekcionira samo na membrani kot površini, ki selekcionira med notranjostjo in zunanostjo, temveč se selekcijska sita pojavijo tudi na različnih ravneh v notranjosti. Materiali in ideje se razklaplajo in delijo na koščke ter znova sklapljajo in združujejo v preoblikovane skupke. Kar nastane, je produkcija: koncerti, izdelki, dogodki itd.

Vendar pa vse produkcije ne moremo reducirati samo na materialnost: v Rogu se tvorijo nove ideje, življenjski slogi, prijateljstva in sovraštva. Rog izpljune drugačne ljudi, kot jih sprejme. V postmodernistično odtujenem mestu, kot ga recimo opisuje Fredric Jameson v *Kulturnem obratu* (2012), ostaja eden redkih prostorov,

---

¹ Primer: Po pol leta teoretskih predavanj, ki smo jih njihovi snovalci razumeli kot izjemno pomembna, nas je naš najbližji sosed vprašal: »Kdaj bodo spet tista vaša pesništva?« In nam ponudil lesen pesniški oder, ki ga je sam izdelal. Čudovita izkušnja in nazoren prikaz raznolikosti rogovskih vrednot.

ki ustrezajo definiciji organskosti. Opravlja funkcijo socializacije, primerljivo s tržnicami in malimi trgovinami iz zlatih časov ameriških sanj (kot jih opisuje Jane Jacobs v delu *Umiranje in življenje velikih ameriških mest* (2009)) ali mladinskimi domovi (iz jugoslovanskega socializma). V Rogu vlada določeno samoupravljanje, ki ni samo deklarativno. Zato je, kot smo že zapisali, naš način obravnave Roga sploh smiseln in zato bi bila ista metoda neprimerna za prostor, kot je železniška postaja: tu so pravila povsem ločena od uporabnikov, nikjer ni nikakršne možnosti prilagoditve, posamezniki pa na vlake vstopajo in izstopajo pretežno nespremenjeni. Mnogi prav v tem vidijo glavni vidik političnosti Roga: gre namreč za enega redkih prostorov, kjer je pogovor o načinu upravljanja sploh lahko smiseln.

Organskost Roga je tudi glavni razlog zato, da je boj med Rogom in mestno občino v letu 2016 dobil tako skrajno obliko. MOL se je sama postavila na pozicijo zunanjega sovražnika: nekoga, ki hoče uničiti pogoj organskega, avtoafekcije in samoregulacije. Nekoga, ki želi uničiti neko organsko entiteto. Rogu so želeli na podlagi lastninske pravice in domnevnega dogovora o »začasni rabi« vsiliti pravila in načela delovanja, ki niso izrasla imanentno v rogovski skupnosti. Tudi pogajalska taktika je šla v smer razbitja notranje enotnosti. Sledeč pravilu »deli in vladaj« se je skušalo privilegirati posamezne uporabnike, jim obljubljeni nadomestne prostore ipd. Uporabnikom se je obljubljala določena kvadratura v novem Rogu, čeprav je jasno, da površina in lastnina sploh nista pravo merilo glede ohranitve in preživetja tega, kar je Rog. MOL sama je (in pri tem je imela izbiro) skratka izbrala vojno proti Rogu.²

Zakaj in v kakšnem smislu lahko govorimo o vojni? Vojna ne vznikne preprosto z napadom z ene strani, temveč je njen vznik veliko bolj kompleksen kvalitativen prehod iz enega stanja v drugo, ki se zgodi na obeh straneh. Vojna je pogosto definirana kot nasprotje ekonomije: v vojni hočemo uničiti nasprotnika, v (vsaj idealni) ekonomiji gre za enakovredno in prostovoljno interakcijo med dvema stranema, kjer primarni interes ni uničenje druge strani. V idealnem vojnem stanju izgine vsakršen stik med dvema entitetama, med njima ni več nikakršnega prehajanja, kdor sodeluje z drugo stranjo, je izdajalec. Če prej obstajajo nekakšna pravila, ki uokvirjajo interakcijo, pomeni vojna ravno odsotnost kakršnihkoli tovrstnih pravil. Clausewitz (2004) je bil prvi, ki je teorijo vojne ločil od vsakršne morale in pokazal, da je le-ta v vojni ovira, saj uspe tista stran, ki je bolj skrajna in nepredvidljiva. Zato takrat, ko se vzpostavi vojno stanje, po navadi nastopi še tretja entiteta, mediator,

---

² Sam sem se močno zavzemal, da bi (pod mediatorstvom Radia Študent) organizirali okroglo mizo med predstavniki skupščine Roga in predstavniki MOL, vendar mi to (kljub številnim klicem in pozivom na občino) ni uspelo. Za Mladino sem objavil članek, ki je nagovarjal MOL, naj skuša prisluhniti uporabnikom. Ta članek je celo dobil uredniški naslov »Za dialog z županom«. Tudi številni drugi poskusi dialoga z MOL so bili v prvi polovici leta 2016 povsem zaman in tudi sorazmerno spoštljiva retorika uporabnikov je naletela na gluha ušesa. Dialog ni bil mogoč, ker MOL sploh ni priznavala skupščine kot političnega telesa uporabnikov. Dialog je bil zanje reduciran na pogovor o kvadratnih metrih v novem Rogu ali na formalistično procesijo, ki je ob sočasnih tožbah MOL, ki predvidevajo, da se bodo pomembne odločitve sprejemale po sodni poti, nesmiselna.

ki skuša znova vzpostaviti kakršnokoli obliko interakcije med vojskujočima se stranema. Tovrstna interakcija je edini način za prekinitev vojne, saj se vojno stanje samoreproducira do dokončnega uničenja ene strani: vsak dobronamerni stik je izdajstvo, dobro za eno stran pomeni slabo za drugo.

Seveda je ta delitev na vojno in ekonomijo zgolj idealna: vojno je mogoče voditi tudi z ekonomskimi sredstvi in morda je eden največjih trikov sodobne ekonomije ta, da se ji uspe prezentirati kot porok miru. Morda je najučinkovitejši način za reprodukcijo vojne, kakor tudi eden njenih najbolj nemoralnih trikov ta, da se tako učinkovito zamaskira v ekonomijo. Kot pravi Foucault, bi morda morali:

/.../ znotraj tega »civilnega miru« politične boje, spopade glede oblasti, z oblastjo, za oblast, spremembe v razmerjih sil – okrepitev na eni strani, sesutje -, da bi morali v nekem političnem sistemu vse to razlagati samo kot nadaljevanje vojne; to se pravi, prepoznavali naj bi jih kot epizode, drobce, preместitve same vojne. Zmeraj, tudi kadar bi pisali zgodovino miru in njegovih institucij, bi pisali zgodovino te vojne. (Foucault, 2007: 85)

MOL se je v tem kontekstu lotila totalne vojne proti Rogu na vseh ravneh: fizični napad z varnostniki, manipulacije uporabnikov (govor o kvadratnih metrih, nadomestnih prostorih ipd.), pravno (in posledično finančno) nasilje ter dolgoletno izčrpavanje (izklop elektrike, neodnašanje smeti ipd.). Kakorkoli se bo zgodba med Rogom in MOL končala, je jasno, da je ravnanje, ki ga je v odnosu do Roga pokazala občina, nekaj, na kar nobena racionalna politika ne more biti ponosna.

Edini pozitiven učinek tovrstnega ravnanja je bil kontraučinek, ki je nastal v rogovski skupnosti: segmentirana in notranje diferencirana skupnost se je vzporedno s politikantstvom MOL čedalje bolj povezovala in združevala: vzpostavila se je notranja solidarnost, kakor tudi solidarnost celotne progresivne scene z Rogom. Tako sta po mojem mnenju pomlad in poletje 2016 eden od vrhuncev delovanja avtonomnega Roga: ponovno rojstvo, čas, ko je bilo dogajanje v Rogu najbolj »živo«.

Živo je vse tisto, kar se upira smrti, kot pravi že ena prvih definicij organske narave. Grožnja s smrtjo (ali želja po preživetju) je skratka tista, ki poganja naprej živo, tisto, kar ga sili, da se preoblikuje glede na dane razmere in glede na vselej novo situacijo: skupščine znova zaživijo, med posameznimi kolektivi se množijo oblike sodelovanja, večja se tudi število novih uporabnikov. Nadzor nad zunanjo mejo, ki ga je do tega trenutka držala varnostna služba Valina, je odslej prepuščen rogovski skupnosti sami. Le upamo lahko, da bo to srečanje čim bolj dolgotrajno. V raznolikosti vrednot in smislov je ravno zunanja nevarnost pomenila skupni imenovalec. Notranje meje so se zabrisale, nekako se je zdelo nepomembno, kdo je uporabnik, kdo obiskovalec in podpornik. Rog je v vrtoglavem letu 2016 popolnoma spremenil svojo podobo in se znova deloma utekočinil: prišli so številni novi uporabniki, v delovanje so se močno vključili begunci in begunke, aktivnejši so postali tudi nekateri novejši kolektivi.

Sklep

Organsko naravo torej zaznamuje določena nestabilnost, ki je pogoj razvoja in preoblikovanja, in ravno to se je zgodilo z Rogom leta 2016. Vprašanje pa je, kako bo Rog preživel novo stabilizacijo, ki se tu uveljavlja v zadnjem letu. Po evforičnem poletju je sledila nekoliko bolj streznitvena jesen 2016: znova so se začeli notranji konflikti, skupnost pa je postala manj odzivna in bolj diferencirana. Za vse to nima smisla iskati krivca, saj gre za povsem »naraven« proces, ki smo ga v različnih kontekstih avtonomnih prostorov, seveda na nekoliko drugačen način, že videli. MOL še naprej igra čudno in umazano igro: po eni strani naj bi se bila pripravljena pogajati, po drugi pa njene pravne aktivnosti vnaprej izničujejo smisel vsakršnega pogajanja. S finančno in pravno vojno, ki je zdaj sicer usmerjena proti posameznikom, ki so se pogumno izpostavili in tako odložili neposredno grožnjo po izselitvi, skušajo doseči končni cilj: prenovljeni center Rog, ki bo, četudi se morda v njem začnejo dogajati pozitivne stvari, težko dobil kakršnokoli legitimnost, saj bo vse skozi zaznamovan z »izvirnim grehom«, s katerim je bil vzpostavljen.

Kljub negotovosti zdajšnje situacije pa je nekaj gotovo: četudi MOL morda lahko uspe z izpraznitvijo tovarne, je ideja Roga kot organske in avtonomne entitete postala v enajstih letih delovanja tako močna, da jo je nemogoče kakorkoli izbrisati. Rog ni fizičen prostor, temveč način delovanja, ki se je deloma vsesal v navade številnih oseb in kolektivov, ki bodo tovrstne načine delovanja reproducirali tudi drugod: v drugih prostorih, v vsakdanjih življenjih, v političnem delovanju itd. Idejo je, v primerjavi s fizičnim prostorom, veliko težje porušiti.

Literatura

- ALTHUSSER, LOUIS (2000): *Izbrani spisi*. Ljubljana: Založba *cf.
- BRAUDEL, FERNAND (1949): *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l'époque de Philippe II*, 3 vols. Paris: Armand Colin.
- CLAUSEWITZ, CARL VON (2004): *O vojni*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- DE LANDA, MANUEL (2002): *Tisuću godina nelinearne povijesti*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- FOUCAULT, MICHEL (2007): *Življenje in prakse svobode*. Ljubljana: Založba ZRC.
- JACOBS, JANE (2009): *Umiranje in življenje velikih ameriških mest*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- JAMESON, FREDRIC (2012): *Kulturni obrat*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- MENĐIŽEVEC, ALEŠ (2017): O naključju, drugič. *Radio Študent*, 20. avgust. Dostopno na: <http://radiostudent.si/kultura/teorema/o-naklju%C4%8Dju-drugi%C4%8D> (6. oktober 2017).
- MORE, THOMAS (2014): *Utopija 1515*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- NAGARESTANI, REZA (2008): *Cyclonopedia: Complicity with Anonymous Materials*. Melbourne: re.press.

- PAVLIŠIČ, ANDREJ (UR.) (2013): Metelkova. *Časopis za kritiko znanosti* XLI(253).
- PUREBER, TJAŠA (2013): Proti in onkraj obstoječega: gradnja Metelkove skupnosti v upor. *Časopis za kritiko znanosti* XLI(253): 139–150.
- PUREBER, TJAŠA (UR.) (2014): Anarhizem: onkraj obstoječega. *Časopis za kritiko znanosti* XLII(257).
- SPINOZA, BARUCH (1997): *Dve razpravi*. Ljubljana: Analecta.

Arhitektura kot možnost – primer Rog

Abstract

Architecture as a Possibility – the Case of Rog

The article evaluates the Center of Contemporary Arts Rog project and relates the course of events following the competition to the question of architectural autonomy and the institution of the public architectural competition. The basis of the argumentation is Adorno's concept of architecture as a useful art. The question of aesthetic reflection, which Adorno opens up along with the question of space, is developed further with Rancière's concept of the *distribution of the sensible*. The understanding of architecture as a form of sensible experience is interpreted as the basis for a potential redefinition of the conditions of architectural competitions. Consequently, this calls for a rethinking of the activities within the architectural discipline.

Keywords: Rog, architecture, competition, public space, aesthetics, politics

Nika Grabar holds a PhD in Architecture. She is a researcher and an assistant at the Faculty of Architecture, University of Ljubljana. (nika.grabar@fa.uni-lj.si)

Povzetek

Članek se nanaša na projekt Center sodobnih umetnosti Rog in v razvoj dogodkov po izvedenem natečaju umešča vprašanje arhitekturne avtonomije in institucije javnega arhitekturnega natečaja. Kot izhodišče obravnava Adornovo zastavitev arhitekture kot uporabne umetnosti. Vprašanje estetske refleksije, ki jo Adorno poleg vprašanja prostora odpre s to zastavitvijo, članek nadgradi z Rancièrejevim konceptom delitve čutnega. Razumevanje arhitekture v smislu forme čutnega izkustva interpretira kot možnost za potencialno redefinicijo pogojev arhitekturnih natečajev ter s tem postavlja v premislek delovanje arhitekturne prakse.

Ključne besede: Rog, arhitektura, natečaj, javni prostor, estetika, politika

Nika Grabar je doktorica arhitekture, raziskovalka in asistentka na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani. (nika.grabar@fa.uni-lj.si)

Uvod

Nekdanja tovarna koles Rog v središču Ljubljane je že dvanajsto leto prizorišče raznolike kulturne, umetniške, politične in prostorske produkcije; ta se je začela po zaslugi posameznikov, ki so marca 2006 zasedli prazen in propadajoč kompleks ter ga spremenili v avtonomno cono. Vse od zasedbe se uporabniki tovarne Rog (rogovci) soočajo s pritiski lastnice, Mestne občine Ljubljana (MOL), naj prostore zapustijo, kar ni nepričakovano, vendar niti ne preveč razumno, saj je šele zasedba tovarno oživila in pozitivno vplivala na ulično vrvenje v okolici.

Spor je eskaliral na začetku poletja 2016, ko je zaradi nasilja nad rogovci in podporniki postal tudi medijska zgodba. V noči s petega na šesti junij so varnostniki zasebnega podjetja Valina v imenu MOL poskušali vzpostaviti gradbišče za začetek del, predvidenih v projektu Center sodobnih umetnosti Rog (Center Rog). Rogovci so se s svojimi telesi postavili v bran in varnostniki so uporabili silo. Število braniteljev se je v nekaj urah nekajkratno pomnožilo in še isti dan so rogovci sklicali tiskovno konferenco, izgnali varnostno službo in začeli graditi barikade, ki so jih odstranili čez nekaj dni, ko so vložili tožbe v zvezi s posestnim varstvom. Tem so sledile lastninske tožbe MOL.

Spor, ki je nastal v zvezi z nepremičnino in ki preprečuje kakršnokoli konstruktivno razpravo v zvezi z ureditvijo območja, ni spor o arhitekturi, čeprav se je posredno tiče. Besedo namreč v medijih uporabljajo pooblaščenca MOL, da bi na njej zgradili argumentacijo in videz strokovnosti projekta, ki vključuje rušenje in gradnjo na lokaciji. Drugače povedano, arhitekturni natečaj, izveden leta 2008, daje MOL pravico, da uporablja »arhitekturo« kot argument strokovnosti, pa tudi demokratičnosti, saj je bil natečaj izveden v skladu z zakonodajo, ki naj bi delovala v interesu javnosti.

V besedilu bom skozi analizo vloge in funkcije arhitekture pri organizaciji in urejanju prostora zagovarjala tezo, da je ta argument zgolj navidezen in da gre dejansko za spor o urejanju prostora. Natančneje, gre za spor o tem, kdo in kako odloča o dejavnostih, ki se bodo na lokaciji odvijale v prihodnje, pri čemer smer diskurza določa MOL.

Razsojanje o arhitekturi je neizogibno povezano z njeno vsebino. Arhitekturna reprezentacija v podobi mesta namreč zavzema simbolno funkcijo in, kot zapiše Adorno, hkrati nagovarja idejo prostora kot družbenega fenomena in oblikuje naše čutne izkušnje. Šele če sta oba vidika vtkana v misel o arhitekturi na določen način, lahko pogojno rečemo, da forma avtonomno spregovori, da imamo torej opraviti z arhitekturnim jezikom. Ali je v opisanem kontekstu Roga mogoče misliti arhitekturo? Če, kako? Kaj lahko s tem dobimo in kaj izgubimo, če tega ne zmoremo?

Arhitektura kot uporabna umetnost

Adornova zastavitev arhitekture, zanjo je potrebna dvojna refleksija – estetska in družbena, izhaja iz njene opredelitve. Razume jo v smislu uporabne umetnosti. Po eni strani o arhitekturi kot estetskem objektu priča njena forma, po drugi strani pa je na podlagi programa vsebina zavezana (družbenemu) prostoru, s čimer odgovarja na potrebe subjekta (Adorno, 1997: 13–17). Če arhitekturo v tem smislu navežemo na projekt MOL za območje Rog ter poskušamo pokazati, kako bi jo lahko mislili, naletimo na kar nekaj težav, ki govorijo o specifičnosti arhitekturne prakse danes.

Refleksija o arhitekturi se v družbi vrši na dva načina: bodisi na podlagi načrtov, skic, maket idejnih zasnov projektov, ki šele bodo nastali, bodisi na podlagi analize zgrajenega projekta. Medtem ko druga predvideva predvsem interpretacijo zgradbe (skozi besedila, filme, predavanja ipd.), je za kontekst fenomena Rog relevantnejša prva. Projekt Center sodobnih umetnosti (CSU) Rog, na podlagi katerega je nastal zdajšnji načrt za Center Rog, kot projekt imenuje MOL, je namreč rezultat enostopenjskega urbanistično-arhitekturnega natečaja. Točka, na kateri lahko problematiko Roga navežemo na dileme arhitekturne prakse, pa je zaključno poročilo strokovne komisije iz leta 2008.

Argumenti, s katerimi žirija utemeljuje nagrajene projekte, govorijo predvsem o tem, kako se določena rešitev povezuje z obstoječim mestnim kontekstom, pri čemer je posebej poudarjeno vprašanje obrečnega prostora, njegovega povežovanja z osrednjim na novo projektiranim trgom in naprej na Trubarjevo ulico. Drugo vprašanje, ki ga izpostavlja komisija, je povežano z načinom integracije obstoječega zaščitenega stavbnega industrijskega kompleksa. Gre namreč za umetnostno in arhitekturno dediščino. Tretje vprašanje, ki ga obravnava komisija, pa je vprašanje reševanja vsebinskih sklopov v odnosu do stavbne mase, zasnovane na novo, ter s tem povezane arhitekturne obravnave (Zbornica za arhitekturo in prostor Slovenije, 2008).

Iz jezika natečajne komisije lahko razberemo predvsem formalne koncepte, kot so: struktura, stavbno tkivo, tipologija, morfologija, volumen, lamela, komunikacija, Breitfuss ipd., ki so skladni z merili za ocenjevanje natečajnih projektov. Diskurz, ki je omogočil razsojanje o tem, kaj bo zgrajeno, hkrati kaže na distanciranje od programskih vprašanj.¹ Poleg objektivnih kriterijev, določenih s standardi, je forma tista, ki govori o izvornosti in jasnosti oblikovne zasnove, oblikovni skladnosti in skladnosti zasnove s sodobnim likovnim jezikom. Strokovnjaki so poklicani, da jo berejo, da razumejo, kako bodo objekti delovali v mestu, ko bodo dela končana.

---

¹ Merila za ocenjevanje natečajnih projektov so bila: skladnost rešitve z značilnostmi širšega območja, funkcionalna merila, oblikovalska merila ter tehnična, okoljska in ekonomska merila (Zbornica za arhitekturo in prostor Slovenije, 2008).

Forma in vsebina (javnega) prostora

Vsebina projekta pri arhitekturnem natečaju ni bila stvar presoje komisije, šlo je predvsem za vprašanje, kako so natečajni kandidati predlagano vsebino razmestili v zgradbe in jih s tem povezali z obstoječim fizičnim kontekstom. Koliko kvadratnih metrov površin za določene namembnosti naj bi nastalo na območju, je bilo in je tudi sicer podano z natečajnimi pogoji.² Arhitekti, ki se udeležijo natečaja, morajo te pogoje sprejeti, v nasprotnem primeru tvegajo, da bodo iz ocenjevalnega postopka izločeni.

Diskurz, ki se odvija, ko natečajna komisija razsoja, vsebino obravnava le posredno. Glede na zahteve po določenem številu kvadratnih metrov je bila na primer vertikala (stolpnica hotel) neizogibno dejstvo natečajnega projekta. A pravil, kako jo integrirati v podobo mesta, ni bilo. Prav tako ni bilo pravil, kako organizirati tlorise zgradb ali kako oblikovati fasade. Seveda mora projekt zadostiti zahtevam statike ter vsem drugim standardom, določenim z zakonodajo. A dejstvo, da zgradba stoji in da brezhibno deluje vse napeljave, še ni dovolj, da bi lahko govorili o arhitekturi, oz. ne more biti argument za zmago na arhitekturnem natečaju. Je »le« njen predpogoj.

Če torej ni pravila, po katerem bi lahko prišli do rešitve, ne more obstajati vnaprej določena forma, ki bi jo zgolj aplicirali na lokacijo. In posledično ne obstaja formula, po kateri bi lahko razsojali o njeni primernosti, meril pa ni mogoče v celoti objektivno določiti. Natečajniki morajo razmisliti o formi v odnosu do vsebine in materiala ter zgradbe na lasten način oblikovati, da lahko komisija skozi predstavitev razbere misel, ki govori o arhitekturi.

Vsak arhitekt torej z lastnim jezikom, ki odgovarja na programske in materialne zahteve, poda odgovor na zastavljeni prostorski problem. Razsojanje o arhitekturi v kontekstu javnega natečaja je odločanje, v katerem se razrešuje kompleksen preplet umskega in razumskega, logičnega in čutnega, in v tej zgodbi mora, da bi rešitev lahko bila arhitekturna, tudi govoriti o določeni arhitekturni temi (bodisi o poetiki konstrukcije, prostora, svetlobe, materiala ipd).

Povedano drugače – da bi bila arhitektura, mora obstajati misel o arhitekturi in pogled, ki jo prepozna. Predpogoj takšnega razsojanja pa je, da vsebine niso sporne. Vsako nagrajeno rešitev za projekt CSU Rog bi lahko na tem mestu opisali, a namen tega članka ni obnova argumentov natečajne komisije. Nasprotno, namen je opozoriti na meje njenega diskurza.

---

² Arhitekturne stroke kljub vsemu ne moremo razbremeniti odgovornosti za vsebinska vprašanja, saj so arhitekti znova tisti, ki sodelujejo pri oblikovanju natečajnih pogojev v okviru Zbornice za arhitekturo in prostor.

Javni natečaj

Če bodo številni ob pomislekih o vsebinskih pogojih in s tem povezanih arhitekturnih kriterijih zamahnili z roko, opozorimo na institucijo javnega natečaja. Ta stane in je financirana iz javnih sredstev. Poleg tega je tudi zgrajena rešitev financirana v celoti ali vsaj delno iz javnega proračuna. Kot tretje, programi, vsebine, ki jih dobimo z novimi stavbami, soustvarjajo javni prostor in ta ni zgolj stvar samovolje trenutne oblasti.

Javni arhitekturni natečaji v družbi zasedajo mesto, na katerem naj bi arhitekturna stroka v sodelovanju z drugimi predstavniki institucij in investitorji odločala o tem, kateri projekti bodo zgrajeni in posledično, kako bodo vplivali na javni prostor. V kontekstu javnega natečaja je mogoča refleksija o formalnih zakonitostih zgradb, njihovi kompoziciji v odnosu do vsebine, s čimer je posledično mogoče razsojati o pomenu stavb v kontekstu javnega prostora. Predpogoj za razpis natečaja pa je predvsem demokratična razprava o tem, kaj bo vsebina načrtovanih zgradb, o tem, kaj naj se s prostorom zgodi. Odgovori na dileme javnega prostora namreč niso nikoli dokončni in zahtevajo vedno nove razmisleke glede na situacijo, v kateri se pojavijo.

Administrativni postopek (urbanistično) arhitekturnih natečajev pomeni tudi določeno sosledje dogodkov, ki segajo od razprave o programski zasnovi vsebin, strokovnega preverjanja lokacije (analize glede zmožnosti kapacitet določene parcele), razpisa natečaja, na katerem natečajniki sodelujejo s svojimi predlogi, razsojanja komisije o teh rešitvah in končne razstave projektov, ki so nastali kot rezultat natečaja. Avtorji zmagovalne rešitve naknadno podpišejo z investitorjem pogodbo o izdelavi projektne dokumentacije za izvedbo projekta.

Projekt se od te točke naprej lahko spremeni, to je precej pogosto. Kljub vsemu pa obstaja meja, ki sicer ni ostro začrtana, do katere so te spremembe še sprejemljive. Ko jih projekt preseže, odločitve natečajne komisije niso več verodostojne. Posledično projekt ni nujno več v javnem interesu (to ne pomeni le določenega števila kvadratnih metrov v javni lasti), s čimer je kontradiktoren sam s sabo. Nastal je kot posledica javnega natečaja, a v končni posledici ni nujno, da mu lahko pripišemo vlogo, ki naj bi jo imel v javnem prostoru. Kaj se je dogajalo v zvezi z natečajem za lokacijo Trubarjeva 72?

Postnatečajno dogajanje

Kratko zgodovino projekta lahko najdemo na strani MOL. Ta se začne leta 2007, ko naj bi se občina projektu intenzivno posvetila. MOL poudarja dejstvo, da se je o tem območju sicer razmišljalo in razpravljalo od leta 1991, ko je bila na tej lokaciji opuščena proizvodnja. Razprave naj bi se končale s priporočilom, da se območje nameni pretežno javnim kulturnim programom. Leto zatem je bil za območje razpisan *javni, odprti, anonimni, enostopenjski, urbanistično arhitekturni, projekt*

natečaj za ureditev območja tovarne Rog v Ljubljani in rezultati tega so bili razstavljeni konec leta 2009 v atriju Mestne hiše (Mestna občina Ljubljana, n. d. a).

Leta 2012 je bil izveden javni razpis za izbiro zasebnega partnerja za javno-zasebno partnerstvo Center sodobnih umetnosti – Rog in garaže, vendar se na javni razpis ni prijavil nihče. Izkazalo se je, da je projekt prezahteven, zato so sledile spremembe projekta. V novi izvedbi naj bi vseboval programe v zmanjšanem obsegu, katerih obstoj bi bilo mogoče zagotoviti z javnimi sredstvi iz proračuna in iz strukturnih skladov. Projekt revitalizacije območja Roga je bil omejen le na prvo fazo (P1), ki obsega prenavo in preureditev tovarne Rog, parkirišča v kleti in preureditev tovarniškega dvorišča v večnamenski park (ibid.).

Posledično je bila leta 2013 novelirana programska zasnova in popravljena dokumentacija Dokumenta identifikacije investicijskega projekta (DIIP) (ki je še vedno nejasen) in Projekt za gradbeno dovoljenje (PGD) Centra Rog ter izpeljan postopek dopolnitve Občinskega podrobnega prostorskega načrta (OPPN) (ibid.). Ta dopušča fazno gradnjo, spreminja višinske in tlorisne gabarite projekta ter omogoča le delno izvedbo prve faze projekta. Vsebine projekta so postale s spremembami manj definirane, nedorečeno pa je tudi, kako se bo razvijal del projekta, ki se dotika neposredno spomenika kulturne dediščine. Vse to se je zgodilo brez sodelovanja natečajne komisije.

Odločitev komisije, sprejeta leta 2008 na natečaju, na tem mestu ni predmet obravnave, niti ni vprašanje njen način razsojanja v administrativnem postopku. Povsem jasno pa je, da je razplet dogodkov po zaključku natečaja pripeljal do točke, ko se je njegov namen prevesil v svoje nasprotje: zgradbe, ki bodo stale na tej lokaciji, bodo imele dominantno vlogo v podobi mesta, ne da bi pravzaprav vedeli, kaj točno bo vsebina celotnega kompleksa, v kolikšni meri bodo nove vsebine celotnega območja javne ali kakšna je finančna konstrukcija projekta. Razstavo natečajnih rešitev je MOL sicer organizirala, a projekt se je od takrat več kot očitno spremenil.

Dvomljiva celota

Predstavniki MOL branijo projekt z argumentom, da naj bi ta zagotovil določeno število kvadratnih metrov v javni lasti na območju P1 (opuščena tovarna) in P7 (trg). A natečaj je bil razpisan za celotno območje in razsojanje o arhitekturi se je navezovalo na kompozicijo celote. Nagrajena rešitev je imela svojo kredibilnost kot takšna. Še zlasti zato, ker je del projekta obravnava spomenika kulturne dediščine in njegovo integriranje v mestni kontekst.

Paradoks razpleta je, da sta bila na podlagi natečajne rešitve sprejeta OPPN in zazidalna situacija, ki je še danes, kljub vsem neuspehim poskusom v zvezi z izvedbo projekta, veljavna. Tlorisni gabariti posameznih zgradb območja se v načrtu niso spremenili in dokument lahko vidimo na spletni strani kot veljavni prostorski

akt (Mestna občina Ljubljana, n. d. b). Spremenjen pa je bil OPPN, ki daje MOL več fleksibilnosti pri določanju števila kvadratnih metrov in njihove vsebine. To lahko razumemo kot razrahljanje pogojev za potencialne investitorje.

Poleg manjših sprememb OPPN, ki vključujejo izbris nekaterih predhodno predvidenih kolesarskih povezav in povezav za funkcionalno ovirane, ali dejstva, da je treba zunanje javne površine tlakovati v naravnem kamnu, lahko opazimo tudi nekaj večjih sprememb. Medtem ko je predhodni OPPN predvideval izvedbo projekta prve faze (prenova industrijskega objekta kulturne dediščine) v celoti, novi dokument omogoča, kot rečeno, v prvi fazi le delno izvedbo. Poleg tega je lahko stolpnica z novim dokumentom nižja, manjši so lahko nekateri tlorisni gabariti (Mestna občina Ljubljana, 2010; 2013). Natečajna naloga je bila očitno predimenzionirana.

Glede na tolikšno nedorečenost projekta lahko z gotovostjo trdimo, da bo na območju morda zgrajenih nekaj zgradb, ne moremo pa vedeti, ali bomo lahko govorili o arhitekturi. Da bi se to potencialno lahko zgodilo, bi morala za projektom stati vsaj odločitev natečajne komisije, ki bi svojo odločitev podala na podlagi novih natečajnih pogojev za projekt.³ Dilema o tem, kje nastopi meja, da je lahko odločitev natečajne komisije o izbranem projektu še vedno kredibilna, verodostojna in sprejemljiva ne glede na spremembe, se dotika vprašanja arhitekturne avtonomije v kontekstu javnega natečaja. Ta pa se odraža predvsem v načinu razsojanja in s tem povezanim vprašanjem arhitekturne forme. Jezik, ki to razsojanje omogoča, pa zarisuje meje arhitekturni avtonomiji.

Diskurz natečajne komisije je bil v primeru Rog, kot rečeno, formalen in ocenjevanje projektov znotraj takšnega diskurza se zdi na prvi pogled varno. A avtonomija diskurza je le pogojna, saj je prav ta diskurz zaradi svoje distanciranosti od vsebinskih vprašanj lahko past, s katero si oblast podredi arhitekturno stroko. Vrnimo se na vprašanje avtonomije in s tem povezane arhitekturne forme.

Arhitekturna forma

Ko govorimo o avtonomiji, ne moremo mimo imena Emil Kaufmann, avtorja besedne zveze *avtonomna arhitektura*. Do danes namreč ostaja ključna referenca teoretikov, ki se ukvarjajo z vprašanjem forme in mejami avtonomije arhitekturne prakse (Vidler, 2002: 16). Z njegovim imenom lahko povežemo koncepte, kot so arhitekturni jezik, socialni jezik oblik ali govoreča arhitektura, a ti še zdaleč ne pomenijo povzdigovanja forme same po sebi. K njegovim konceptom se vračamo, da bi prevprašali ključna izhodišča sodobnih formalnih premislekov o arhitekturi.

---

³ Podobnih primerov z natečajnimi projekti je bilo v Ljubljani kar nekaj. Spomnimo recimo na natečaj za Potniški center Ljubljana iz leta 2002 ali na natečaj za območje tobačne tovarne v Ljubljani iz leta 2006.

Za Kaufmanna je namreč *racionalni tloris* medij, skozi katerega se razrešuje tako odnos do forme zgradbe kot tudi do materiala. Ideja o racionalnem tlorisu je tista, ki nam, kot pravi Kaufmann: »... omogoča odkrivanje temeljnih vzrokov za določitev forme.« (Vidler, 2002: 20) Razmislek o avtonomni arhitekturi, kot jo zastavlja Kaufmann, kaže, da je forma arhitekturnega dela lahko razvita le v odnosu do tlorisa zgradbe in je kot takšna nujno povezana z njeno vsebino.

Na (urbanistično-)arhitekturnem natečaju udeleženci, kot je bilo zapisano, ne določajo vsebine zgradb, temveč pripravijo rešitve na podlagi razpisnih pogojev. Vsebina je torej že določena ter s tem tudi nekatere prostorske organizacije, ki pripadajo posameznim sklopom. Če se izkaže, da predlagane vsebine niso ustrezne, postane forma kot takšna zgolj prazen volumen, ovoj s kontradiktornim pomenom.

Z zazidalno situacijo Centra Rog je bila tako zamrznjena predvidena oblika območja brez jasne vsebine. Refleksija čutnega, estetska refleksija, je danes mogoča le pogojno, glede na zunanjo podobo, ne pa glede na tlorisno zasnovo zgradb, kar pomeni, da je o refleksiji čutnega mogoče razsojati zgolj na podlagi eksterierja.

Preprosto rečeno, kako naj bi bila odločitev komisije, ki je razsojala o projektu z določeno vsebino, kredibilna, če ne vemo, kaj je nova vsebina tega, o čemer je razsojala? Če ne vemo, kaj bo dobilo v mestni sliki svojo monumentalno prisotnost, kako naj razumemo oblikovani arhitekturni izraz kot ustrezen ali kot smiselno razreševanje navezav na obstoječe mestno tkivo? V misli na kaj naj bi arhitekti oblikovali arhitekturo? Odgovori na ta vprašanja so v osnovi utemeljevali razpis urbanistično-arhitekturnega natečaja.

Čeprav so prav formalne interpretacije arhitekture tiste, ki se pogosto zapirajo v slonokoščeni stolp avtonomije in zamejujejo širši pogled na arhitekturno prakso ter s tem onemogočajo mišljenje objekta arhitekture, lahko prav vračanje k premisleku o formi pokaže na možnost drugačnega razumevanja.

Čutna forma

Kaufmannovo delo je temeljilo na reinterpretaciji del francoskega arhitekta Clauda Nicolasa Ledoux: z novim *pogledom* na njegove projekte je Kaufmann ustvaril nove temelje za interpretacijo arhitekturnih del. A četudi se je skliceval na avtonomijo arhitekturne forme in posledično na Kanta, ostane odnos do njega na vsebinski ravni nerazrešen (Vidler, 2002: 21). Hkrati naj opozorimo, da je bila Kaufmannova radikalna teoretska gesta izpeljana iz vizualnega gradiva – iz Ledouxovih načrtov in skic – na podlagi estetskega, čutnega izkustva in ne (zgolj) na podlagi pojmovnega izpeljevanja akademskih konceptov. Kaufmanov prispevek o avtonomiji je teoretski – razvil je pojme, da bi bil z arhitekturo mogoč premislek o *socialnem jeziku form*, pri čemer se sklicuje na avtonomno formo.⁴ Ta naj bi pome-

---

⁴ Ledouxov namen je bil izdelati koncept »govoreče arhitekture« z namenom posredovati ideje

nila izolacijo zgradbe od kompozicije celote, pri čemer naj bi se forma razreševala na podlagi tlorisa in torej kljub vsemu v odnosu do vsebine.

Kaufmanovo delo je nastajalo v času, ko je frankfurtska šola že kazala na paradokse kantovskega idealizma. Adorno tako s formo odpre vprašanje estetske refleksije, ki omogoča novo interpretacijo arhitekturnega dela na podlagi čutnega izkustva, s čimer bi lahko na novo premislili arhitekturni jezik. S formo onkraj forme, da bi ta (ponovno) spregovorila.⁵ Adornova zastavitev, ki zahteva dvojno refleksijo, predvideva pazljivo motrenje posameznega dela. Če vsebine niso jasne in če torej ni mogoča estetska refleksija, po njegovi teoriji ne moremo govoriti o arhitekturi. Zdi se, da smo v slepi ulici. A forma pomeni hkrati tudi določeno obliko čutnega izkustva.

Da bi bila estetska refleksija mogoča, morajo arhitekturna dela na gledalca delovati v čutnem smislu. To posledično pomeni, da mora imeti v družbi svoje mesto določena oblika čutnega izkustva. V tem smislu lahko razumemo tudi institucijo javnega natečaja in s tem povezano razsojanje komisije. Če namreč ne obstajajo pravila, po katerih bi lahko zgradbe oblikovali s ciljem oblikovati arhitekturo, mora obstajati določena *oblika čutnega izkustva*, ki sploh omogoča prepoznavanje arhitekture.

Avtonomija arhitekture je v tem smislu sorodna avtonomiji umetnosti. Umetnost kot avtonomna realnost namreč temelji na avtonomiji estetskega izkustva, ki je bilo sistematizirano s Kantovo analizo. Če sledimo Rancièrju, lahko razumemo estetiko v kantovskem smislu, kot sistem *a priori* form, ki določajo, kaj se prezentira čutni izkušnji ter posledično vpliva na razmejitev prostorov, časov, vidnega-nevidnega (Rancière, 2004: 12–20). In te (*a priori* forme) Rancière historizira v okviru določenih režimov umetnosti.

---

z zgradbami, kar je Kaufmann navezal na stremeljenja arhitektov poznega 18. stoletja, da bi razvili socialni jezik form. »Simbolni sistem«, ki ga je Ledoux želel uporabiti, je temeljil na ločitvi zgradb na mase in njihovo oblikovanje kot berljivih znakov. Izolacija delov oz. paviljonski sistem je Kaufmanna vodila do »novega koncepta avtonomne obravnave materialov«. Kaufmann je tako prikazal kompleksen razvoj Ledouxovega oblikovanja. To je vodilo do »avtonomne rešitve«, ki jo je potrjeval niz devetih hiš kvadratnega tlorisa, razporejenih v pokrajini idealnega mesta Chaux. Izolacija je za Kaufmanna pomenila konec baročnega kompozicijskega načina načrtovanja (sam ga imenuje heteronomen) ter s tem začetek nove forme, forme, ki jo je zaznamoval vpliv razsvetljenstva (Vidler, 2002: 18–20).

⁵ Navezujemo se na kritično teorijo in njeno metodo – negativno dialektiko. Adorno prevzame kantovsko kritiko, da obstajata zunanji svet in objekt, ki ga subjekt pojmi, pri čemer pojma objekta nikoli ne zaobseže v njegovi totalnosti. Subjektivnost kot taka ne prevzame objekta v celoti, zato je objekt tisti, ki omogoča ponovno premišljanje o pojmu. Vprašanje kritike Adorno preseka s heglowskim pristopom k objektu in se naveže na dialektiko. Metoda negativne dialektike, način, kako misliti kritiko in dialektiko skupaj, nenehno ruši pojem identitete na ravni objekta. Način, kako pristopiti k objektu, je torej dialektična pot, ki naj bi privedla do »razčaranja pojma«, kar naj bi bil, kot pravi, »protistrup filozofije«, saj je ta dokončno zamudila trenutek misliti spremembo sveta. Za Adorna ne more biti iz konteksta družbene realnosti izvzeta nobena teorija. Če želimo, da mišljenje ne zapade v idealizem in se sooči z nerazrešljivim, je treba kot izhodišče obravnavati problematičnost ontologije, ki se kaže na ravni objekta. Negativna dialektika, posledica zavesti o neidentičnosti, hoče iti s pojmom prek pojma, in – kar analogno velja v umetnosti – s formo prek forme umetniškega dela, ki lahko skozi svojo materialnost prinese novo interpretacijo (Adorno, 1975: 93–98).

Estetika in delitev čutnega

Jacques Rancière v svoji knjigi *Nelagodje v estetiki* razvije koncept različnih režimov umetnosti in s tem osvetli dispozitive, ki določajo načine razsojanja o umetniških delih. *Estetski režim* kot način identifikacije reči umetnosti sovпада z nastopom modernosti, a ga ne enači z modernizmom. Nasprotno, tega ovrže oziroma z njim polemizira.⁶ Vrača se k vprašanju čutnega in s tem povezane vloge, ki jo je v takratnem historičnem kontekstu imela umetnost.

Lastnost biti umetnost v estetskem režimu, kot izpeljuje Rancière, ni dana s kriteriji tehnične izpopolnjenosti, temveč s pripisanostjo določeni formi čutnega dožemanja. V *estetskem režimu umetnosti* lastnosti umetniškega dela pripadajo specifičnemu *senzoriumu*. Delo je »svobodni videz«, ni več aktivna forma, vsiljena pasivnemu materialu, je čutna forma, raznolika glede na ustaljene forme čutnega izkustva, ki jo Schiller povzame z izrazom igra.⁷

Kot izhodišče za izpeljavo estetskega režima umetnosti Rancière definira *delitev čutnega*. Koncept razume kot sistem dejstev percepcije čutnega. Ta razkriva obstoj nečesa skupnega, ki določa dele in pozicije znotraj njega. Odmera delov in položajev pa temelji na distribuciji prostorov, časov in oblik aktivnosti. Ti določajo način, kako se nekaj skupnega daje v participacijo in kakšno vlogo imajo v tej distribuciji različni posamezniki (Rancière, 2004: 12–20).

Estetske in umetniške prakse vplivajo na delitev čutnega. Glede na to, kaj počnejo posamezniki, in glede na čas in prostor, v katerem se dejavnost odvija, razkri-vajo, kdo sme imeti delež pri tem, kar je skupno skupnosti. Rancière hkrati opredeli *politiko* kot polje, kjer se razrešuje, kaj je vidno in kaj lahko o tem rečemo. To se dotika vprašanja jezika. Z njegovimi besedami: »[K]do ima zmožnost videti in talent spregovoriti, okrog lastnosti prostorov in zmožnosti časa.« Rancière v tem smislu estetiko razume v samem jedru politike. Določen poklic torej določa zmožnost ali nezmožnost upravljanja skupnega skupnosti ter s tem določa, kaj je v skupnem prostoru vidno in kaj ne (ibid.).

Na podlagi zapsanega je mogoče odpreti vprašanje načrtovanja arhitekture kot estetske prakse. Če torej obstaja *delitev čutnega* in če razsojanje na arhitektur-nih natečajih vpliva nanjo, se kot legitimno postavlja vprašanje: Kakšno vlogo naj ima v tej delitvi arhitektura, ki nastane kot rezultat javnega natečaja?

---

⁶ »Modernizem je mišljenje umetnosti, ki pozdravlja njeno estetsko identifikacijo, zavrača pa oblike dezidentifikacije, v katerih se ta izvršuje. Želi avtonomijo umetnosti, zavrača pa heteronomijo, ki je njeno drugo ime. Ta nedoslednost je, da bi vzpostavila nepretrgano verigo posledic, iznašila eksemplarično pripoved, ki povezuje homonimijo umetnosti s sodobnostjo dobe same sebi.« (Rancière, 2012: 100)

⁷ »Igra je aktivnost, ki nima drugega cilja kot same sebe in ki si ne zada nobenega prevzema oblasti nad rečmi in ljudmi. Svobodna igra in svobodni videz v Kantovi analizi razveljavlja moč forme nad materijo in uma nad čutnostjo. Ti dve opredeljujeta estetsko izkustvo.« (Rancière, 2012: 58–59)

Nedorečena forma

V današnjem kontekstu z danimi zakonskimi okviri ne moremo zagotovo predvideti, da se bo projekt razvijal v smeri, ki bo zagotavljala javni interes. Zato kaže na novo razmisliti o načinu oblikovanja programskih nalog in o razpisih natečajnih pogojev za javne arhitekturne natečaje. Ali je v tem smislu res treba predvideti vsak kvadratni meter idejnih projektov? Na kakšen način so določeni programi, ki se bodo na lokaciji predvidoma odvijali? Na kakšen način lahko puščamo odprta vrata nepredvidljivim dogodkom pri načrtovanju? Kako naj bodo oblikovani administrativni postopki, da nagrajeni natečajni projekt ne bo izgubil svoje kredibilnosti?

Dileme niso nove, o opažanjih in razmišljanjih te vrste se je pisalo že v 60. letih prejšnjega stoletja, ko so na primer nove ustavne spremembe v Jugoslaviji prinesle nove načine financiranja projektov. Med bolj znanimi so razmišljanja Vladimira Braca Mušiča, ki je v zvezi s tem razvil tudi *dinamično metodo planiranja* – način načrtovanja, ki predvideva oblikovanje posameznih elementov projekta (strehe, okna, vrata, urbana oprema) in tlorisno zasnovo na tak način, da se gabariti lahko spreminjajo glede na potrebe, določen način uporabe elementov ob spreminjajoči se višini pa v končni posledici zagotavlja koherentno podobo urbanistično-arhitekturne celote. Pri tem spomnimo na ljubljansko sosesko *Ruski car* ali splitsko območje *Split 3*.

Kako lahko razmišljanje o nedorečeni formi privede do arhitekture, lahko vidimo tudi v številnih sodobnih projektih. Eden teh je čilska soseska *Quinta Monroy* studia Elemental. Njen ustanovitelj, arhitekt Alejandro Arravena, se v praksi ukvarja tudi v vprašanji socialne pravičnosti. Težave, s katerimi se sooča svet arhitekture, je poudaril kot kustos beneškega bienala leta 2016 z naslovom *Poročanje s fronte*. Dileme naraščajoče urbanizacije in s tem povezane neenakosti razume kot izziv, ki se mu arhitekti ne morejo izogniti.

Pri projektu *Quinta Monroy* se je Elemental ukvarjal s težavo, kako preoblikovati območje favele v stanovanjsko sosesko. Projekt je bil financiran iz javnega proračuna. Za kontekst članka je zanimiv, ker je bila za avtorje potencialna nedorečenost projekta izhodišče za oblikovanje. Kako? Finančni okvir projekta je predvideval sosesko, v kateri bi imela posamezna družina hišo, veliko 40 kvadratnih metrov. Ker se arhitektom to ni zdelo sprejemljivo, so nalogo obrnili na glavo in v razpravo o projektu vključili stanovalce. Načrte so pripravili tako, da so na predvideni kvadraturi načrtovali nujne inštalacije in definirali prostore, ki bi si jih posameznik le s težavo zgradil sam. Hkrati pa razmestitev objektov na parceli omogoča, da si prebivalci brez težav dozidajo dodaten bivalni prostor, če se za to odločijo.

Načrtovani okvir soseske in posamezne stanovanjske enote v njem govorijo o arhitekturi. Raznolikost izraza, ki nastane po intervencijah stanovalcev, pa ustvari individualizirano podobo soseske. Ta deluje premišljeno, čeprav ni bila načrtovana. Načrtovalci so z vključevanjem prebivalcev, sicer z nepredvidenim in nepredvidljivi-

vim postopkom, prišli do učinkovitega zaključka tako za prebivalce kot za občino. Da je rešitev zanimiva tudi za svet arhitekture, dokazuje dejstvo, da je bil projekt objavljen v domala vseh svetovnih arhitekturnih revijah in da je bil Aravena izbran za kustosa lanskega bienala.

Arhitektura kot čutna forma

Na primeru *Quinta Monroy* lahko dobro pojasnimo Rancièrjeve koncepte in njihove implikacije za arhitekturo. Vsaka zgradba vpliva na *delitev čutnega*. Pomeni zamejevanje prostora, do katerega imajo dostop le tisti, ki se jih tiče vsebina nastalega projekta. Zato vsaka zgradba pomeni, kot pravi Rancière, odmero prostorov in časov ter oblik aktivnosti, torej kakšne bodo vsebine in kako se bodo odvijale. Arhitektura kot *estetska praksa* – praksa, ki vpliva na čutno dožemanje sveta – na to delitev vpliva pod omejenimi pogoji. *In vendar*, če situacija govori o neustreznih prostorih za določeno dejavnost, lahko arhitekt morda »iznajde« orodja ter skuša o projektu razmisliti drugače. Seveda, če ima za to priložnost.

Projekt *Quinta Monroy* je uspešen, ker po eni strani iz njega lahko razberemo arhitekturne teme (ritem, polno-prazno, iskrena uporaba materiala, kompozicija fasade, odprtih prostorov ...), po drugi strani pa zaradi likovnega učinka končne podobe nekaj pove o stanju družbe: na fasadi se pokaže tisto, kar sicer ni vidno v urejenih sooseskah. Pogled nas spomni na samograditeljstvo favel. Novi projekt ni izbrisal tega, kar je predhodno obstajalo na tej lokaciji. Gradili so iz obstoječega življenja. Do tega spoznanja lahko pridemo le na podlagi čutne izkušnje, pri čemer končna rešitev priča o tem, kar naj bi po birokratskih predvidevanjih ostalo skrito, nevidno.

Za nastanek sooseske *Quinta Monroy* je bila potrebna odločitev ministrstva, ki je projekt pripravilo v okviru projekta Čile-Barrio, arhitekti pa so morali tako njih kot prebivalce prepričati o drugačnem projektu, kot je bilo sprva načrtovano. Zato je moral obstajati prostor za dialog in pogajanja. Odločitev, da se skuša omogočiti prebivalcem, da bi ti vendarle prišli do dostojnega prebivališča, pa je bila etična odločitev arhitekta oz. skupine, ki preprosto ni sprejela predpisanih pogojev. Projekt je nastal, *kot da* si prebivalci, ne glede na njihov družbeni status, zaslužijo več.

V tem projektu je lahko prišla do izraza kreativnost ljudi s socialnega roba. Arhitekturna praksa je bila pri upravljanju skupnega (denarja in parcele) zmožna vplivati na to, kar je v skupnem prostoru vidno. Posledično lahko o tem nekaj rečemo, če smo seveda sposobni to videti in o tem spregovoriti. S tem pa se lahko začnjenja spreminjati diskurz.

Morda projekt *Quinta Monroy* pred štiridesetimi leti ne bi bil na naslovnih arhitekturnih revij. Morda se je socialne probleme lahko takrat reševalo drugače. Načini gledanja in razumevanja tega, kaj sodi v svet arhitekture, se spreminjajo in

arhitekturna forma je lahko kljub nedorečenostim avtonomna, ker je utemeljena z avtonomijo estetskega izkustva. Ali bolje, prav zaradi nedorečenosti je lahko arhitektura, če kot takšna bolje odgovarja na dileme sodobnega sveta in mu kaže ogledalo.

Pogoji delovanja arhitekturne prakse

Rog ni stanovanjska soseska. Je območje nekdanje tovarne. Pisati o tem, kako je prišlo do razpisa natečajnih pogojev, bi pomenilo napisati še en članek. V navezavi s tem omenimo le nekaj poudarkov. Občina se je, kot rečeno, z lokacijo začela ukvarjati leta 1991 in v zvezi s tem pripravila veliko študij, medtem ko je bila nepremičnina predmet malverzacij v javno škodo, značilnih za obdobje tranzicije (Biščak, 2002). Prav zato Rancièrjeve besede o delitvi čutnega ter s tem povezanim upravljanju skupnega skupnosti odzvanjajo drugače.

Skratka, in še enkrat: spor med rogovci in MOL ni spor o arhitekturi, temveč spor o tem, kdo in kako ima pravico določati pogoje, kakšen prostor bo v prihodnje na lokaciji nastal. Iz razpleta dogodkov je jasno, da kljub urbanistično-arhitekturnemu natečaju ne moremo vedeti, ali bomo lahko govorili o arhitekturi, če občina izvede Center Rog, kot je trenutno predvideno. Arhitekturna stroka je tako soočena z vprašanjem, ali bo pri preoblikovanju območja odigrala vlogo, ki jo od nje zahteva institucija javnega natečaja. Da bi se to lahko zgodilo, bi morali MOL in Zbornica za arhitekturo in prostor razpisati nov natečaj pod novimi pogoji, ki bi nastali v sodelovanju z uporabniki in preostalo zainteresirano javnostjo. Pravzaprav bi bila to edina legitimna poteza.

Rog namreč ni skvot, temveč dejavnosti na lokaciji potekajo s tiho privolitvijo občine. Nastal je, in to je bistveno, nov javni prostor. Leta 2006, v času, ko za nepremičnino ni skrbel nihče, so rogovci opozarjali na problematično stanje stvari. Še več, začeli so govoriti o tem, da je območje skupna lastnina, in iskali ideje, kako bi lahko tam nastal nov tip kulturne institucije, odprte vsem, z možnostjo nenehnega preoblikovanja vsebin, ki bi odgovarjale na trenutne družbene potrebe. Kako bi lahko torej govorili o procesu ustvarjanja kulture od spodaj navzgor?

Na lokaciji so se zamenjali ljudje, nastale so nove dejavnosti. Dogovori o tovrstni kulturni produkciji z MOL so se izjalovili. Občina je razpisala natečajne pogoje neodvisno od dogajanja; nekaj časa je trdila tudi, kljub številnim dejavnostim, ki so tam potekale, da je to prazen prostor. Programske vsebine so sledile projekcijam glede tržne upravičenosti posega. Dokument *Oblikovanje mesta v pogojih tržne ekonomije* je združil več idejnih predlogov za preoblikovanje območja z metodologijo urbanističnih in ekonomskih kriterijev, iz katerega je sledila programska zasnova natečajnih pogojev (Dimitrovska Andrews, 1996).

Klavrni konec zgodbe iz leta 2012, ko MOL ni uspelo pridobiti partnerjev za izvedbo projekta, poraja dvom o objektivnosti in smotrnosti tovrstnih metodologij

pri načrtovanju kulturnih dejavnosti in javnega prostora. Rogovci odločitve sprejemajo na skupščinah. Teh se lahko udeleži vsakdo – prostor je odprt. Dejavnosti, ki se tam odvijajo, ni mogel predvideti noben (ekonomski) model. Na lokacijo so jih prinesli ljudje. Če bi bil izveden projekt Center Rog v trenutni obliki, to možnost izgubimo.

Arhitektura kot možnost

Institucija javnega arhitekturnega natečaja naj bi delovala v javno korist. Zato se razsojanje o arhitekturi v tem kontekstu ne more izogniti vprašanju, kakšno vlogo bo igrala v javnem prostoru, ki ga bo s svojimi vsebinami in reprezentacijo (so)ustvarjala. Forma in vsebina (lahko) nastaneta, kot kažejo primeri, v sodelovanju z uporabniki. Glede na stanje slovenske kulture je razmislek o tem, kako začeti dialog s tistimi, ki se jih projekt tiče v neposrednem in tudi najširšem smislu, na mestu. S tem bi lahko institucija natečaja začela delovati drugače.

Natečaj, razpisan pod novimi pogoji, je lahko priložnost, da dobi svoje mesto še nepoznana oblika življenja. Kako pogoje oblikovati drugače, je treba šele odkriti. Arhitektura, ki bi potencialno nastala kot rezultat takšnega natečaja, pa bi nedvomno imela precej drugačen pomen kot zgradbe, ki jih predvideva Center Rog. Takšen projekt bi pomenil manifestacijo drugačnega prostora Ljubljane in zagotovo ne bi bil neopažen tako med prebivalci kot v svetu arhitekture.

V Adornovi misli ima umetnosti posebno vlogo kot tista, »ki človeštvu predoči sanje lastne pogube, da bi se lahko zbudilo, ohranilo nadzor nad sabo in preživel« (Adorno, 2003: 385). Da bi arhitektura lahko imela takšno vlogo, bi morali znati prisluhniti času, v katerem živimo, in si iz današnjih zmot začeti zamišljati boljši svet. Šele takrat bi lahko arhitektura spregovorila. Ne glede na to, da se nenehoma motimo, ko si ta svet zamišljamo, je edina pot naprej, da se vedno znova vračamo na točko, od koder ga lahko mislimo drugače.

Literatura in drugi viri

ADORNO, THEODOR W. (1975): Negativna dialektika: Uvod. *Problemi* XIII(3–5): 93–116.

ADORNO, THEODOR W. (1997): Functionalism Today. V *Rethinking Architecture*, ur. N.

Leach (ur.), 5–18. London, New York: Routledge.

ADORNO, THEODOR W. (2003): Art and the Arts. V *Can One Live after Auschwitz? A Philosophical Reader*, R. Tiederman (ur.), 368–388. Stanford: Stanford University Press.

BIŠČAK, JOŽE (2002): Očitki županji, da je preplačala tovarno Rog. *Finance*, 7. oktober.

Dostopno na: <http://www.finance.si/32726> (30. avgust 2017).

DIMITROVSKA ANDREWS, KALIOPA (1996): *Oblikovanje mesta v pogojih tržne ekonomije*

- II. Faza. Ljubljana: Urbanistični inštitut Republike Slovenije.
- MESTNA OBČINA LJUBLJANA (n. d. a): *Projekti MOL: Obnova Roga*. Dostopno na: <http://ljubljanski.projekti.si/obnova-roga.aspx> (29. avgust 2017).
- MESTNA OBČINA LJUBLJANA (n. d. b): *Urbinfo, Javni informacijski sistem prostorskih podatkov Mestne občine Ljubljana – veljavni prostorski akti OPPN 60/10-3322 in OPPN_SD 78/10-4263*. Dostopno na: urbinfo.ljubljana.si (29. avgust 2017).
- MESTNA OBČINA LJUBLJANA (2010): *Odlok o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog*. Ljubljana, 5. julij.
- MESTNA OBČINA LJUBLJANA (2013): *Odlok o spremembah in dopolnitvah Odloka o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog*. Ljubljana, 25. november.
- RANCIÈRE, JACQUES (2004): *The Politics of Aesthetics: The Distribution of the Sensible*. London, New York: Continuum.
- RANCIÈRE, JACQUES (2012): *Nelagodje v estetiki*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- VIDLER, ANTHONY (2002): The Ledoux Effect: Emil Kaufmann and the Claims of Kantian Autonomy. *Perspecta* 33: 16–29.
- ZBORNICA ZA ARHITEKTURO IN PROSTOR SLOVENIJE (2008): *Natečaj za ureditev območja tovarne Rog v Ljubljani – zaključno poročilo*. Ljubljana. Dostopno na: www.zaps.si/system/download.php?dir=36&file=Rog_koncno_porocilo.doc (29. avgust 2017).

Od Mreže za stalni obisk do Nevidnih delavcev sveta

Kratka zgodovina migrantskih gibanj v Rogu, 2006–2011¹

Abstract

From the *Permanent Visitation Network* to the *Invisible Workers of the World*

A Short History of Migrant Movements in Rog, 2006–2011

The article presents the migrant movements that were established and active in the Autonomous factory Rog between 2006 and 2011. Rog has always been strongly characterized by various social and political movements, with movements focusing on migration-related issues often at the forefront of its activities. These movements acted as an important transformational factor that influenced state policies in the field of migration. The author describes three initiatives that were based in Social Center Rog: 1. Permanent Visitation Network (2006), which was primarily focused on the Centre for Foreigners (a migrant detention centre) in Veliki Otok near Postojna; 2. A World for Everyone (2008), which brought together asylum seekers from an asylum home in Ljubljana; and 3. Invisible Workers of the World (IWW; 2007–2011), which connected migrant workers with each other.

Keywords: Rog, migration, Permanent Visitation Network, A World for Everyone, Invisible Workers of the World

Barbara Beznec holds a PhD in Political Science. She is a researcher at the Research Center of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, a former activist of Social Center Rog and (still) a Rog user. (barbara.beznec@zrc.sazu.si)

---

¹ Besedilo je strnjena verzija podpoglavja *Mejni boji* avtoričine doktorske disertacije. Glej Beznec, Barbara (2016): *Konstituiranje evropskega državljanstva – državljanstvo kot družbena praksa. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Povzetek

Prispevek obravnava migrantska gibanja, ki so delovala v Avtonomni tovarni Rog med letoma 2006 in 2011. Rog so vedno močno zaznamovala družbena in politična, še zlasti pa migrantska gibanja, ki so bila pomemben dejavnik transformacije državnih migrantskih politik. Avtorica tako obravnava tri pobude, ki so domovale v Socialnem centru Rog, in sicer: 1. Mrežo za stalni obisk, ki je leta 2006 delovala predvsem v Centru za tujce na Velikem Otoku pri Postojni; 2. Svet za vsakogar, ki je leta 2008 združeval prosilce in prosilke za azil iz Azilnega doma na ljubljanskem Viču; in 3. Nevidne delavce sveta (IWW), gibanje, ki je med letoma 2007 in 2011 združevalo predvsem migrantske delavce.

Ključne besede: Rog, migracije, Mreža za stalni obisk, Svet za vsakogar, Nevidni delavci sveta (IWW)
Barbara Beznec je doktorica politologije, raziskovalka na ZRC SAZU, nekdanja aktivistka Socialnega centra Rog in (še vedno) uporabnica Roga. (barbara.beznec@zrc.sazu.si)

Uvod

Zasedba nekdanje tovarne koles Rog je bila kvalitativen preskok v družbenem aktivizmu. Bila je prva reappropriacija prostora v Ljubljani po zasedbi Metelkove, ki se ji je kljub poskusom evikcij uspelo ohraniti in se avtonomno razvija še danes.

Metelkova je bila svojevrsten produkt gibanjske generacije osemdesetih let, ki se je konstituirala v prodemokratskih in mirovnih pobudah ter v politikah emancipacije različnih diskriminiranih minoritarnih subjektivitet. Z integracijo Slovenije v globalni trg in evroatlantske integracije sta »energija« in »samozavest« te politične generacije postopno pojemale, »še posebno v soočenju s skrajnimi, tragičnimi posledicami razpada SFRJ« (Kurnik in Beznec, 2009: 183). Hkrati sta dokončanje tranzicije in nova globalna artikulacija proizvedla nove antagonistične subjektivite, ki so se rodile v praksah gibanja za drugačno globalizacijo, obenem pa so imele izkušnjo nasilne formacije nacionalne države, etničnih vojn in izbrisa.

Ta nova generacija je potrebovala nov materialni in simbolni prostor, ki bi bil hkrati refleksija in kritika procesov nasilnega zamejevanja in razlaščenja. Po padcu državnega socializma je bila namreč v obdobju tranzicije nekoč družbena lastnina najprej nacionalizirana, da bi se jo lahko privatiziralo. Dostop do prostora za neodvisno kulturno in socialno produkcijo je postajal čedalje bolj omejen. Zato je bila zasedba Roga v resnici akcija, ki je želela znova pridobiti pravico do mesta kot »frontne črte«, »kjer naraščajoča negotovost avtonomne družbene in politične produkcije sovпада s privatizacijo, z gentrifikacijo in normalizacijo javnih prostorov, s krizo reprezentativne politike in novih oblik vladljivosti, ki se določajo v institucijah nadzora nad mobilnostjo in mnogoterostjo« (Kurnik in Beznec, 2009: 182).

Zasedba tovarne Rog se je zgodila po naključju, kot rezultat srečanja bojov za državljanske pravice s skupino TEMP. TEMP je bil transnacionalni kolektiv, katerega jedro so sestavljali študenti in študentke arhitekture in ki je razvijal pomembno kritiko urbane politike z različnimi prostorskimi intervencijami ter mapiranjem in analizo t. i. devastiranih urbanih con, povezanih s politikami privatizacije in špekulacije. Rog se je razvil kot poskus konstitucije »novega skupnega«, ki z

reapropriacijo prostora in s samoorganizacijo njegovih uporabnikov po besedah skupine TEMP proizvaja »svobodne pogoje za življenje. Rog je torej moment, v katerem je šla začasno konstituirana skupnost korak naprej s tem, da je vpeljala prostor kot nujno sredstvo produkcije.« (Piškur, 2006: 16)

Težnja izvajanja prostorske avtonomije v Rogu, ki je želela zagnati »proces politične rekonstrukcije mesta, temelječe na osvetlitvi in komuniciranju različnih bojev« (Kurnik in Beznec, 2009: 187), se je teritorializirala v oblikovanju »socialnega centra« (SC Rog). Skozi SC Rog se je interveniralo v »degradirane«, »devastirane« in »getoizirane« cone, kakršne so delavski domovi, azilni dom in center za tujce, s čimer je Rog postal eno najpomembnejših vozlišč t. i. »mejnih bojev« v mestu. Vsebina SC Rog se je postopno gradila skladno s političnimi aktivnostmi lokalnih gibanj, ki so se odvijala okrog vprašanja državljskih pravic in migracij. SC Rog je nastal iz potrebe po prostoru, ki bi lahko akomodiral ljudi, ki so na različne načine »samoupravljali« meje.

Mreža za stalni obisk

Obdobje sredi prvega desetletja novega tisočletja je bilo vprašanje centrov za tujce politična prioriteta protirasističnih gibanj v Evropi. V kombinaciji s specifičnimi topikami lokalnega gibanja, še zlasti z izbrisanimi, med katerimi so bili številni zaprti v teh centrih, je bila aktivna kritika tovrstnih institucij migracijskega upravljanja skupen napor večine gibanj za državljske pravice. Tako je leto 2006 poleg odprtja Avtonomne tovarne Rog prineslo vzpostavitev t. i. Mreže za stalni obisk, ohlapne koordinacije aktivističnih raziskovalk in raziskovalcev. Uspelo ji je udeležiti inventivno obliko monitoringa in raziskovanja Centra za tujce z rednimi obiski tam zaprtih migrantov. Center se nahaja v vasi Veliki Otok blizu Postojne, zunaj komunikacijskih struktur in oblik javnega nadzora. Funkcija teh centrov je pridržanje migrantov v postopkih deportacije. Center za tujce je po svojem bistvu zapor, karceralna institucija, v kateri so ljudje zaprti, ker nimajo pravega državljanstva, ker niso prave narodnosti ali vere, ker skušajo ubežati nasilju in diskriminaciji, ker si pravice gibanja ne morejo kupiti in ker sanjajo o boljšem svetu (glej Mreža za stalni obisk, 2006).

Zaradi stroge izolacije priprtih je bil namen delovanja Mreže vzpostaviti »stalno prisotnost javnosti v Centru, zagotoviti pretok informacij med Centrom in javnostjo, omogočiti mrežo solidarnosti in pospešiti proces samoorganizacije pridržanih v Centru« (ibid.). Komunikacija s priprtimi je po eni strani omogočala analizo načinov dominacije v teh institucijah, hkrati pa je mapirala prakse upiranja priprtih. Ti so se namreč samoorganizirali tako, da so skupaj odločali o tem, koga bo naslednjič obiskala Mreža in kdo bo prevzel stvari, ki so jih prinesli predstavniki Mreže. Ugotavljali so usode sopridržanih, popisovati krivice in jih posredovali Mreži. Tako je aktivnost Mreže pokazala, da se tudi v totalnih ustanovah, ki načrtno

spodbujajo osamitev, sumničavost, strah in nezaupanje, lahko vzpostavijo prakse solidarnosti, dostojanstva in kljubovanja, ki presegajo nacionalne, razredne, verske in druge delitve. Izkušnja je pokazala, »da so upori lahko uspešni in da z upiranjem že vzpostavljamo drugačno družbenost – nove vrste skupnosti« (Gregorčič, 2006: 96).

Mreža se ni omejevala zgolj na analizo in kritiko načinov upravljanja le ene konkretne institucije. Njena politična motivacija je bilo prizadevanje za zaprtje vseh centrov za pridržanje in deportacijo v Evropi, saj se uporabljajo za zastraševanje in odvrčanje migrantov in migrantk. Oseba, ki je pridržana v centru za tujce, je po izteku pridržanja bodisi deportirana bodisi izpuščena na teritorij brez vsakega statusa in brez možnosti regularizacije. Tako se skozi te institucije vzpostavlja in izvaja evropska migracijska politika, ki migrantom in migrantkam onemogoča,

da bi v novih državah pridobili pravni status in bili obravnavani kot osebe in ne kot gola človeška bitja. Dostop do pravnega statusa, ki bi jih varoval pred samovoljo policije in jim priznal pravice, ki jih uživajo državljani in državljanke države, v kateri se nahajajo, jim je onemogočen na povsem legalen način. (Zorn, 2006: 71)

Oblike legitimacije tovrstne politike in njenih institucij, tako v odnosu do javnosti kot v odnosu do zaposlenega osebja, pa potekajo s sklicevanjem na človekove pravice, ki naj v odsotnosti vseh državljskih pravic zagotovijo »humano« ter »pravno« pridržanje in odstranjevanje.

Mreža je delovala tudi zunaj Centra. Tako se je na primer »sestajala na permanentnih antirasističnih skupščinah v Rogu ter načrtovala obiske, določala 'prioritete' glede na potrebe, pripravljala dokumentacijo, zbirala materialno in denarno pomoč, prirejala solidarnostne in dobrodnele akcije« (Gregorčič, 2006: 94). Med najpomembnejšimi zunanjimi dejavnostmi Mreže pa je organizacija aktivnosti, ki so omogočale začasno ali trajno izpustitev priprtih ter urejanje njihovega pravnega statusa in pogojev preživetja zunaj Centra. Primer tovrstne prakse je bila kampanja za izpustitev enajstih Gambijcev, priprtih v Centru.² Mreža je zanje organizirala skupino garantov državljanov in državljanek, ki so zagotovili pravnoformalno jamstvo in po nekaj mesecih pravnega, političnega in medijskega pritiska so Gambijci dejansko lahko zapustili Center.

---

² Šlo je za celo nacionalno mladinsko gambijsko nogometno reprezentanco, katere člani so po pripravah na svetovno mladinsko nogometno prvenstvo, ki so potekale v Sloveniji, zaprosili za azil, ki jim je bil zavrnjen. Ko je Mreža vstopila v Center, so bili tam pripti že več mesecev, brez ustrezne prehrane in možnosti treningov. V sklopu kampanje za njihovo izpustitev je Mreža julija 2006 organizirala nogometni turnir *Za svobodo gibanja*, kjer so se »Leteči Gambijci« pomerili s slovensko zlato nogometno reprezentanco, novinarskimi ekipami, ekipo Afriškega centra ter ekipama lokalnih in italijanskih antirasističnih gibanj. To je bil prvi izhod Gambijcev po šestih mesecih priprtja v Centru.

Svet za vsakogar

Na začetku leta 2008 je SC Rog začel delovati s skupino prosilcev za mednarodno zaščito. To sodelovanje je sprožila kriza v Azilnem domu v Ljubljani, ko sta ruska državljana, ki sta bila pridržana na zaprtem oddelku, proti temu protestirala tako, da sta si prerezala žile na zapetju. Uprava doma je namreč za preprečevanje različnih izrazov nezadovoljstva rutinsko uporabljala varnostne službe, policijske intervencije ter premestitev posameznega prosilca ali prosilke na zaprti oddelek. Ta je pravzaprav karantena in skrajna manifestacija represivnega aparata uprave doma, saj dejansko pomeni odvzem svobode gibanja brez sodne odločbe in zgolj na podlagi arbitrarnih odločitev zaposlenih. Čeprav je uprava doma trdila, da gre za odprto institucijo, sta tako njena fizična zunanost kot njeno notranje upravljanje prej spominjala na zapor, v katerem potekajo oblike discipliniranja in kaznovanja.

Razčlovečenost, represija in zastraševanje, ki so kulminirali v poskusu samomora in v gladovni stavki v notranjosti doma, so spodbudili skupino prosilcev za azil, da postanejo protagonisti boja proti nevzdržnim razmeram in da se povežejo v gibanje, ki so ga poimenovali Svet za vsakogar. V izjavi gibanja je zapisano:

Življenjske razmere in odnosi med prosilci za azil in osebjem Azilnega doma se definirajo tako, kot da Azilni dom ni državna institucija, temveč nekakšno zasebno podjetje, kjer se vse odloča na ravni simpatije uprave do prosilcev. (...) Uprava Azilnega doma in pooblaščen osebe z vsemi mogočimi sredstvi prosilcem za azil dajo vedeti, da so ničvredni in nepomembni, da ne bodo dobili nikakršne pomoči in da je njihova prošnja za azil izguba časa. (Svet za vsakogar, 2009: 171)

Poglavitne pritožbe, strnjene v omenjenem dokumentu, se niso nanašale zgolj na zaporniške bivalne razmere, ampak so kritizirale predvsem postopke verifikacije. Njihov namen po mnenju prosilcev in prosilk ni ugotavljanje resnice, torej potrditev ali ovržba navedene identitete in vzrokov prošnje za azil posameznega prosilca, temveč gre prej za zasliševalsko taktiko in psihološki pritisk z namenom zlomiti prosilca. Gibanje je v svoji analizi postopkov med drugim zapisalo:

Menimo, da se Ministrstvo za notranje zadeve oziroma Azilni dom, ki ga predstavlja, pri obravnavi prošenj za azil giblje zunaj pravnega polja. Negativne odločitve se ne sprejemajo na podlagi zakonov in predpisov, temveč na podlagi čustev, »logičnih izhodišč«, predvidevanj in predpostavk, da ni grožnje prosilcu, pa tudi na podlagi merila »verjamem ali ne verjamem«. (ibid.)

Poglavitne politične zahteve gibanja so bile usmerjene proti slovenski azilni politiki oziroma proti dejstvu, da ima Slovenija enega najnižjih odstotkov dodelitev statusov v vsej EU in da v Sloveniji tako rekoč ni mogoče dobiti azila. Zato je gibanje

zahtevalo tudi možnost regularizacije tako v Sloveniji kot na evropski ravni, saj si zavrtni prosilci in prosilke za mednarodno zaščito ne morejo urediti legalnega statusa v nobeni drugi državi članici EU, s čimer se povzroča »permanentna ilegalizacija oseb, ki se po eni strani ne morejo regularizirati v državi, po drugi pa je ne morejo oziroma ne smejo zapustiti. Postanejo zgolj subjekt v limbu oblasti, državljeni zgolj po dolžnostih in brez državljskih pravic.« (Bez nec, 2009: 21)

Gibanje Svet za vsakogar je primer »mejnega boja«, ki je podobno kot gibanje beguncev in izbrisanih svoje državljske prakse gradilo v skladu s prepričanjem, da morajo biti njihovi nosilci ravno subjektivitete, na katere se nanaša boj. Čeprav je tovrstna metodologija pogosto omejena zaradi fluidnosti subjektivitet v boju, ki se prilagajajo in hkrati uhajajo oblastnim mehanizmom hierarhičnega vključevanja in izključevanja iz državljskih statusov, pa je gibanju Svet za vsakogar uspelo ohraniti protagonizem prosilcev in začeti boj za njihovo vidnost in opolnomočenje. Primer tovrstne prakse je bila organizacija t. i. Karavane gibanja Svet za vsakogar. Ta je potovala po različnih prostorih in se končala z demonstracijo v Ljubljani, na vseh njenih postojankah pa so prosilci svoje zahteve ter analizo in obsodbo azilnih postopkov predstavili skozi pričevanja v prvi osebi.

Druga raven delovanja gibanja je bilo sodelovanje pri konstituiranju družbenega prostora, kjer se lahko prosilci in prosilke za azil svobodno družijo in izražajo, prostora, kjer niso »izkoriščevalci« ali »žrtve« ali »folklor« na dveh nogah. Ljudje brez državljskega statusa in ljudje, ki odstopajo od »standardnega« videza prevladujoče (belske) populacije, so v javnih prostorih, še zlasti v majhnih okoljih, kakršno je Slovenija, nenehno tarča policijskega preverjanja. Zato se mnogi raje zadržujejo v zasebnih prostorih, kakršni so veliki trgovski centri, saj tam nadzora ne izvaja neposredno država. Problem zasebnih prostorov pa je, da ne omogočajo svobode izražanja in združevanja, njihov primarni smoter je potrošnja. Pomembnost odprtih skupnih prostorov, ki niso ne javni ne zasebni, je zato predvsem v omogočanju svobodnega in nenadzorovanega srečevanja različnih subjektivitet. Komunikacija med radikalno drugačnimi izkušnjami ustvarja hibridnost, kjer se skozi skupne prakse, akcije in boje ustvarijo razpoke, ki odprejo možnost vzajemne kontaminacije, v kateri začnejo izginjati obojestranski predsodki in stereotipi.

Gibanje je skozi konstrukcijo skupnega družbenega prostora, kakršen je SC Rog, »pravico do teritorija artikuliralo na alternativen način: z izvajanjem državljskih praks v poskusu graditve skupnosti na meji. Na meji, ki je v metropoli ekstrapolirana kot meja političnega in meja konstitucije državljanstva.« (Kurnik in Bez nec, 2009: 187) Zato lahko ljudem, kakršni so prosilci in prosilke za azil, tovrstni prostori pomenijo pomemben vzvod oblikovanja solidarnostne mreže, ki zanje postane tako vir informacij kot vir nekakšne družbene zaščite pred državno represijo. Kot sta v intervjuju izjavila dva prosilca za azil, delujoča v gibanju Svet za vsakogar, so jim zaposleni v upravi Azilnega doma

takoj prepovedali integracijo; no, imeli so pripombe na našo željo po integraciji v slovensko družbo, zato ker vedo, da če se mi vključimo v slovensko družbo, nas bodo težko deportirali. Če bomo imeli že velik krog prijateljev. Saj mi ga imamo, ampak nam oni vsak korak omejujejo. /.../ S Socialnim centrom Rog sva sodelovala, ker nama je omogočil integracijo in pridobivanje informacij. (Zlobko, Uran in Rupnik, 2009: 165)

Nevidni delavci sveta

Prvi neposredni stik s svetom migrantskega dela v Sloveniji so lokalna gibanja vzpostavila konec leta 2007 v delavskih domovih v Ljubljani.³ Odziv migrantskih delavcev je bil izjemno pozitiven, z mešanico entuziazma in jeze so delili poglede na svoje delovne in življenjske razmere, ki so jih razumeli kot dramatične in brezizhodne. Primer zgodbe migrantskega delavca opisuje Armin Salihović, takratni gradbeni delavec Vegrada in pozneje eden najbolj izpostavljenih aktivistov za pravice migrantov:

Spomnim se prijatelja iz Stupara, ki je zapustil Bosno pred mano. Klicali smo ga Šečo. V Sloveniji je živel v sobi delavskega doma, v kateri je njegov oče dočakal penzijo. Sin je nasledil očeta tako na delovnem mestu kot v sobi delavskega doma. /.../ Žal pa je sistem zaposlovanja in dela tujcev v Sloveniji tak, da mladim iz Bosne veliko vzame in nič ne da v zameno. Meje sistematično zapirajo možnosti za boljše življenje množicam ljudi, kar ni pošteno. Poleg tega si ljudje želijo v tujino iz različnih razlogov, ne zgolj zaradi zaposlitve. Želijo si potovati, spoznavati ljudi, zamenjati okolje, preprosto videti svet. Zaradi nepropustnosti meje, ki obdaja Bosno in Hercegovino, so vse te želje težko uresničljive. (Hakimova, 2009: 74)

To srečanje aktivistov in delavcev je spodbudilo zagon soraziskave. Njen namen je bila natančna analiza sistemskih vzrokov delovnih in življenjskih razmer delavcev migrantov, torej analiza politične organizacije režima delovnih migracij v Sloveniji.

---

³ Novembra 2007 so sindikati organizirali demonstracije proti enotnemu davku in za višjo minimalno plačo. Nekatere aktivistične skupine so se odločile, da znotraj demonstracije naredijo avtonomni blok, ki bi predstavljal netipične oblike dela in izkoriščanja. Da bi mobilizirali ljudi, so aktivisti in aktivistke SC Rog z letaki odšli v ljubljanske delavske domove, najprej na Poljansko 66, ki je bila v lasti Snaga, d.o.o, čistilnega podjetja za vso mestno občino, ki je del javnega ljubljanskega holdinga. Torej je njegov lastnik mesto Ljubljana. Zaradi velikega odziva delavcev se je naslednji dan na Poljanski organizirala skupščina, na kateri se je naredilo seznam najbolj urgentnih problemov v delavskih domovih, med njimi nevzdržne higienske razmere, ki so posledica povsem neprimerne in dotrajanega inventarja, oderuške višine najemnin, restriktivni hišni red ipd. Po skupščini je sledila demonstracija pred Snago, kjer so udeleženci zahtevali predvsem boljše bivalne razmere v delavskih domovih.

Hkrati je soraziskava skozi neposredno komunikacijo z delavci želela ugotoviti, kakšna je subjektiviteta migrantskih delavcev ter kakšen je politični potencial njihovih praks, ki izzivajo in subvertirajo te migracijske režime. Kot povzema Kurnik (2009: 58), je soraziskava temeljila na predpostavki,

da nastajajo na trku med subjektivno kompozicijo (ki jo lahko imenujemo tudi avtonomija migracij) in objektivno kompozicijo migrantskega dela (režim nadzora in izkoriščanja migrantskega dela) dejanja upora, ki se lahko artikulirajo v politični projekt, katerega materialistični telos izhaja iz same kompozicije migrantskega dela.

Namen pridobivanja te vednosti, ki je skoraj v celoti izšla iz samih delavcev migrantov, torej ni bil toliko prevod pridobljenih informacij v objektivizirano znanost, temveč samoorganizacija te subjektivitete vednosti in njeno opolnomočenje v odnosu do države in delodajalcev.

V analizi »objektivne kompozicije« migrantskega dela je postalo jasno, da velika večina delavcev iz tretjih držav v Sloveniji dela in živi legalno ter da je vzrok njihovega težavnega položaja kompleksen sistem delovnih dovoljenj, dovoljenj za prebivanje in bilateralnih sporazumov, ki vzpostavlja popolno odvisnost delavca od delodajalca.⁴ Delavci so bili v strahu pred izgubo službe in dovoljenja za prebivanje v Sloveniji prisiljeni pretrpeti vse kršitve, povezane z nespoštovanjem delovne zakonodaje, hkrati pa se popolni nadzor delodajalca nad delavcem iz delovnega mesta širi tudi v zasebno sfero prek institucije delavskih domov, ki so večinoma v lasti v njihovih delodajalcev.⁵ Tam delavci v izolaciji od družine in večinske družbe ostajajo »tako rekoč neopazni, neslišni in odrinjeni iz glavnega toka družbenega življenja, saj domovi učinkujejo kot instrumenti prostorske segregacije migrantskih delavcev in onemogočanja njihove družbene mobilnosti« (Mozetič, 2009b: 87).

Čeprav so leta 2008 migrantski delavci in delavke pomenili deset odstotkov aktivnega delovnega prebivalstva, pa tako rekoč niso imeli lastnih struktur kolektivne organizacije in reprezentacije. O usodi migrantskih delavcev in delavk pa se

---

⁴ Obstajala je očitna hierarhija med dovoljenjem za zaposlitev in osebnim delovnim dovoljenjem, ki je botrovala režimu izkoriščanja migrantskih delavcev. Dovoljenje za zaposlitev je lahko bilo izdano le na vlogo delodajalca, če za določeno delo ni bilo na voljo domačih iskalcev zaposlitve. Veljalo je eno leto z možnostjo podaljšanja. Na njegovi podlagi se je državljan t. i. tretje države lahko zaposlil samo pri delodajalcu, ki je zanj pridobil dovoljenje. Če je delavec izgubil delo, je izgubil tudi dovoljenje za zaposlitev in s tem dovoljenje za prebivanje v RS. Tak režim je vzpostavil močno podrejenost delavca konkretnemu delodajalcu. Osebnostno delovno dovoljenje je lahko delavec v tistem času pridobil šele po dveh letih kontinuiranega dela za istega delodajalca. Ker je bilo vezano osebno nanj in ne na delodajalca ali deficitarni poklic, mu je formalno omogočilo prost dostop do trga dela. V praksi se je migrantskim delavcem močno oteževalo izpolnitev pogojev za pridobitev osebnega delovnega dovoljenja.

⁵ Za analizo pravnih in drugih vidikov politike ekonomskih migracij ter vlogo režima delavskih domov v njej glej Mozetič, 2009a.

kljub odsotnosti njihovega formalnega predstavništva odloča v socialnem partnerstvu, ki se odvija v Ekonomsko-socialnem svetu. Tam naj bi interese migrantskega dela zagovarjali sindikati, pri čemer je treba opomniti, da je temeljna struktura članstva klasičnih sindikatov, ki narekuje njihovo politiko in zahteve, še vedno specifična skupina »stalno zaposlenih slovenskih delavcev – državljanov, zato pri uveljavljanju interesov (rapidno izginjajoče, a za zdaj še vedno) večinske oblike zaposlovanja prihaja do barantanja s pravicami migrantov, prekernih delavcev in brezposelnih« (Beznec, 2009: 24).

Zato se je za kritiko sistemske diskriminacije in produkcijo novih pravic vzpostavila oblika samoorganizacije in samoreprezentacije migrantskih delavcev. Konec leta 2007 je nastala skupina, imenovana Nevidni delavci sveta oziroma *Invisible Workes of the World* (IWW), kjer je beseda »nevidni« pomenila nereprezentiranost, beseda »sveta« pa je hkrati vključevala globalno dimenzijo dela in migracij. IWW je želel postati struktura vseh prekernih delavcev, ki so izključeni iz socialnega dialoga ter drugih institucij nacionalne države blaginje. Njegova definicija prekernosti se je precej razlikovala od tiste, ki so jo povzeli veliki sindikati, delodajalci in politične strukture. IWW je izhajal iz predpostavke, da prekernost ni več anomalija, ampak razširjen pogoj dela in bivanja čedalje večjega dela prebivalstva. To je velik odmik od uveljavljene paradigme, po kateri je prekernost zgolj statistično zemenarljiv odklon od domnevno prevladujoče norme regularne zaposlitve in institucij države blaginje, ki izhajajo iz nje. IWW je v skladu s to definicijo prekernosti skušal razumeti, kakšne so oblike diskriminacije v novih sistemih izkoriščanja in kakšne so nove subjektivitete dela in upora v kontekstu globalne artikulacije postfordizma, brez nostalgčnih zahtev po vrnitvi v nacionalno integrirani fordizem.

Na podlagi soraziskave, kolektivnih intervjujev in skupščin je IWW kmalu izdelal celovito analizo režima delovnih migracij v Sloveniji ter oblikoval skupna izhodišča in zahteve. Prestop v aktivno organizacijo delavcev pa je nastopil marca 2010, ko se je skupina državljanov BiH, delavcev podjetja Prenova iz Kočevja, odločila gladovno stavkati, ker več mesecev niso prejeli plačila za opravljeno delo. Kot državljani BiH so bili na podlagi Sporazuma o socialnem zavarovanju med Republiko Slovenijo in BiH (UL RS 37/2008) dodatno diskriminirani, saj je ta v 5. členu določal, da so delavci iz BiH upravičeni do nadomestila za brezposelnost le, če imajo osebno delovno dovoljenje in stalno bivališče v RS. V najboljšem primeru torej šele po najmanj petih letih neprekinjenega dela in bivanja v RS.

V pogovorih s stavkajočimi se je izkazalo, da njihovi problemi, artikulacije in zahteve sovpadajo z raziskavami in izhodišči IWW, zato so skupaj zahtevali avdienco na Ministrstvu za delo RS in jo po osmih dneh tudi dobili. Na pogojanjih so aktivisti IWW kot eno izmed mogočih rešitev, ki bi se lahko uporabila tudi za druge podobne primere, predlagali vzpostavitev posebnega državnega sklada, iz katerega naj se stavkajočim delavcem, ki so se v tem položaju znašli ravno zaradi diskriminatorne prave ureditve, poplačajo dolgovi delodajalcev, nato pa naj država terja delodajalce, saj ima v nasprotju z delavci vsaj minimalne možnosti, da

doseže poplačilo dolga. Po propadlih pogajanjih se je gibanje odločilo za zasedbo ministrstva in nadaljevanje gladovne stavke v njegovih prostorih. Zaradi slabšanja zdravstvenega stanja stavkajočih, medijske pozornosti, policijske prisotnosti in posledičnega naraščajočega političnega pritiska zasedbe je ministrstvo naslednji dan ponudilo nov dogovor, ki je vseboval osebno delovno dovoljenje za vse stavkajoče in denarno pomoč, ki so jo dale humanitarne organizacije.

Čeprav se je država z obvodom humanitarne pomoči izognila neposrednemu prevzemu odgovornosti za množično kršenje pravic migrantskih delavcev, pa je bila s tem kvazi socialnim transferjem delavcem prvič dodeljena nekakšna oblika socialne blaginje, ki jim po državljskem statusu pravnoformalno ne pripada. Pozneje je pobudo IWW glede ustanovitve sklada za opeharjene delavce podprl tedanji predsednik republike, posledično pa je vlada v ta namen namenila približno 300.000 evrov, ki so se distribuirali na enak način kot stavkajočim delavcem Prenove.

Gladovna stavka je razkrila potrebo po transnacionalni podporni mreži delavcev, ki so se morali vrniti v BiH zaradi izgube zaposlitve ali zaradi neizplačevanja plač. Nenehna cirkulacija ljudi je pomenila veliko težavo pri vzpostavljanju trajnih struktur migrantskih subjektivitet, zato je IWW skušal zgraditi organizacijo v BiH, ki bi ljudem pomagala boriti se za izgubljene pravice in dohodek ter za možnost vrnitve na evropski trg dela. V ta namen se je začelo sodelovanje z nekdanjimi delavci Prenove, ki niso gladovno stavkali, temveč so se vrnili v BiH brez vsega. Tako je nastal IWW Bosna, v katerem so se prek javnih sestankov sprejemali dogovori za naslednje akcije, snovale skupne zahteve in strategije, hkrati pa so se zbirali dosjeji izgnanih delavcev, da so se lahko prijavi za sredstva iz državnega sklada v Sloveniji.

Kmalu se je podporna mreža razširila v Sarajevo, kjer se je julija 2010 organizirala prva demonstracija zunaj Slovenije, ki je nagovarjala diskriminatorski položaj migrantskih delavcev državljanov BiH. Demonstracija se je odvijala pred slovenskim veleposlaništvom, katerega predstavniki so sprejeli delegacijo IWW BiH, pred zgradbo Sveta ministrov, ki je efektivna vlada BiH, ter pred visokim predstavništvom mednarodne skupnosti, ki tam dejansko izvaja suvereno oblast. Kot so v posebej za to priložnost spisani izjavi zapisali v IWW, so te lokacije izbrali zato, da kot »globalni državljani« in »Evropejci« od institucij EU, mednarodne skupnosti in od institucij nacionalnih oblasti zahtevajo, »da se soočijo z zgodbami skrajnega izkoriščanja in zlorab migrantskih delavcev. Naj institucije EU in mednarodne skupnosti priznajo, da je takšno stanje /.../ neposredni proizvod evropskega mejnega in s tem vizumskega režima za državljane t. i. tretjih držav.« (Nevidni delavci sveta, 2010)

Iz Sarajeva se je mreža širila še v Republiko Srbsko, kjer je marca 2011 gibanje svoje zahteve, ki jih je podalo že na slovenskem veleposlaništvu v Sarajevu, tokrat naslovilo na konzulat Republike Slovenije v Banjaluki. Kakor je zapisalo v svoji izjavi, je bil namen te demonstracije »mobilizacija izigranih delavcev, ki so že bili

pregnani iz Slovenije, senzibiliziranje lokalne javnosti in pritisk na odgovorne institucije (predvsem Republike Slovenije, pa tudi Bosne in Hercegovine), da delavcem povrnejo odvzete pravice in spremenijo zakonodajo tako, da bodo delavci enakopravni« (Nevidni delavci sveta, 2011). Pomembnost skupne mobilizacije delavcev iz Federacije BiH in delavcev iz Republike Srbske se je izrazila tudi v tem, da ni bila naslovljena zgolj na segmentacijo in hierarhijo trga dela v EU, temveč je pomenila tudi aktivno kritiko in preseganje notranje konstitucije daytonske BIH, ki je dejansko formalizirala nekakšno etnično razdelitev BiH, ki je živa in aktualna še danes.⁶

Leto 2011 so že zaznamovale posledice svetovne finančne krize, ki so se v Sloveniji odražale z drastičnim krčenjem investicij ter propadom gradbenega sektorja in največjih gradbenih podjetij, ki so večinoma zaposlovala migrantske delavce. Ti so bili tudi prvi na seznamu odpuščenja in večina jih je v stečajnih postopkih ostala brez izplačila večmesečnih dohodkov, saj so imeli prednost upniki. Tako se je boj v Sloveniji nadaljeval predvsem v delavskih domovih, in sicer z najemniškimi stavkami,⁷ kjer so delavci prenehali plačevati najemnine svojim nekdanjim delodajalcem. Po eni strani je ta oblika nepokorščine reševala osnovne stanovanjske stiske, saj si delavci brez dohodkov niso mogli privoščiti plačevanja najemnin. Hkrati pa jim je s to prakso uspelo povrniti tudi del neizplačanega dohodka, ki bi drugače ostal izgubljen v stečajnih postopkih. Še več, s tem so delavci obranili pravico možnosti bivanja v Sloveniji, saj bi jim izguba uradnega naslova odvzela pravico zadrževanja v državi, kakor tudi vse druge socialne in državljanske pravice.

Hkrati je leto 2011 prineslo tudi prve normativne rezultate gibanjske kritike birokratskega, državocentričnega pristopa upravljanja delovnih migracij. Marca je tako prišlo do spremembe starega sporazuma o Socialnem zavarovanju med Republiko Slovenijo in BiH, s katero se je izplačilo denarnega nadomestila za brezposelnost omogočilo tudi zavarovancem iz BIH z dovoljenjem za začasno prebivanje (UL RS 23/2011). Prav tako je konec leta 2011 začel veljati nov Zakon o zaposlovanju in delu tujcev, katerega bistvena novost je bila v tem, da so lahko državljani tretjih držav pridobili osebno delovno dovoljenje z veljavnostjo treh let po dvajsetmesečni neprekinjeni zaposlitvi pri kateremkoli delodajalcu, s čimer se je nekoliko skrajšal čas za pridobitev dovoljenja in vsaj formalno omilila odvisnost delavca od delodajalca (UL RS 26/2011).

---

⁶ Predsednik Republike Srbske Milorad Dodik je v intervjuju na televiziji Republike Srbske v oddaji Pečat 10. marca 2011 med drugim izjavil, da je demonstracija IWW v Republiki Srbski, med katero ljudje iz Cazina, Kladuše in Slovenije »hodijo« po glavnem mestu, dejansko »proces rušenja in destabilizacije Republike Srbske po modelu Miloševićevega režima rušenja republiških vlad nekdanje Jugoslavije«. Med drugim se je spraševal, kako je mogoče, da ti ljudje »pridejo v Banjaluko in tam 'štrajkajo' zaradi problemov v Republiki Sloveniji«.

⁷ V Ljubljani in Velenju z nekdanjimi delavci Vegrada in v Sežani z nekdanjimi delavci kooperanta, ki je delal za podjetje Gratim. Najemniška stavka nekdanjih delavcev Vegrada je v Ljubljani potekala v delavskem domu na ulici Vide Pregarčeve.

Čeprav je šlo primarno za delavsko organizacijo, se je IWW prej kot klasična sindikalna hierarhična struktura oblikoval kot fluidna, transnacionalna mreža, posvečena širšemu družbenemu aktivizmu izključenih. Šlo je za sindikalizem ljudi, ki nimajo polnega državlanskega ali delovnega statusa, a kljub temu izvajajo državljanske prakse in zahtevajo državljanske pravice, neodvisno od statusa na trgu dela ali formalnih zamejitev nacionalne države. Zato je namesto klasičnih delavskih vprašanj okrog mezde odpiral širše socialne teme, kot so življenjske razmere delavcev, dostop do državljskih statusov, izobrazbe, zdravstva, mobilnosti ter drugih socialnih in kulturnih pravic.⁸ Posledično je razvijal tudi metode alternativnega sindikalnega boja, ki so temeljile na samoorganizaciji, direktni akciji, samoizobraževanju in graditvi alternativne, skupne blaginje. IWW se je tako konstituiral kot nekakšen hibrid med državljskim in razrednim bojem, ki ni izpostavljen diskurzu človekovih pravic, ki ga spremljajo humanitarnost, viktimizacija, reprezentacija in vsiljena asimilacija oziroma integracija deprivilegiranih skupin v obstoječi diskriminatorni režim. Namesto tega je izhajal iz dvojnega pomena produkcije subjektivitete, ki je hkrati dominacija in upor, ki hkrati proizvaja in je proizvedena. IWW se je torej prej kot formalna institucija razvijal kot družbena praksa, ki skozi samoorganizacijo potreb in solidarnosti gradi skupni prostor onkraj dihotomij med protagonisti in objekti boja, med državljsani in nedržavljsani, delavci in brezposelnimi, raziskovalci in raziskovanimi. Kot meni Kurnik (2009: 57), se zato delavsko gibanje, kakršno je IWW, od klasičnih sindikalnih struktur razlikuje v tem,

da njegove politike ne narekuje normativni subjekt dela, kot v primeru tradicionalnih delavskih organizacij, ampak subjektiviteta delavcev. Zato se oblika reformizma sindikatov definira glede na cilj zapiranja delavčeve eksistence v normo dela in s tem v odnos delo-kapital. Cilj revolucionarnega reformizma gibanj pa je nasproten, je proces osvobajanja od dela in od razmerja delo-kapital ter sprostitev nepredvidljivega postajanja novih oblik življenja in družbenosti, ki so proizvod in tvorec skupnega.

Sklep

Gibanje nevidnih delavcev in delavk sveta je radikalno pretreslo hegemonsko pojmovanje o Evropi kot »trdnjavi«, za katerega se je zdelo, da je ustrezen za evropsko azilno politiko, saj objektivna analiza evropskih migracijskih politik razkri-

---

⁸ Ena tovrstnih praks, katere namen je bilo preseganje redukcije migrantov na subjektiviteto delavcev in ki je skozi medsebojno izmenjavo vednosti pospešila proces njihove samoorganizacije in opolnomočenja, je bila radijska oddaja gibanja IWW z naslovom *Viza za budućnost*. Geslo kontaktne oddaje, ki je potekala v živo in ki so jo ustvarjali sami delavci, je bilo »Od radnika do radnika, za bolji život«. Prva oddaja je bila v etru marca 2008, do marca 2012 pa se jih je nabralo kar 68. V njej so se uporabljali vsi jeziki nekdanje Jugoslavije. Oddaje so dostopne v spletnem arhivu Radia Študent.

va, da delovne migracije niso zgolj tolerirane, ampak se jih spodbuja, promovira in celo rekrutira. Mobilnost je tako hkrati sredstvo osvobajanja in objekt gospodstva. Vendar je gibanje migracij kljub naporom njihovega usmerjanja in izkoriščanja neustavljivo in tranzitno, tako v smislu fizičnega gibanja kot v smislu prehajanja med statusi. Zato je ključno migracije in mobilnost opazovati, analizirati in organizirati v vseh njenih vidikih in na vseh ravneh. Osvoboditev avtonomije gibanja, krepitev njene nepodredljivosti in produktivnosti bo mogoča le s spodkopavanjem jezov celotnega migracijskega stroja v Evropi.

Literatura

- BEZNEC, BARBARA (2009): Migracije in lateralni prostori državljanstva. *Časopis za kritiko znanosti* 37(238): 13–28.
- GREGORČIČ, MARTA (2006): Epistemologija izkoreninjanja zatiranja in izključevanja: Alfabet za sodelovanje z zaprtimi v Velikem Otoku pri Postojni in vsemi ujetniki schengenske periferije. *Časopis za kritiko znanosti* 34(226): 89–97.
- HAKIMOVA, AIGUL (2009): »Od delavca do delavca, za boljše življenje.« Intervju z Arminom Salihovičem, aktivistom Nevidnih delavcev sveta. *Časopis za kritiko znanosti* 37(238): 66–75.
- KURNIK, ANDREJ (2009): Aktivistična raziskava, biosindikalizem in subjektiviteta migrantskih delavcev. *Časopis za kritiko znanosti* 37(238): 53–65.
- KURNIK, ANDREJ IN BARBARA BEZNEC (2009): Rezident tujec: izkušnja Roga na margini. *Časopis za kritiko znanosti* 37(238): 181–189.
- MOZETIČ, POLONA (2009a): Nevidni delavci sveta: zaposlovanje in delo »neevropskih« državljanov tretjih držav in režim delavskih domov. *Časopis za kritiko znanosti* 37(238): 31–50.
- MOZETIČ, POLONA (2009b): »Kako su radnički domovi prošli kroz tranziciju?« Od socialnovarstvenih institucij do institucij migracijske politike. *Časopis za kritiko znanosti* 37(238): 77–92.
- MREŽA ZA STALNI OBISK (2006): Izjava Mreže za stalni obisk v Centru za tujce (Veliki Otok, Postojna). *Njetwork*, 16. maj. Dostopno na: <http://njetwork.org/Izjava-Mreze-za-stalni-obisk-v> (14. oktober 2017).
- NEVIDNI DELAVCI SVETA (2010): Izjava oropanih in izigranih migrantskih delavcev ter transnacionalne civilne družbe in gibanj. *Njetwork*, 21. julij. Dostopno na: <http://njetwork.org/Izjava-oropanih-in-izgnanih> (14. oktober 2017).
- NEVIDNI DELAVCI SVETA (2011): Banja Luka Express. *Njetwork*, 27. februar. Dostopno na: <http://njetwork.org/Banja-Luka-Express> (14. oktober 2017).
- PIŠKUR, BOJANA (2006): TEMP v Rogu (začasna prisotnost). *Časopis za kritiko znanosti* 34(223): 14–17.
- SVET ZA VSAKOGAR (2009): Izjava prosilcev in prosilk za azil v RS, nastanjenih v Azilnem domu na Viču, ki so se skupaj z aktivisti in aktivistkami Socialnega centra Rog

povezali v gibanje »Svet za vsakogar«. *Časopis za kritiko znanosti* 37(238): 169–172.

ZLOBKO, SONJA, KATJA URAN IN JOŽE RUPNIK (2009): »Moramo jih naučiti najbolj osnovnih stvari.« *Časopis za kritiko znanosti* 37(238): 163–168.

ZORN, JELKA (2006): Od izjeme do norme: centri za tujce, pridrževanje in deportacije. *Časopis za kritiko znanosti* 34(226): 54–74.

Radosti in peripetije migrantskega samoorganiziranja v Avtonomni tovarni Rog

Abstract

The Joys and Troubles of Migrant Self-Organizing in the Autonomous Factory Rog

This article is a collective reflection on selected groups operating in the Autonomous factory Rog, namely the Anti-Racist Front Without Borders, the Working Group for Asylum and the migrant center Second Home. We trace the period between August 2015 and December 2017 and offer fragments of activist research on the politics of the asylum regime and the living conditions of asylum seekers in the Republic of Slovenia. We draw attention to distinct phases of working with a disenfranchised and excluded population and the issues faced by the activists during this time.

Keywords: migration, freedom of movement, self-organization, migrant center Second Home, Anti-Racist Front Without Borders, Autonomous factory Rog, integration

Second Home is a space of the self-organized migrant community in the Autonomous factory Rog. It was established in the summer of 2016. (<https://www.facebook.com/secondhomejubljana/>)

Povzetek

Pričujoči članek je kolektivna refleksija delovanja Protirasistične fronte brez meja, Delovne skupine za azil ter migrantskega centra Second Home v Avtonomni tovarni Rog od avgusta 2015 do decembra 2017. Besedilo ponuja fragmente aktivističnega raziskovanja politike azilnega režima in življenjskih razmer prosilcev za azil v Republiki Sloveniji ter analizira posamezne faze skupnega delovanja z deprivilegirano in izključeno populacijo ter težave, s katerimi smo se aktivisti ob tem soočali.

Ključne besede: migracije, svoboda gibanja, samoorganizacija, migrantski center Second Home, Protirasistična fronta brez meja, Avtonomna tovarna Rog, integracija

Second Home je prostor samoorganizirane migrantske skupnosti v Avtonomni tovarni Rog, vzpostavljen poleti 2016. (<https://www.facebook.com/secondhomejubljana/>)

Niti meje nas ne bodo ustavile

Boji sužnjev, ki so se odvijali v dveh stoletjih modernega suženjstva, so desetkrat pomembnejši od bojev delavskega razreda. Bili so nasilnejši, bolj virulentni in bolj destabilizirajoči kot delavsko gibanje. (Moulier Boutang, 2001: 228–229)

Ideja za oblikovanje lokalne protirasistične mreže se je porodila avgusta 2015, ob koncu poletja migracij, v kontekstu razglasitve izrednega stanja in zaprtja južne meje med Makedonijo in Grčijo. Policija je migrante, ki so se po balkanski poti premikali proti evropskemu centru, s pendreki in solzivcem potiskala nazaj. Protirasistična fronta brez meja (oz. krajše Protirasistična fronta) je nastala iz anti-fašističnega impulza. Čedalje bolj je postajalo jasno, da desenzitivizacija družbe, ki pasivno sprejema množično morijo in kriminalnost mejnega in migracijskega režima EU, vodi h krepitvi družbene dinamike, ki je svoj vrhunec doživela v času zgodovinskega fašizma in razširjenega sprejemanja in podpiranja nevidnega nasilja, kar je nazadnje omogočilo operacijo sistematičnega iztrebljanja. V tej zgodbi je protirasistično in protifašistično pozicioniranje postalo politična nuja.

Protirasistična fronta je kontinuiteta političnega aktivizma Socialnega centra Rog. To dejstvo je pomembno za njeno razumevanje. Politični aktivizem Socialnega centra je nastal kot teoretska in praktična kritika civilnodružbenih oblik organizacije, »segmentacije in vertikalnosti odnosa civilna družba/država, identitetne politike in neodvisnih kulturnih centrov, ki tradicionalno varujejo otoke razlike« (Kurnik in Bezec, 2008). Zasedbo Roga je treba razumeti predvsem kot generacijski izraz zavrnitve tistih oblik organiziranja, ki družbene konflikte redčijo, homogenizirajo in prevajajo v sfero ozkih, partikularnih interesov. Specifični izrazi razlik so v civilnodružbenem angažmaju dopustni zgolj, če reproducirajo hierarhično integracijo družbe. Tako je politični aktivizem Socialnega centra Rog izhajal iz spoznanja, da v ostankih civilne družbe ni več mogoče razbrati nobene sledi »politične dialektike, ki bi razširjala svobodo, pravice in sfero potreb. Dialektika je zdaj le še teogonija oblasti, ki v institucijah civilne družbe rekupeira in normalizira vsak družbeni konflikt.« (Kurnik, 2009: 54) Zasedba nekdanje tovarne Rog je bila prostorska intervencija, s katero je nova generacija aktivistov na ruševinah tranzicijskega razlaščenja vzpostavila razmere za nastanek alternativnih oblik proizvodnje življenja. Skratka, nov avtonomni kulturni center na Trubarjevi ni nastal na podlagi želje po zgraditvi samozadostnega, brezkonfliktnega, hipernormiranega, utopičnega in od družbe izoliranega »otoka varnosti«, ki bolj kot ne teži k nenehni regulaciji in discipliniranju. Ni šlo za odpiranje prostora za partikularne identitete in zimele aktivistične kulture kolektivov. Zasedba Roga je bila proces družbenega odpiranja, reappropriacije in proizvodnje skupnega, eksperimentiranja z vprašanjem politične rekonpozicije in iskanja načinov za komuniciranje in

podpiranje intersekcionalnih bojev (Davis, 2016). Vodilni princip takšnega političnega aktivizma je koncept postajanja, v katerem so identitete zavzete zgolj strateško: »Identiteta naj bo orodje (in orožje); če oblast vidi pripadnike nekega gibanja kot nekaj, čemur se lahko pripiše identiteta, potem lahko to olajša nekatere korake političnega boja za pridobitev pravic, ki jih prizna transcendenca (gibanje pa ostaja v imanentnem postajanju).« (Tamše, 2011: 87)

Akumulacija znanja, izkušenj in praks iz časov organiziranja z izbrisanimi, prosilci za azil in migrantskimi delavci je seveda pripomogla h graditvi določene oblike razumevanja sodobnih migracij in političnih značilnosti sodobne mobilnosti. To izhodišče je bilo pomembno za Protirasistično fronto. Množična mobilizacija *Protirasistični pohod – Refugees welcome!*, ki je potekala 9. septembra 2015, je po svoje dvoumna. Seveda je šlo za javni izraz politične žalosti, ki so jo proizvajale mediatizirane podobe ranljivosti, nedolžnosti in nemoči. Ne nazadnje nasilje nad migranti nikoli ni zgolj nasilje nad Drugim, temveč način sejanja strahu, ki se širi v družbo. Zgodovina rasizma priča o tem, da vladanje na robu družbe vselej naznani in poveča težnje, ki se nanašajo tudi na del populacije z državljskim statusom (Palidda, 2011: 29). Šlo je za upor političnemu scenariju vsesplošnega občutka strahu in nemoči. V teoretskem in praktičnem pogledu pa je bilo treba preseči definicijo migrantske subjektivitete na izključno negativen način, s fiksacijo nad srhljivimi izrazi absolutne moči nad življenjem. Množičen eksodus je tudi izraz moči in samozavesti kompleksnega družbenega gibanja. Oblast ni nekaj organskega oziroma unitarnega, temveč odnos in antagonizem. Procesi podrejanja in proizvodjanja subjektivitete, ki so funkcionalni za oblast, so krhki in »preluknjani z upori in alternativnimi potenciali. Z drugimi besedami: subjektiviteta ni danost, temveč teren boja.« (Negri in Hardt, 2017: 222) Takšno razumevanje migrantske subjektivitete presega paternalistično logiko, ki migrante reprezentira kot figure, ki jim je zanikana vsakršna zmožnost, da postanejo subjekti. Presega tudi podobo migranta, ki jo proizvaja levičarska interpretacija multikulturalizma, temelječa na liberalnem konceptu »pravice do razlike«. Ta interpretacija praviloma odstrani znaten del »pluralnosti pozicij in problemov, ki definirajo figuro migranta v sodobni družbi« (Mezzadra, 2004: 268). Pri definiranju pozitivne subjektivitete migrantov je ključen predvsem prispevek feminističnih študij, ki pokažejo, da migracij žensk ni mogoče omejiti na vprašanje ekonomske prisile. Migracije torej niso zgolj posledica dejavnikov *push-and-pull* in racionalnih kalkulacij *homo oeconomicusa*, temveč zavestna odločitev za izhod iz struktur družbene dominacije. Poleg »objektivnih vzrokov«, ki nikakor niso nepomembni, je za politično razumevanje migracij treba govoriti o delovanju migrantov in begu s področja objektivnih vzrokov migracij. Afirmacijo pravice do bega, utelešeno v gibanju migrantov, je tako mogoče razumeti kot materialno kritiko mednarodne delitve dela, ki obenem »globoko zaznamuje subjektiviteto migranta v družbi, kjer se migrant/ka naseli« (ibid.: 270).

V političnem pogledu teza o avtonomiji migracij ni trivialna. Z migriranjem

proti evropskemu centru migranti skušajo znova postati aktivni subjekti. Kapital socialno energijo migrantov tendenčno uporablja za nižanje stroškov reprodukcije delovne sile, restrukturiranje in segmentacijo trgov dela in za preoblikovanje lokalnih razrednih odnosov. Zato imajo množične migracije lahko podoben učinek kot programi ekonomske stimulacije, saj »ustvarjajo zaposlitve v centrih za delo (*job centers*, op. p.), izobraževalnem sistemu, gradbeništvu, sistemih socialne blaginje in varnostnem sektorju« (Wildcat, 2016). A le, če so vzpostavljeni stabilni procesi regulacije in zajezitve gibanja – upočasnjevanja in nadzorovanja, prečiščevanja in selektivnega, hierarhičnega vključevanja. Razumevanje migrantskega stanja je tako neizogibno povezano z vprašanjem konstitucije trga dela v Evropi. Množične migracije, ki so leta 2015 privedle do t. i. »begunske krize«, so na silovit način napadle ustroj evropske logistične regulacije in oblik diferencialnega vključevanja v evropskem prostoru. Izguba nadzora nad gibanjem migrantov je postala očitna, ko je v začetku leta 2015 begunska kriza eskalirala v Grčiji, julija 2015, ko so migranti podrli ograjo na turški meji, ter ob koncu poletja migracij, ko so migranti organizirali dolgi pohod upanja od Budimpešte proti Avstriji. Neobvladljiva moč migrantskega gibanja je danes največji izziv za režim logistične komande, ki se artikulira na transnacionalni ravni. Beg je množična praksa, ki napada teritorialne in administrativne meje, hierarhije in različne oblike političnega podrejanja v Evropi (Consolati in Ricciardi, 2017).

Stanje izjeme in politična solidarnost

Potem ko so si migranti z množičnim obleganjem mejnega režima izborili vzpostavitev formalnega koridorja, ki je omogočil prečkanje balkanske poti v zgolj nekaj dneh, se je Madžarska septembra 2015 odzvala z zaprtjem in militarizacijo meje s Srbijo. Balkanska pot se je preoblikovala in migranti so odtlej na poti do evropskega centra prečkali Hrvaško in Slovenijo. Osemnajstega septembra 2015, ko smo kot aktivisti odšli na mejni prehod Rigonce/Harmica, je postalo jasno, da bo tudi Slovenija skušala schengenski pravni red zaščititi na avtoritaren način. Metode delovanja Protirasistične fronte v času od septembra 2015 do februarja 2016 je zaznamovala uvedba izrednih razmer, v katerih so bila

pravila, ki so jih sprejeli nacionalni in evropski zakonodajalec, suspendirana in nadomeščena z internimi navodili oz. dekreti, v njihovi odsotnosti pa kar iz dneva v dan spreminjajočo se prakso državnih oblasti in njenih posameznih delov (vlade, ministrstva za notranje zadeve, policije, civilne zaščite ipd.) (Kogovšek Šalomon, 2016: 64).

V tem času smo aktivisti Protirasistične fronte v veliki meri delovali kot neodvisni prostovoljci. Socialni center Rog je postal baza zbiranja in logističnega

koordiniranja humanitarne pomoči. V praksi se je kaj kmalu pokazalo, da se avtonomen pristop k zbiranju in deljenju humanitarne pomoči na pomemben način razlikuje od dela formalnih humanitarnih organizacij. Naše izhodišče ni bila predpostavka humanitarne solidarnosti, ki se konstituira prek »idealizirane podobe sveta, ki je že ustvarjen in nespremenljiv. Sveta, v katerem lahko svoj trud vložimo zgolj v prostore izjeme, tja, kjer še vedno vladata beda in iracionalnost.« (Colectivo Situaciones, 2003) Humanitarno delovanje zapre možnost konstitucije sveta, hkrati pa ideologija humanitarizma »s sočutno dobroteljnostjo in jezikom izključitve naturalizira žrtveni objekt, s čimer slehernika loči od procesov subjektivizacije in produktivnih možnosti« (ibid.). V praksi je ta diferenciacija postala več kot očitna. Neodvisni prostovoljci so se pogosto znašli na udaru policijske represije, ni manjkalo niti poskusov javne diskreditacije s strani formalnih humanitarnih organizacij ter sramotnih potez nadziranja distribucije humanitarne pomoči. Neposrednega dostopa do migrantov ni bilo preprosto doseči. Postalo je jasno, da so humanitarne intervencije neločljivo povezane z nasilnim režimom mejnega nadzora.

V razmerah aktivnega proizvodnje humanitarne krize je bil ključnega pomena razvoj komunikacijskih kanalov, s katerimi smo aktivisti Protirasistične fronte zbirali informacije o položaju na mejnih prehodih. Predvsem je bilo to pomembno zaradi delovanja številnih solidarnostnih pobud na balkanski poti in potrebe po podpiranju transnacionalne koordinacije neodvisnega prostovoljstva. Hkrati pa smo s komunikacijskimi kanali vzpostavili metodo *borderwatch*, da bi tako osvetlili vsakodnevno nasilje nad migranti, ki je v kontekstu medijske cenzure in aktivnih poskusov izolacije migrantov ostajalo bolj kot ne nevidno. Dehumanizacija in zgodbe samovoljnega policijskega maltretiranja migrantov so postale stalnica:

Ob začetku naše izmene smo morali očistiti en šotor. V tem šotoru je bilo v enem delu z ograjo ograjenih kakih dvajset moških, ena ženska in en otrok. Povedali so, da so iz Maroka in Irana in da so tu že od včeraj, ker jih je Avstrija zavrnila. Policija jim je rekla, da jih bodo še enkrat odpeljali v Avstrijo. Na vhodu v šotor je stal na straži en policist. Ni jim bilo dovoljeno oditi iz ograde, da bi nam pomagali pri čiščenju, da bi šli na cigareto ... Na WC so lahko hodili eden po eden. Svoboda jim je bila odvzeta, ker naj bi bili begosumni in ker so v policijskem postopku.

Odnos policista je bil nekorekten. Neprimerni komentarji, zadiranje, vpitje. Eno osebo, ki je notri prižgala cigareto, je na samem tudi klofnil. Dejanje je zanikal, zato sem šla do njegovega nadrejenega. Požela sem neodobravanje, svarilo, da bo policija, če se bomo zapenjali za take malenkosti, postala zares pasja, tudi do nas, prostovoljcev.

Izvedela sem tudi, da naj bi v kontejnerju, ki je bil sicer mišljen za karanteno, že deset dni bivala dva fanta, ki čakata družino enega izmed njiju, da pride v Slovenijo. Po kampu se lahko gibata samo v spremstvu prostovoljcev ali poli-

cije. (Protirasistična fronta brez meja, 2015)

Reakcija državne oblasti je imela jasen političen cilj. Moč migrantov je mogoče razumeti šele, ko upoštevamo brutalnost reakcije na množične migracije. S suspendiranjem prava, vzpostavitvijo rezilne žice in militarizacijo meje je oblast migrante izčrpavala in omejevala na golo življenje. Diskurz ogroženosti je skupaj z institucionalnimi praksami brutalizacije migrantov homogeniziral družbo in podpihoval izraze rasistične histerije. Bolj ko je država brutalizirala migrante, bolj so se krepile rasistične strasti. Zato je bilo sočasno z delovanjem na mejah nujno tudi protifašistično delovanje na ulicah. Z namenom, da obranimo javni prostor pred srhljivostjo rasističnih pogromov in pred fantazijami zaprte, monokulturne, nespremenljive družbe. Nacionalkapitalistične družbe, kajpak.

Delovna skupina za azil in skupnostno organiziranje

V začetku leta 2016 so se v Sloveniji začeli širiti organizirani rasistični protesti. Demonstracija v Šenčurju, ko je 3000 ljudi protestiralo proti postavitvi migrantskega centra v prostorih nekdanje trgovine, je bila prelomna. Na točki, ko se je lokalno prebivalstvo organiziralo proti nastanitvi mladoletnih migrantov, je postalo jasno, da je rasistična histerija, neločljivo povezana s praksami institucionalnega rasizma Republike Slovenije, dosegla svoj mračnjaški vrhunec. Po šenčurski sramoti je bila za 27. februar 2016 napovedana tudi demonstracija v Ljubljani, uperjena proti migrantom, nastanjenim v delavskem/azilnem domu na Kotnikovi. Protirasistična fronta se je odzvala z organizacijo javnega dogodka *Begunci, dobrodošli na Kotnikovi!*, na isti dan kot je bil napovedan pohod rasistične tolpe: »Vsak dogodek, ki izkorišča nesrečo ljudi za širjenje strahu in občutka ogroženosti, je dogodek preveč. Rešitev niso rasistični in fašistični shodi, ampak solidarnost in skupni boj za odprto Ljubljano, Ljubljano vseh!« (Protirasistična fronta brez meja, 2016) Dobrodošlica na Kotnikovi, kjer se je zbralo približno 1500 ljudi, se je pozno popoldne končala z učinkovito blokado rasističnega pohoda, na katerem se je zbralo vsaj pol manj ljudi.

S tem pa se je bolj kot ne tudi končala epizoda delovanja, zaznamovana z množičnim delovanjem na meji in več uličnimi mobilizacijami. Konec te oblike delovanja je bil precej povezan s procesom zapiranja balkanskega koridorja in vnovičnega potiskanja migrantov v polje nevidnosti. Začelo se je z eksperimentalnimi taktikami vzpostavljanja »stroja razlik« (Bojadžijev in Mezzadra, 2015), tj. z uvedbo arbitrarnih meril, na podlagi katerih je policija migrantom odobrila ali zavrnila vstop v državo – na podlagi nacionalnosti in samovoljnih ocen o tem, ali gre za legitimne »begunce« ali lažne »ekonomske migrante«. Tako smo se srečali z realnostjo zavračanja in potiskanja nazaj (*push-backov*) na slovensko-avstrijski meji. V postojnskem Centru za tujce so nam migranti kazali odločbe, iz katerih lahko

razberemo potek in namen prakse kolektivnega zavračanja. Migrantom so avstrijski varnostni organi v začetku leta 2016, ker niso izpolnjevali pogojev, preprečili vstop v Avstrijo, nakar so jih, kot so govorili migranti, zaprli v pogosto improvizirane prostore z nevzdržnimi razmerami. Avstrijska policija je izčrpane migrante nato predala slovenski policiji, ta pa je zaradi neizpolnjevanja pogojev za bivanje v Sloveniji in zato, ker migranti niso zaprosili za azil v Sloveniji, odredila nastanitev v Centru za tujce v Postojni. Pravica do azila je bila podrejena samovolji policista in birokrata. Migranti so se v teh okoliščinah izvlekli iz postojnskega zapora zgolj, če so zaprosili za azil. Periferna Slovenija je odigrala vlogo pokornega čuvaja, ki je tok migracij na balkanski poti dušil s pridrževanjem v Centru za tujce. Centri za tujce delujejo kot »dekompresijska komora«, ki širi »akumulirane napetosti na trgu dela« (Mezzadra in Neilson, 2003). So zgolj druga plat kapitalistične fleksibilnosti, konkretni prostori državnega zatiranja in »splošna metafora despotske težnje k nadzoru mobilnosti dela, pri čemer gre za strukturno značilnost 'zgodovinskega kapitalizma' (...)« (ibid.).

Jasno je, da lokalni aktivizem ni bil imun na dinamiko procesa zapiranja balkanskega koridorja, ki je vrhunec dosegel z dogovorom med Evropsko unijo in Turčijo, ter formalno držo evropskega vrha, ki je deklariral konec balkanske poti. Akutni aktivizem, ki ga očitno bolj kot karkoli drugega stimulira apokaliptičnost izrednih razmer, se je na tej točki končal, z njim pa tudi delo večine delovnih skupin Protirasistične fronte. Njen motor je na tej točki postala Delovna skupina za azil, ki se je začela redno sestajati v Socialnem centru Rog. Premaknili smo se od solidarnosti z migranti k delu med migranti. S skupnostnim organiziranjem smo imeli priložnost proučevati življenjske razmere nevidne populacije, ujeve v Sloveniji. Socialni center Rog je postal drugi dom prebivalcev Kotnikove – njihova dnevna soba, učilnica, prostor druženja in radostnih srečevanj, prostor migrantskega samoupravljanja in skupnega eksperimentiranja s političnim samoorganiziranjem. Na skupščinah in v pogovorih z migranti je postalo jasno, da se azilni režim Republike Slovenije v zadnjih desetih letih pravzaprav ni bistveno spremenil. S praksami vsakodnevnega nasilja, ki spremlja življenje prosilcev za azil v Ljubljani, smo se srečali že leta 2008, ko smo se aktivisti in takratni prosilci za azil povezali v gibanje Svet za vsakogar. Nacionalni azilni režim, ki temelji na načelu »ni človeka, ni problema«, že dolgo sistematično odvrča prosilce za azil. Tem je že pred desetletjem uspelo razgaliti in podrobno opisati malverzacije in kršitve azilne politike Republike Slovenije v letih 2007 in 2008 (Svet za vsakogar, 2009).

V zelo kratkem času so migranti, ki so prispeli po balkanski poti, začeli bežati v druge države. Krive so predvsem življenjske razmere v azilnih domovih, še zlasti na Kotnikovi, kjer se migranti srečujejo s samovoljo administracije, kriminalizacijo in policijskim maltretiranjem, z nenehnim strahom pred negativni in deportacijo, s subjektivnim razkrojem, ki spremlja dolg azilni postopek, s sramotno nizko žepnino, ki ne dopušča več kot životarjenje, z razširjenim vsakodnevnim rasizmom lokalnega prebivalstva ter z izključenostjo s trga dela. Skratka, gre za sistem, ki aktivno

negira prosilce za azil in jih potiska v družbeno nevidnost. Tako je po eni strani Socialni center Rog postal tako rekoč edini prostor njihove socialne integracije v Ljubljani. Tam smo izvajali redne, samoorganizirane tečaje angleščine in slovenščine, druženja, piknike, tedenske dogodke itd. Ta metoda delovanja ni bila toliko cilj kot pa sredstvo. Zato smo ob servisiranju potreb ves čas vztrajali pri organizaciji rednih tedenskih skupščin migrantov in aktivistov, kar je našemu delu dajalo bolj politično dimenzijo. Pri refleksiji migrantskih skupščin ni mogoče zaobiti dejstva, da je heterogenost multikulture, multinacionalne in multietnične skupnosti velik izziv za bazično politično organiziranje. V samem izhodišču smo bili aktivisti seveda opremljeni z znanjem in izkušnjami iz dolgih let delovanja v mejnih bojih, a smo bili hkrati soočeni s povsem novim položajem, ki je bolj kot ne zahteval *trial and error* način dela ter eksperimentiranje z načini organiziranja. Kako politično delovati v situaciji, ko smo soočeni z množico meja (jezikovnih, razrednih, socialnih, zgodovinskih, celo kulturnih in civilizacijskih)? Vprašanje prevoda je ključno, če želimo govoriti o komunikaciji bojev in možnosti rekonstrukcije v kontekstu današnje Evrope. Skupščine so v veliki meri temeljile na požrtvovalnosti posameznih beguncev, ki so neutrudno prevajali iz angleščine v arabščino, farsi, pašto, urdu – in nazaj.

Treba se je zavedati, da so skupščine dolgotrajen proces in ne politično delo, ki bi izhajalo iz vnaprej konstituiranih političnih subjektov in aktivističnih vizij. Manjšinski boji so v samem izhodišču predvsem boji za skromne stvari. Na primer za vzpostavitev prostorov, kjer se zatirani in izkoriščani lahko sploh svobodno izražajo in povezujejo v boju. Ter za dostojanstvo in človečnost. Migrantske skupščine so pomembne, ker v nasprotju z individualnim delom temeljijo na odkrivanju tistega, kar je skupno sicer močno fragmentirani migrantski skupnosti in kar jo lahko poveže. Takšen način dela je tudi obrodil sadove. Begunci so bili pomemben akter demonstracije proti rasizmu in fašizmu, ki je potekala 19. marca 2016, ob svetovnem dnevu boja proti rasni diskriminaciji. Precej aktivna iranska skupnost, ki je vsak dan reproducirala prostor Socialnega centra Rog in tam tudi samoorganizirano ustvarjala vsebine, je izvedla protest pred iranskim veleposlaništvom v Ljubljani. Na skromnem protestu, ki je potekal maja 2016, so prosilci za azil pozvali k svobodi in dostojanstvu za iranske disidente. Pogumno dejanje skupnosti, ki je na lastni koži izkusila sistemsko nasilje, ki ga v Iranu proizvaja zmes neoliberalizma in islamofašizma. Dvajsetega junija 2016, dva tedna po neuspešnem poskusu izpraznitve Avtonomne tovarne Rog, so begunci poskrbeli za novo intervencijo. Ob »praznovanju« svetovnega dne beguncev, ki je potekalo v samem središču Ljubljane, so se lokalni prosilci za azil, vsakodnevno negirani v slovenski družbi, zoperstavili prireditvi, ki je z nekakšnimi abstraktnimi humanitarnimi gestami normalizirala nasilje, s katerim operira migracijski in mejni režim Evrope. Le nekaj dni zatem so sirski in pakistanski begunci, tarče dublinskih in permanentnih deportacij, s to situacijo soočili evropsko poslanko Tanjo Fajon, ki se je v Šentilju udeležila konference o migrantih in beguncih.

Po drugi strani pa je sčasoma postalo jasno, da je uveljavljena metodologija dela v skupnostnem organiziranju slepa ulica, saj postopoma uzurpira energijo nekaj posameznikov, s tem pa tudi prostor političnega delovanja, refleksije in analize, raziskovanja, taktičnih premislekov in artikulacije. Prekiniti smo hoteli odnos odvisnosti, v katerem smo bili aktivisti, ujeti v realnost prekernega preživetja, tisti, ki neutrudno pomagajo beguncem kot izključno pasivnim uporabnikom Roga. Spoznali smo, da se odnos odvisnosti lahko prekine zgolj, če si migranti v Rogu začnejo bistveno bolj pomagati medsebojno, aktivisti pa postanemo tisti, ki jim v njihovem angažmaju in boju dajemo taktično podporo. Pogoji za to, da je lahko migrantska skupnost, ki je delovala v Avtonomni tovarni Rog, postala dejansko avtonomna, je bil, da pridobijo svoj prostor.

Poskus izpraznitve Roga in vzpostavitev Second Homa

Konec maja in v začetku junija je položaj v Rogu zato, ker je občina grozila, da bo kompleks izpraznila, postajal čedalje bolj napet. Z uresničnim nočnim desantom varnostnikov zasebnega podjetja Valina, gradbenih delavcev podjetja Dolinšek in prostovoljnih gasilcev PGD Barje 6. junija 2016 ob 3. uri zjutraj je velik del aktivistov, ki so delovali v sklopu Protirasistične fronte in Delovne skupine za azil, preusmeril svojo pozornost na branjenje Avtonomne tovarne Rog. Organizacija kuhinje, infotočke in straž, priprava medijske strategije ter pisanje izjav, iskanje domače in mednarodne podpore, organizacija in izvedba dogodkov ter predvsem nenehna fizična prisotnost so skorajda onemogočili dotedanje redno delo z begunci. Čeprav so se tako jezikovni tečajji kot spremljanje in pomoč pri pravnih postopkih prosilcev za azil izvajali še naprej, je napad mestne občine na Rog zaradi preobremenjenosti aktivistov in aktivistk, ki so bili dejavno udeleženi pri obrambi, začel načenjati stežka vzpostavljeno rutino in organizirano delo. Begunci so bili medtem s svojo prisotnostjo in delovanjem aktivni tako pri obrambi kot nadaljnjemu dogajanju v tovarni. Organizirali so se v kuhinji s pripravo dnevnih kosil in večerij, ponujali tečaje farsija, prav tako je Delovna skupina za azil nadaljevala z rednimi tedenskimi migrantskimi skupščinami. Tako se je konec junija večja skupina prosilcev za azil udeležila tudi *Defencing festivala*, ki je hkrati potekal v Kumrovcu na Hrvaškem in Bistrici ob Sotli v Sloveniji.

Z vzpostavitvijo novega prostora Second Home julija 2016 smo se začeli srečevati z novimi in starimi izzivi, kot so razumevanje aktivističnega dela na področju migracij, horizontalno upravljanje z zasedenim prostorom, razlike pri prepoznavanju potreb med lokalnimi aktivisti in samimi migranti, postavitev širših okvirov za politično delovanje tako skupnosti kot samega migrantskega prostora idr. Kot je bilo že omenjeno, so nekateri aktivisti izhajali iz svojih prejšnjih izkušenj delovanja v Socialnem centru Rog. Šlo je predvsem za skupnostno in politično delovanje v

kontekstu sistemskega izkoriščanja in diskriminacije v družbi. Takšna praksa je obstajala že v času pravnega in drugačnega svetovanja migrantskim delavcem, organiziranim v gibanje Nevidni delavci sveta (IWW), in prosilcem za azil, organiziranim v gibanje Svet za vsakogar.

Dejstvo je, da je bilo pri vsakodnevnem delovanju v novem prostoru ljudem, ki niso imeli izpolnjenih niti najnujnejših življenjskih potreb in ki so se v praksi morda prvič srečevali z omenjenimi načini kolektivnega delovanja, najteže približati določene koncepte in ideje aktivističnega dela in boja. Naše aktivistično delo v Second Home je bilo vseskozi na razpotju med individualno pomočjo konkretnim posameznikom pri zadovoljevanju osnovnih življenjskih potreb in skupnostnim političnim delovanjem.

Na rednih migrantskih skupščinah do začetka leta 2017 smo iskali najmanjši skupni imenovalc, ki bi povezoval posameznike in njihove podpornike v skupnost na podlagi občin videnj širšega problema migracij in skupnega boja proti nepravilnosti in ne le na podlagi individualiziranih problemov v zvezi z integracijo in pravnimi postopki, s katerimi smo se vsak dan srečevali. Ena najtežjih in najpomembnejših zadev pri tem je bila stalna emocionalna oz. afektivna podpora. Na začetku delovanja Protirasistične fronte smo menili, da je zaradi pragmatičnosti in učinkovitosti pri premagovanju individualnih problemov pri azilnih postopkih nujno, da se aktivisti Delovne skupine za azil srečujemo na ločenih sestankih, ki so potekali pred migrantskimi skupščinami ali po njih istega dne. Na sestankih smo operativno razpravljali o aktualnih primerih, o katerih smo se pred tem pogovarjali, in si razdelili naloge. Razlog za to je bil, da sta bili sicer komunikacija in kanalizacija določenih vsebinskih pomenov skupnega političnega boja zaradi jezikovnih ovir kljub nenehnemu tolmačenju otežena ali nerazumljiva. Po nekaj mesecih ločenih sestankov smo na pobudo migrantov samih združili sestanke v skupno migrantsko skupščino.

Napačno bi bilo pričakovati, da bodo naši novi prijatelji in uporabniki v tako kratkem času postali politični aktivisti za svobodo gibanja in pravico do bivanja. Nenehne negativne odločbe ministrstva za notranje zadeve, negotovost pri vprašanih nastanitve zunaj azilnih domov, strah pred zaprtjem v centru za tujce, stalna prisotnost grožnje po trajni ilegaliziranosti njihovih statusov, ponižujoča mesečna žepnina ter splošna osebostna stiska je ljudi silila, da izberejo pot bolj individualiziranega izhoda, kar je bila za nas seveda legitimna, za njih pa morebiti tudi hitrejša pot preživetja. Prav tako je nujno poudariti, da se je večkrat izkazalo za izjemno zapleteno ali celo nemogoče razumljivo prevesti in pojasniti koncepte in ideje, na katerih smo vzpostavili delovanje Second Home. Pomanjkanje časa in nenehno odzivanje na najbolj pereče probleme ter neizkušenost sta do precejšnje mere otežila sistematično razlaganje delavskega boja, feminizma, zgodovine družbenih in osvobodilnih gibanj, pomena avtonomnih prostorov in drugih relevantnih tem. Na srečo je del tega razjasnil univerzalni jezik fizičnega boja proti represiji predvsem pri obrambi Roga in poskusu ustavitve dublinske deportacije družine

Korba-Sulejmani v marcu 2017.

Izkazalo se je, da so migranti kot redni uporabniki Second Homa, ki so za svoj drugi dom vzeli celoten Rog, še vedno potrebovali perspektivo vključenosti v družbo, ki bi si jo lahko ustvarjali onkraj zidov skvota in ki ne bi bila nujno zasidrana v aktivizmu alternativnega prostora. Podobno je veljalo tudi za lokalne aktiviste, ki niso več mogli preprosto kolobariti med zadovoljevanjem svoje osnovne eksistence skozi prekerne produkcijske odnose na eni strani in družbeno angažiranimi in aktivističnimi dejavnostmi, ki se tem odnosom odločno zoperstavljajo, na drugi. Ta boj za preživetje je bil sicer prisoten vsa ta leta tako med uporabniki Socialnega centra Rog kot med aktivisti Protirasistične fronte. Zato ni presenetljivo, da so se po nekaj letih ali mesecih aktivnega udejstvovanja, ki pogosto privede do primerov izgorelosti, številni aktivisti Delovne skupine za azil začasno ali za stalno umaknili.

Proizvajanje trajne brezperspektivnosti

Migracijska politika evropskega centra ima v kontekstu zaprtja balkanskega koridorja dve ključni dimenziji: *workfare* integracijo in množične deportacije. Kljub formalni retoriki oblasti, ki poudarja pomen kvalificiranega dela, se denimo migranti v Nemčiji večinoma znajdejo na nekvalificiranih delovnih mestih in dlje trajajočih neplačanih praksah. K temu je treba dodati še vlogo prisile, saj morajo migranti v času azilnega postopka sprejeti »družbeno koristna« dela (plačana 0,80 evra na uro), sicer postanejo tarča sankcij. Po drugi strani pa je industrijski sektor večinoma sestavljen iz vzhodnoevropskih migrantov. Nemški model *job centrov* je dispozitiv, ki skrbi za poglobljanje hierarhičnosti in politike racionalizacije delovne sile, ki jo nenehno fragmentira, hkrati pa »jasno in natančno naznani, da barva kože ni nepomemben dejavnik« (Consolati in Ricciardi, 2017). Prav tako že od leta 2014 raste število prostovoljnih in prisilnih deportacij iz Nemčije (Walsh, 2017), ki je obudila svoj deportacijski stroj – leta 2016 je vložila približno tretjino vseh zahtev za vrnitev beguncev v države, kjer so pustili prstne odtise (Eurostat, 2017a). Največ teh zahtev (približno tretjino) je prejela Italija (Eurostat, 2017b). Zaradi dogovora med Berlinom in Kabulom iz oktobra 2016 pa približno 10.000 afganistanskih beguncev čaka na permanentne deportacije (Dockery, 2016). To nasilje rojeva tudi nove oblike družbenega upora zločinskosti deportacijskega stroja; nedavno smo spremljali navdihujoč upor nemških pilotov, ki nočejo izvajati deportacij v Afganistan (Schumacher, 2017). Lekcija, ki je zelo pomembna tudi za lokalni kontekst.

V provinci je položaj nekoliko drugačen. Periferna Slovenija systemskega pristopa k integraciji ne pozna. Tu so begunci bolj kot ne uvrščeni med presežno populacijo. Od leta 1995 pa do konca leta 2015 je Slovenija priznala status mednarodne zaščite približno štiristo osebam, čeprav je v tem času obravnavala skoraj dvajset tisoč prošenj. Podatki za leti 2016 in 2017 morda prikazujejo »izboljšano«

statistično sliko, a je povečanje odobrenih prošenj za azil treba pripisati predvsem odprtju balkanskega koridorja in ponovnemu povečanju števila prošenj za azil v času njegovega zaprtja. Tako je bilo v letu 2016 odobrenih 170 prošenj, kar je tretjina vseh pridobljenih statusov v zadnjih dvajsetih letih. Statusi so bili povečini podeljeni prosilcem za azil iz Sirije, najpogosteje pa so bile zavržene prošnje prosilcev iz Afganistana in magrebških držav – v letu 2016 je za azil zaprosilo 419 Afganincev, pozitivno odločbo sta dobila le dva (Ministrstvo za notranje zadeve, 2016). Številni so takoj po prvi negativni odločbi državo zapustili in odšli v druge države Evropske unije, drugi so ostali v Sloveniji.

Če dobi prosilec za azil pozitiven odgovor na svojo prošnjo, torej status, ima 15 dni časa, da zapusti azilni dom in si prebivališče poišče na trgu, ali pa pristane v t. i. integracijski hiši. Iskanje sobe ali stanovanja v tako kratkem času se je izkazalo za skorajda nemogočo nalogo, saj, sploh v Ljubljani, za najemnike stanovanj veljajo izjemno visoki kriteriji. Država beguncu s statusom subvencionira najem v višini 290 evrov, vendar mora biti ta najem legalen – podpisana mora biti pogodba. Ker oddajanje stanovanj večinoma poteka na črno, se pogosto zatakne tudi pri tistih redkih lastnikih nepremičnin, ki bi bili dejansko pripravljeni oddajati sobo oz. stanovanje beguncu. Večina lastnikov namreč ob pojasnilu, da stanovanja ne iščeš zase, temveč za prijatelja s statusom begunca – omembi tega se je prav zaradi nujnosti podpisa pogodbe težko izogniti – telefonski pogovor po bolj ali manj uvidevnih izgovorih o tem, zakaj nepremičnina ni primerna za begunce, prekine. Identitetna panika, strah pred razlaščanjem in vseprisoten varnostni diskurz proizvedejo neverjetne odzive.

Slovenija je med globalnimi migranti na splošno nepoznana oziroma je poznana kot tranzitna država, ki jo je treba čim prej zapustiti. Mnogi od tistih, ki jih zadržujejo v Centru za tujce v Postojni, nočejo dati svojih prstnih odtisov, ker se dobro zavedajo, da se lahko ujamejo v cikel nenehnega vračanja v državo, ki hrani njihove prstne odtise. Obenem Slovenijo kot tranzitno državo v veliki meri dojemajo kot tako tudi zaradi odsotnosti diasporskih ekonomij. Večina beguncev ali tujcev si ureditve statusa v Nemčiji oz. v državah severne Evrope ne želi le zato, ker imajo te države višje socialne transferje ali bolj prepusten azilni sistem. Privlači jih tudi bolj vključujoč trg dela, možnosti zaposlitve, ki jim jih omogočajo etnične ekonomije različnih diaspor v večjih mestih, obstoj podjetij, ki zaposlujejo govorce njihovih jezikov, večja koncentracija ljudi, ki v novem jezikovnem okolju govorijo njihov jezik, ter večje možnosti za zaposlitev v sivi in črni ekonomiji. Manko vsega naštetega podaljša tranzicijski čas, ki ga človek potrebuje, preden se ustali oziroma najde trajnejšo rešitev za izpolnjevanje svojih eksistencialnih potreb in potrebe po socialnem življenju. Ker je azilna politika v Sloveniji, kar se tiče števila podeljenih statusov, na samem dnu Evropske unije in ker več kot polovica beguncev s statusom – kot tudi številni mladi slovenski državljani – zapusti Slovenijo, da bi si poiskali boljše delovna razmerja, se v zadnjih dvajsetih letih etnične ekonomije niso razširile. Poznamo le peščico diasporskih podjetij, ki jih vodijo priseljenci iz držav, ki

niso bile del nekdanje skupne države, kar pa ni dovolj, da bi se razvila ekonomija, ki bi za nove prebivalce te države ponujala priložnost na trgu delovne sile. Zavod za zaposlovanje RS je februarja 2017 objavil program usposabljanja na delovnem mestu za osebe z mednarodno zaščito, torej za begunce. Do decembra 2017 so se na program prijavile samo tri osebe. Večino brezposelnih beguncev je odvrnil podatek, da jim bo država v primeru prijave na usposabljanje odvzela bodisi denarno socialno pomoč bodisi denarno nadomestilo za zasebno nastanitev, znesek povračila stroškov za usposabljanje, dodatek za aktivnost ter izplačilo stroška za prevoz pa bi bil bistveno nižji. Ukrep ZRSZ je bil neuspešen, saj beguncev, ki so bili prijavljeni v evidenci brezposelnih oseb, ni motiviral, da bi se iz prejemnikov državne pomoči spremenili v aktivne iskalce zaposlitve (ali pa že zaposlene) na trgu dela.

Dublin in trajna ilegalnost

Dublinka uredba (DU) je sklop pravil, ki določajo, katera država članica je odgovorna za obravnavo prošnje za azil; določa, da je za obravnavo prošnje pristojna samo ena država članica, s čimer posameznikom omejuje izbiro države azila. Med državami članicami so velikanske razlike v pogojih sprejemanja prosilcev, pogojih pridobitve mednarodne zaščite in postopkih obravnave prošenj za azil. Zato želijo migranti zaprositi za azil v državah, kjer je na voljo največ socialnih transferjev in možnosti za zaposlitev, kjer je najdostopnejši zdravstveni in izobraževalni sistem, kjer že živijo njihovi svojci ali skupnosti, kjer govorijo jezik, ki ga razumejo, ipd. DU jim to onemogoča oz. jih po večini sili, da zaprosijo za azil v državi članici, kjer so vstopili v EU in kjer so jim bili odvzeti prstni odtisi. DU je tesno povezana s Schengenskim sporazumom, s katerim je bil odpravljen nadzor na notranjih mejah držav članic t. i. schengenskega območja na račun okrepljenega nadzora na evropski zunanji meji. Meja med Slovenijo in Hrvaško je zunanja schengenska meja. Večinoma bi na podlagi DU zato prosilci morali zaprositi za azil na Hrvaškem; kljub temu je Slovenija v poletju migracij sprejela in obravnavala nekaj sto prošenj za azil, četudi so prosilci očitno vstopili v Slovenijo iz Hrvaške. Za nekatere pa se je odločila, da jih bo na podlagi DU vrnila na Hrvaško. Na kakšni podlagi je bila narejena ta izbira (uporaba t. i. diskrecijske klavzule, ki jo vsebuje DU), ni jasno.

Ko posameznika ob prečkanju evropske zunanje meje ustavijo mejni nadzorni organi, mora takoj zaprositi za azil, sicer tvega, da mu bo zavrnjen vstop ali da bo celo deportiran. Ko zaprosi za azil, mu vzamejo prstne odtise, ki so nato vneseni v informacijski sistem Eurodac. V tem trenutku se prosilec dejansko odreče svoji mobilnosti v mejah EU. Počakati mora namreč, da država, kjer mu je bil odvzet prstni odtis in v kateri pogosto noče ostati, odloči o njegovi prošnji za azil. Ker so države vzdolž evropske zunanje meje obremenjene z velikim obsegom prošenj, tovrstni postopki trajajo izjemno dolgo, tudi več let. V vmesnem času je prosilec prepuščen sam sebi; zato jih veliko obupa in zanje »dublin« pomeni nenehno

odhajanje v druge države članice v iskanju zaščite, boljših življenjskih razmer in lepše prihodnosti ter vračanje v državo, kjer jim je bil vzet odtis (Kasperek, 2016: 61). Tovrstno upiranje »dublinu« s sabo poleg *push-backov* prinaša tudi neprijavljeno in nedokumentirano policijsko nasilje. Na poti so lahko prosilcem v pomoč avtonomne strukture, kjer si lahko odpočijejo, pojedjo obrok, pridobijo informacije, uredijo pot naprej.

In kaj se zgodi z ljudmi, ki jim je bila prošnja za azil dokončno zavrnjena in ne odidejo prostovoljno? Po navadi jih azilne oblasti predajo policiji, ki odredi njihovo pridržanje v Centru za tujce na Velikem Otoku pri Postojni, kjer vlada zaporniški režim. Pridržanje lahko traja do šest mesecev z možnostjo podaljšanja za dodatnih šest mesecev. Če so te osebe imele v azilnem postopku na voljo brezplačno pravno pomoč, v trenutku, ko postanejo ilegalizirani tujci, ni več tako. Zato večinoma tudi ne uporabijo pravnih sredstev zoper sicer slabo utemeljene sklepe o pridržanju, na katere se lahko pritožijo v zelo kratkem, komaj tridnevnem roku – če so pridržani v četrtek ali petek, tako rekoč nimajo možnosti, da bi si čez vikend zagotovili pravno pomoč. Praksa avtomatskega pridržanja neuspešnih prosilcev za azil je problematična in protipravna. Praviloma bi jim namreč pristojni organi morali določiti rok za prostovoljno vrnitev, vendar se to v Sloveniji sistematično ne dogaja. Pridržanje je oblika nasilja, kjer se posameznika sili, da zapusti državo. Zaradi strahu pred Postojno sicer številni neuspešni prosilci za azil še pred odreditvjo pridržanja odidejo v druge evropske države. Neuspešni prosilci za azil lahko med pridržanjem zaprosijo za t. i. milejši ukrep. Za njegovo odobritev Center za tujce od pridržanih vztrajno zahteva, da jim nekdo (garant) zagotovi sredstva za življenje in streho nad glavo. Tudi ta praksa obravnave neuspešnih prosilcev za azil je problematična, saj se tako odgovornost zanje prenaša na posameznike.

Ilegalizirani tujci lahko zaprosijo za zadrževanje. Dovoljenje za začasno zadrževanje ne daje nikakršnih pravic – oseba, ki je na prostosti in ima izkaznico, ki jo izda policija, se lahko giblje po državnem ozemlju, nima pa pravice do zaposlitve ali dela, zdravstvene oskrbe (razen nujne), praviloma ne morejo prejeti niti denarne pomoči. Zavrnitev prošnje za azil je za osebo, ki prihaja iz države tretjega sveta, prvi korak k skrajni negotovosti, ki kaj kmalu kulminira v situacijo, ko se oseba znajde v trajno ilegaliziranem položaju. Tako ni povsem res, da se povečuje število ilegalnih migracij, prej gre za to, da se zaradi birokratskih postopkov povečuje število ilegaliziranih oseb in proizvaja trajna »nezakonitost«. Vendar ljudje, ki nimajo legalnega statusa, fizično še vedno obstajajo, niso nikjer, ampak nekje in povsod. Velik del zavrnenih oseb sicer nadaljuje pot v druge države, a se število tistih, ki prebivajo v Sloveniji in pri tem nimajo nikakršnih veljavnih dokumentov, povečuje. Naše izkušnje iz Second Home kažejo, da se moč in avtonomija migracij izražata tudi prek nenehne mobilnosti zavrnenih migrantov – večkratno prečkanje mej, izpostavljanje ilegalnosti in pripravljenost na spopadanje z birokratskimi postopki so svojevrsten upor proti sodobnemu sistemu izključevanja. Migranti, ki večkrat prepotujejo relacijo jug–sever, so pravzaprav tisti, ki ustvarjajo razpoke v vse bolj

zastraženem in nadzorovanem območju Trdnjave Evrope. Svoboda in težnja po pravični razporeditvi bogastva se lahko izražata tudi skozi nenehno pojavljanje in vrnitve, ki se upirajo vsakokratnim izgonom, deportacijam in zapiranjem v centre za tujce.

Jeb*te nas pozitivno!

Namen Second Homa je bila torej v uvodu omenjena subjektivizacija migrantov, prek katere se jih opolnomoči do točke, ko so sami sposobni začenjati konflikte, prek katerih si priborijo vidnost in prisotnost v družbi, s čimer se borijo proti goli odvisnosti od naše človekoljubnosti, proti kriminalizaciji in deportacijam, ki jih organizira država, ter izključevanju, ki so ga deležni tako v širši družbi kot tudi v aktivističnih krogih. Neizpodbiten uspeh Second Homa, enega redkih tovrstnih prostorov v Evropi severno od Grčije, je, da se mu je uspelo zapisati na zemljevide, prikazane na telefonih z razbitimi zasloni. Ponosni smo, da migranti zdaj vedo, da v središču glavnega mesta provincialne države, obdane z žico, obstaja vedno odklenjen *karavanseraj*, v katerem si lahko odpočijejo in naberejo moč. Revna območja so bila vedno območja razbojnikov. Takole pravi star kitajski pregovor: »Bolje se je pregrešiti proti zakonu kakor umreti od lakote.« (Hobsbawm, 2015)

Literatura in drugi viri

- BOJADŽIJEV, MANUELA IN SANDRO MEZZADRA (2015): "Refugee Crisis" or Crisis of European Migration Policies? *FocaalBlog*, 12. november. Dostopno na: <http://www.focaalblog.com/2015/11/12/manuela-bojadzijev-and-sandro-mezzadra-refugee-crisis-or-crisis-of-european-migration-policies/> (11. december 2017).
- COLECTIVO SITUACIONES (2003): On the Researcher-Militant. *Transform*, september. Dostopno na: <http://eipcp.net/transversal/0406/colectivosituaciones/en> (10. december 2017).
- CONSOLATI, ISABELLA IN MAURIZIO RICCARDI (2017): Migrant Labour and Logistic Frenzy between Germany and Europe. *Connessioni precarie*. Dostopno na: <http://www.connessioni-precarie.org/2017/11/05/migrant-labour-and-logistic-frenzy-between-germany-and-europe/> (10. december 2017).
- DAVIS, ANGELA (2016): *Freedom is a Constant Struggle: Ferguson, Palestine, and the Foundations of a Movement*. Chicago: Haymarket Books.
- DOCKERY, WESLEY (2017): What is the Status of German Deportations to Afghanistan? *Deutsche Welle*, 12. september. Dostopno na: <http://www.dw.com/en/what-is-the-status-of-german-deportations-to-afghanistan/a-40451011> (11. december 2017).
- EUROSTAT (2017a): *Outgoing "Dublin" Requests by Receiving Country (PARTNER), Type of Request and Legal Provision*. Dostopno na: <http://ec.europa.eu/eurostat/en/web/>

- products-datasets/-/MIGR_DUBRO (11. december 2017).
- EUROSTAT (2017b): *Incoming "Dublin" Requests by Submitting Country (PARTNER), Type of Request and Legal Provision*. Dostopno na: http://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-datasets/-/MIGR_DUBRI (11. december 2017).
- HOBBSAWM, ERIC (2015): *Razbojniki*. Ljubljana: Založba *cf.
- KASPAREK, BERND (2016): Complementing Schengen: The Dublin System and the European Border and Migration Regime. V *Migration Policy and Practice: Interventions and Solutions*, Christian Matheis in dr. (ur.), 59–78. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- KOGOVIŠEK ŠALAMON, NEŽA (2016): Humanitarni koridor: Stanje izjeme v času globalnih migracij. *Časopis za kritiko znanosti* 44(264): 61–71.
- KURNIK, ANDREJ IN BARBARA BEZNEC (2008): Rog: Struggle in the City. *Transform*. Dostopno na: <http://eipcp.net/transversal/0508/kurnikbezнец/en> (10. december 2017).
- KURNIK, ANDREJ (2011): Aktivistična raziskava, biosindikalizem in subjektiviteta migrantskih delavcev. *Časopis za kritiko znanosti* 37(238): 53–65.
- MEZZADRA, SANDRO (2014): The Right to Escape. *EphemerA* 4(3): 267–275.
- MEZZADRA, SANDRO IN BRETT NEILSON (2003): Né qui, né altrove – Migration, Detention, Desertion: A Dialogue. *Borderlands* 2(1). Dostopno na: http://www.borderlands.net.au/vol2no1_2003/mezzadra_neilson.html (11. december 2017).
- MINISTRSTVO ZA NOTRANJE ZADEVE (2016): *Število prosilcev za mednarodno zaščito, 2016*. Dostopno na: http://www.mnz.gov.si/mnz_z_vas/tujci_v_sloveniji/statistika/ (11. december 2017).
- MOULIER BOUTANG, YANN (2001): The Art of Flight: Stany Grelet's Interview with Yann Moulrier Boutang. *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture, and Society* 13(3–4): 227–235.
- NEGRI, ANTONIO IN MICHAEL HARDT (2017): *Assembly*. New York: Oxford University Press.
- PALLIDA, SALVATORE (2011): A Review of the Principal European Countries. V *Racial Criminalization of Migrants in the 21st Century*, S. Pallida (ur.), 23–30. Farnham: Ashgate.
- PROTIRASISTIČNA FRONTA BREZ MEJA (2015): *#Dobova // 27. 12. 2015*, 30. december. Dostopno na: www.facebook.com/FrontaBrezMeja/posts/1034468106625534 (10. december 2017).
- PROTIRASISTIČNA FRONTA BREZ MEJA (2016): *Begunci, dobrodošli na Kotnikovi!* Dostopno na: www.facebook.com/events/1031230850251353/ (10. december 2017).
- SCHUMACHER, ELIZABETH (2017): German Pilots Refuse to Carry Out Deportations. *Deutsche Welle*, 7. december. Dostopno na: <http://www.dw.com/en/german-pilots-refuse-to-carry-out-deportations/a-41638832> (11. december 2017).
- SVET ZA VSAKOGAR (2009): Izjava prosilcev in prosilk za azil v RS, nastanjenih v Azilnem domu na Viču v Ljubljani, ki so se skupaj z aktivisti in aktivistkami Socialnega centra

- Rog povezali v gibanje »Svet za vsakogar«. *Časopis za kritiko znanosti* 37(238): 169–172.
- TAMŠE, DANIJELA (2011): Koncept (in) identitete (delavca) in postajanje v gibanju. *Časopis za kritiko znanosti* 39(244): 81–88.
- WALSH, ALISTAIR (2017): German Deportations to Afghanistan to Restart Next Week: Reports. *Deutsche Welle*, 22. junij. Dostopno na: <http://www.dw.com/en/german-deportations-to-afghanistan-to-restart-next-week-reports/a-39358343> (11. december 2017).
- WILDCAT (2016): Migration, Refugees and Labour. *Wildcat* 99. Dostopno na: https://www.wildcat-www.de/en/wildcat/99/e_w99_migration.html (10. december 2017).

Rog is a Symptom

Notes on the History of Art Production in Autonomous Factory Rog

Povzetek

Rog je simptom

Zapiski o zgodovini umetniške produkcije v Avtonomni tovarni Rog

V prispevku obravnavamo serijo vprašanj in problemov, povezanih z umetniškim delovanjem v Rogu kot prostoru (objekti nekdanje tovarne koles Rog) in v Rogu kot instituciji (Avtonomna tovarna Rog – ATR) med letoma 2006 in 2016. V ta namen bomo najprej na kratko orisali zgodovino tega umetniškega delovanja, pri čemer se bomo omejili na posameznike in kolektive, ki se dojemajo kot umetniki, umetniške skupine, umetniška združenja ali producenti. Ker ni organiziranih arhivov, bomo kot glavni vir informacij uporabili pričevanja, intervjuje in razpršeno dokumentacijo, zato bo ta oris zgolj okviren in nepopoln. Kljub temu pa nas bo oskrbel z osnovnimi orodji za predstavitev umetniške produkcije v Rogu. K njej bomo pristopili kot h kompleksnemu, odprtemu procesu, ki ima svoje posebnosti in dinamiko, je pa hkrati vpet v lokalno in regionalno tradicijo. Odnosi, ki jih (ali pa tudi ne) rogovski umetniki vzpostavljajo drug z drugim, z lokalnimi umetniškimi institucijami, z drugimi deli skupnosti ATR ter z Rogom kot formalnim in konceptualnim projektom, nam bodo pomagali pri boljšem razumevanju celote ATR in logike njene (samo)prezentacije v različnih obdobjih. Tako je prvi del prispevka namenjen vprašanjem umetniške produkcije v skvoterski kulturi in splošnim problemom, povezanim s tem. Te težave bodo temelj naše analize, ki se v drugem delu posveča nekaterim posebnostim ATR, še zlasti v povezavi z ljubljansko in slovensko kulturno politiko, ki pomembno vpliva na načine umetniške produkcije. Tretji del besedila se osredini na historizacijo umetniških praks v ATR; opisana sta dinamika rogovskega umetniškega življenja in način, kako na produkcijo vplivajo strukturni vidiki in materialne razmere. Analiza bo pokazala, da so umetniške prakse v ATR simptom družbenih konfliktov in splošnejših razmer, ki vladajo v kulturi in umetnosti.

Ključne besede: Avtonomna tovarna Rog (ATR), institucija, umetniška produkcija, skvotiranje, uporabniki

Francisco Tomsich je umetnik in avtor, rojen v Urugvaju. Je avtor različnih razstav in raziskovalnih projektov, v katerih je združeval različne medije, ter literarnih besedil in esejev o umetnosti in literaturi, ki so bili objavljeni v antologijah, enciklopedijah, znanstvenih revijah in tiskanih medijih po vsem svetu. Za svoje delo je prejel številne nagrade. Uporabnik Roga je od leta 2014. (francicotomsich@gmail.com)

Abstract

This essay will address a series of issues and problems related to art practices based in and settled in Rog as a space (the facilities of the former Rog bicycle factory) as well as related to Rog as an institution (Autonomous factory Rog – ATR) between 2006 and 2016. In order to do so, it will be necessary to sketch a short history of this art production, as restricted to individual and collectives that consider themselves as artists, art groups, association of artists and/or art producers. Due to the lack of organized archives, this narrative will be making use of testimonies, interviews and dispersed documents as main sources and as such must be considered provisional and incomplete. It will, however, provide us some preliminary tools for studying art production in Rog in its own context, addressing it as a complex open process that has its own specificities and dynamics and it is at the same time inscribed in local and regional traditions. The relationship (or absence thereof) that artists working in Rog establish among themselves as a group, with local art institutions, with the rest of the community of ATR's users and with ATR as a project in formal and conceptual terms, will help us toward a better understanding of ATR as a whole and the logic of its (self-)representation in different moments of its history. The first part of this essay deals with the issue of art production in squat culture and the general problems it usually poses. These problems will lie at the base of the rest of the analysis, which looks in its second part at some specificities of ATR in the context of Ljubljana and Slovenian culture that in a large way affect the way art is produced there. The historization of art practices in the context of ATR is the main focus of the third part of this text. I describe there some dynamics of Rog's artistic life in this framework, and how structural aspects and material conditions of production determine and influence the kind of art that is and has been made in Rog. The sum of all these aspects will speak about how art practices of ATR function as very symptoms of more general cultural diseases, artistic conditions and social conflicts.

Keywords: Autonomous factory Rog (ATR), institution, art production, squatting, users

Francisco Tomsich is an artist and author born in Uruguay. He has created various exhibitions and research projects combining a wide range of media and has published literary texts and essays on art and literature in anthologies, encyclopedias, academic journals and press media across the globe. Tomsich has received several important awards for his work. He has been Rog user since 2014. (franciscotomsich@gmail.com)

Art Production and Squatting Culture

Cultural production from squatting culture in Western Europe has been widely analysed and discussed; however, there still lacks a framework of comparative cases to help us in delving into the specificities of that issue in Eastern European countries. The growing attention paid to it in recent years on the part of international networks such as Squatting Europe Kollektive (see <https://sqek.squat.net/>) and the importance of certain study cases (including one of Autonomous factory Rog¹) in the repertoire of theoretical approaches from Gerald Raunig and his circle of collaborators in the seminal years of the EIPCP (see <http://eipcp.net>) barely compensate for the absence of similar projects native to Eastern Europe. We need these in order to start visualising specific models of actuation related to the dynamics of cultural production in squats ("cycles, contexts, identities"²),

---

¹ I use the acronym to distinguish the *project* ATR, initiated in March 2006, from the facilities where it is located and operates, the premises of the former Rog bicycle factory (Trubarjeva 72, Ljubljana, Slovenia).

² Three of the main topics that, together with "institutionalisation", were focused on by the

their characteristic relation with the mainstream and counter-culture, their particular models of political organization and their historical roots and how all these aspects contribute to distinct ways of understanding the main questions of (non-)institutionality, (monster-³)institutionalism, institutionalization and “instituent practices” (Raunig, 2009) from a dialectical point of view. This perspective should embrace the apparent contradictions of self-pretended autonomy, the differences between creation and standardization of “creativity” (Buchholz, 2015), and the blurry distinction between art creation and cultural industry in Eastern European squatting culture. Squats in this region are places where a particular, long-standing but threatened social genetic survives, expands and reconfigures itself in the very praxis, and this fact affects to a great deal the way art is created and how culture is understood.

Visual arts production is one of the least studied facets of squatting culture, both in Eastern Europe as well as in the rest of the world. There are many factors contributing to this deficiency, and the very volatility of art creation is one of them. What this means is that art happens, but is not always pretended, documented, framed or historized. Squats, which are ideal places for art to happen in, are usually very bad places for it to be framed and contextualized. This also means that artists are often quite reluctant to openly compromise themselves by identifying with political groups and sects, and they tend to avoid what they perceive as an excessive discursivity of political practice, and that makes them suspicious to the eyes of some activists and social workers, whose understandings of political commitment can be very divergent. We have seen how important it is to recognize, understand and overcome this gap, but it does not always happen. On the other side, squatting is a collective situation, and artists’ groups are, by definition, fragile or ephemeral, and they can contribute with equal passion to the processes of identity creation of squats as well as to the dissolution of the communities within them. So, it is sometimes easy to periodize the artistic life of squats, yet not so simple to relate it with the tensions between the art creation “inside” them and the art institutions “outside”. At the same time, it is difficult yet unavoidable to analyse art production in squats, having in mind the complementary but dissimilar magnetic fields of local traditions, international trends and specific material conditions of production operating “inside” as well as “outside” the occupied/liberated⁴ space as the territory where all these phenomena occur. To conclude this enumeration of complexities, it bears mentioning another “gap”,

---

MOVOKEUR project, a “comparative study of squatting in some of the major Western European cities” (Martínez López, 2015: 8).

³ The term “*monster institution*” (Universidad Nómada, 2009: 244–245) is highly operative in this context of analysis and underpins all these notes.

⁴ As Žiga Piliš, an artist working in ATR, has pointed out in an interview with the author, the use of the term “occupied space” refers to the point of view of the power holders. We should talk in terms of *liberated space* instead.

noticed by Alan W. Moore in his essays on art and squatting—the gap between squatting-as-such and

[...] self-identified art squats, that is, buildings that are occupied by artists for explicitly cultural purposes. [...] Because of the relatively friendly reception given to artist squatters by some city governments [...], the squatting movement has often been divided. The split between “good” squatters who are allowed to stay and “bad” ones who are evicted has created animosity and mistrust. (Moore, 2012: 11)

I will not analyse this latter problem in detail here (the others will be with us for the remainder of this text), but it must be noticed and remarked upon, even if it has been minimized by the fact that ATR started as an intervention led by architects and artists as well as activists and social workers, all of them constrained by the publicly manifested urgency of creating a venue for cultural events, a working space for artists and activists and a transitory urban/architectonic experiment. Even if some people were or are living in the facilities of the former industry, they are not recognized as fulfilling a necessary role, and are sometimes even ignored as inhabitants of the place, a politics that can be beneficial or not but is rooted in ATR's very origins as a temporary base for cultural purposes. The mentioned gap is present in any case, since the Municipality of Ljubljana (MOL) has used it as a *divide-et-impera* tool, tempting artists with the possibility of getting studios “outside of Rog”, or actually facilitating working spaces for them in order to avoid scandals and excessive publicity of certain problematic cases.⁵ Since “art” (in the sense the cultural industry understands it) is an operative part of MOL's plans for the future use of the former bicycle factory, artists are in a way more “protected” than activists and social workers, and a certain commonplace that considers artists as outsiders (at least in their youth) contributes to this kind of “privileged” position as well. So, the problem remains, even if I think that it is not such an important issue at the present moment. It could very well prove to be a very crucial one in some of the possible futures of ATR in its fight for surviving as a community of “users”, which includes and has included artists from different fields and backgrounds, professional as well as amateur, with different levels of engagement with activism, politics and social work. Working in Rog as an artist is already a political position, but the way artists from different generations understand and articulate it can be very divergent.

I will be speaking here only of individuals and collectives that consider themselves artists, art groups, association of artists or art producers, whose

---

⁵ Such was the case of the art studio Samorog in the summer of 2016.

main specific activities are the production of artworks, the organization of art exhibitions and performance events and collaboration with different groups and initiatives in the fields of illustration, decoration, signage and so on. They share with all ATR's users the right to participate in the assemblies and decision-making meetings, the obligation of accepting the decisions of the general assembly, the responsibility for the maintenance, cleaning and safe-keeping of the spaces they use and some basic tacit agreements, such as to effectively use the space they occupy, to not rent it and to not produce disturbances or engage in activities that could damage the structure of the squat or its fragile position with the authorities, its neighbours or the media. Due to the peculiar political organization of ATR, there are times when the general assembly is weaker than certain individuals or groups of users. These times usually coincide with periods of deceleration and distension of the never-ending conflict between Rog's users and the city government. On the contrary, the periods of open conflict (2006 and the summer of 2016 being paradigmatic cases) are far richer in public events, political actions, conjunctions and mergings of different groups and individuals. From the point of view of art production considered as a whole, these latter periods are connected with an increased frequency of public activities, exhibition-making and collective work, while the former are characterised by studio work and creation.

ATR in Context: The Local Tradition and Archives

"To speak about the relation between academic institutions—in particular, art schools—and squatting, is not to say so much that one ignores the other," writes Alan W. Moore (Moore, 2015: 15). However, this observation does not apply so easily to the case of ATR or, in more general terms, to the context of Ljubljana. Due to the scale of the city, and the scale of Slovenian culture, in general, ATR could not go unnoticed by media, analysts or academic circles, and it has always embodied or represented opposed points of view about the use of public space, patrimony, political organization, culture-making and the role of the state, especially in terms of fulfilling the necessities of certain minorities or taking responsibility for some tasks that Rog's Social Centre has been taking in its hands for years. Speaking in terms of art practices, the alliance between Ljubljana's Academy of Fine Arts and Design and ATR has been very clear from the beginning, as has also been the case between ATR and the students of the Faculty of Architecture and the Faculty of Arts who have developed different kinds of activities there (courses, round tables, debates, symposia, film screenings, discussions, presentations of books and research projects, organization, cleaning and maintenance actions, etc.). The first generation of architects involved in ATR did not produce a large corpus of theoretical works about the experience they contributed fundamentally to create, but the young students who have started to work in Rog over the last three years

are perhaps beginning to do so.⁶ In talking about the artists, it must be said that some of them, those who were part of the first generation of Rog liberators, came directly from the Academy or other art schools and were supported by their teachers—and the same is happening with the younger ones. Meanwhile, some of the artists of the first generation are now teachers in the Academy or have gained recognition in the parallel mainstream institutional art system. In July 2016, at the highest peak of the renewed confrontation with the city government, Galerija Zelenica,⁷ an artist-run art gallery on the first floor of Rog's main building, organised an exhibition in support of ATR,⁸ asking for and putting together a large group of works from artists of different generations and backgrounds, including some from the Academy as well as representatives from the mainstream Slovenian art world. It demonstrated to what extent the entire system of visual arts in the country, including the main official institutions, is committed to the existence of Rog, *at least as a place for artistic production*. The best example of this apparently contradictory (and sometimes hysterical) position of Rog as a recognized cultural venue is the attention dedicated to it on Slovenia's Ministry of Culture's website: http://www.culture.si/en/Tovarna_Rog. There, the reader can find a short history of Rog/ATR, which emphasizes the culture-production facet of it, with some (not exhaustive) references to specific art projects developed in ATR, such as Galerija Zelenica, Boris Plac⁹ and Cirkulacija, a trans-disciplinary association of artists that was working in Rog for some time and is still active, albeit now based elsewhere.¹⁰ This scarcity, in any case, can also be related to the question of archives and names, two difficulties I have also encountered while writing this article.¹¹ The bibliography on ATR¹² is not large (although it is growing), and it lacks any kind of

---

⁶ The year 2016 brought with it the appearance of many *projects* (documentary films, research plans, thesis and articles) surrounding Rog, some of which are currently being finished and published.

⁷ Galerija Zelenica (<https://www.facebook.com/zelenicarog/>) was inaugurated in October 2015.

⁸ *Decentralizacija sodobnih umetnostih*, 16th–24th July 2016. See <https://www.facebook.com/notes/zelenica/dsu-rog/1155785617774932/>.

⁹ An artist-run social space, bar and gallery on the second floor of Rog's main building. Active since 2014.

¹⁰ Cirkulacija's official website is <http://www.cirkulacija2.org/>. The conditions of production, in order to work and develop, required by Cirkulacija, a highly technologized collective of musicians, technicians, scientists and artists, exceeded the possibilities and resources of Rog, which was left without basic public services (water, sewage, electricity) as early as 2007.

¹¹ I visited Rog for the first time in October 2007, and worked intensively there as an artist between November 2014 and August 2016. See <https://oekf.wordpress.com/2017/01/10/rog-an-unfinished-portrait/>.

¹² The existent bibliography is focused on issues related to architecture, social sciences, institutional critique and critical theory. Many articles and manifestos have been written in support of ATR since 2006/2007, and media coverage in Slovenia include, among many others, frequent

narrative. As noted above, the question of (self-)historization is doubly intricate as regards processes of artistic production. Stories about art and artists in ATR's early years are confusing and contradictory and marked by myths, legends and rumours. Some of the initiators are reluctant to tell their versions of the story, names blur and documents and sources are dispersed, even though there are some significant ones to be found and deciphered.¹³ The cycles of rise and retraction of ATR also represent periods of migration and renewals of art studios and working artists who sometimes leave not a trace behind them but interventions in the building's structure and remains of works that only a few can recognize and identify. This makes of ATR an unintended museum for Ljubljana's visual culture of the last 11 or more years, which is how long the materials, styles, urban trends' lost fetishes, graffiti layers, rubbish, unfinished artworks and hand-made structures have been superposing and forming and reforming a fragile subject for visual archaeologists;¹⁴ and this also applies for the official website of ATR: tovarna.org,¹⁵ a tangled but beautiful and extensive archive of ATR's history and a collective work of art in itself.

There is another issue related to the relatively exotic for Western European eyes, solid position of ATR as a cultural venue having a large degree of institutional recognition,¹⁶ and this is the local tradition of squatting "for cultural use towards commons" (Tosics, 2016), a tradition basically embodied in the extraordinary case of Metelkova Mesto (Autonomous Cultural Center Metelkova City: <http://www.metelkovamesto.org/>), a former Yugoslavian military barracks zone that was squatted in September 1993 by a large group of artists and cultural workers that still remains today, though it has changed a lot in all the time that has passed since then. It was precisely a certain disappointment with Metelkova's course and current position in the city culture that was one of the reasons why a segment of the group of people who liberated Rog in 2006 felt the necessity for creating an alternative place for social work and cultural production. It was not their only impulse,

---

Radio Študent broadcasts (<http://radiostudent.si/>) and analytic texts published by the magazine *Mladina* (for example: <http://www.mladina.si/174729/rog-nas-najboljsi-sosed/>).

¹³ Such as the seminal short documentary film *TOVARNA ROG - Smo Začasni - We are Temporary*, produced in 2006 "by the temporary users of the factory Rog premises." The documentary is available at: <https://www.youtube.com/watch?v=52DijOdH3N4>.

¹⁴ A very interesting case is the studio of artist Dejan Knez (on the third floor of Rog's main building), a small museum on its own and a unique way to visually connect the actual Rog and the local art scene of the 80s and 90s.

¹⁵ The autonomous server started to operate in 2006. First published posts are available here: <http://tovarna.org/node?from=1079> and <http://tovarna.org/node/13>.

¹⁶ Beyond the open and sometimes almost bellic conflict between ATR and MOL, a foreign observer cannot stop noticing that the city government has neither the tools nor the authoritarianism to evict Rog with the violence and despotism we are used to witness in other national contexts. We cannot forget that dialogue between both institutions, even if unfair and manipulative due to the disproportion between their respective powers, has been always present and publicly recognized.

but it was an important one, and Metelkova has always been a reference for Rog users, just as Rog in turn has become “a benchmark” (Babić, 2015: 307) for some of those who feel the urgency or necessity of critiquing and transforming Metelkova’s model of actuation. Nevertheless, the differences between both squats are huge, and this is not the place to discuss that issue. What matters rather is how artists can produce reactions to what Jasna Babić calls “the loss of memory” linked to “the lack of common values and rules” that leads to the fact that, “with each generation, a certain segment of Metelkova’s history falls into oblivion, increasingly putting Metelkova on an equal footing with for-profit cultural institutions and event venues, and not defining it as a separate political subject” (Babić, 2015: 305). The example I would like to refer to here happened in July 2016, at the time when Rog was facing a siege on the part of city government bulldozers and making an extraordinary effort to reunite all the supporting forces around it through the production of countless public activities, from guided visits for the neighbours to art festivals, demonstrations and public calls for support.¹⁷ The collective Meta City Symptoms (<http://metacitysymptoms.tumblr.com>), initiated by artists associated to ATR, invited the artist Tina Drčar, historically linked to Metelkova, where she has a studio, to create an artwork in the framework of their public interventions program, and the artist answered, producing a mural painting on a wall in the stairwell of Rog’s main building, at the entrance to

ČRNI ČASI – ČRN ZID, mural painting by Tina Drčar in the stairwell of Rog’s main building. The unpainted rectangle was used for the projection of the film *Rušenje Male šole – AKC Metelkova Mesto*, 2. 8. 06 ob 04:50. Photo: Meta City Symptoms.

¹⁷ The events, manifestos, media coverage and activities held in Rog from that period on can be followed via <https://www.facebook.com/ohranimorog/>.

the third floor. The mural, named *ČRNI ČASI – ČRN ZID* (Black Times, Black Wall), was publicly inaugurated on 8 July and called for the screening of an artistic video piece *Rušenje Male šole – AKC Metelkova Mesto, 2. 8. 06 ob 04:50* (*Demolition of Mala Šola – AKC Metelkova Mesto, 2 August, 2006 at 4:50 AM*), which depicted the demolition of one sector of Metelkova by the Municipality of Ljubljana 10 years prior to the then-current siege of Rog, and just few months after the liberation of Rog in March 2006. Apart from linking both institutions on the levels of organized resistance and political subjectivity, Tina Drčar's gesture emphasized the parallelisms between MOL's attempts to demolish and evict segments of Metelkova and Rog (both of which were carried out in the middle of the night during the week, using similar strategies, posing similar problems and producing similar reactions). This simple but extremely useful operation reacts against oblivion, mutual mistrust and depoliticization of the existence and fight of both Metelkova and Rog, and links the past and present in order to produce a sensorial experience of a common project, a very clear and articulated concept of future.

The Dynamics of Art Production in Rog

The only reference to Rog in Jasna Babić's quoted article on Metelkova leads to a footnote that references a classic article by first-generation Rog activists Andrej Kurnik and Barbara Beznec (Kurnik and Beznec, 2008) focused on the history and works of Rog's Social Center, and then reads: "The social center Rog is just one small part of the Tovarna Rog squat. Nowadays, Rog is more like a social and sport squat basically run by skaters, with yoga and kung-fu practices there and so on." (Babić, 2015: 310) This description, published in 2015, is quite unfair, whether if it is inspired by mistrust (very characteristic in Ljubljana's culture and art circles, by the way) or simply reflects a generation gap, but, at the same time, it is justified by the dynamics of Rog's cycles of public visibility. It is important to go deeper into this issue in order to understand the conditions of artistic production in Rog in the frame of ATR.

Art creation, production and exhibition had a central role in the beginnings of ATR, and the framework of this effervescence was what we can call a *utopian collective experiment on the use of space*, led fundamentally by architects/artists. The praxis of this project was focused on the communal, open and inter-/trans-/non-disciplinary use of Rog's main building. Each huge floor of the building was intended to function as a single, non-divided room for working. The distribution of working space was carried out according to affinities, common interests and specific already existent or *ad hoc* art groups and projects. Technology (video, computers, sound systems) was widely used. While this period did not last long, it still relies as Rog's founding meta-project, a utopian horizon of ideal work environment. Its functionality was also assured by the possibility of getting access

to its power supply through the mediation of the film director Franci Slak,¹⁸ who was shooting on Rog's premises at the time his film *Kakor v nebesih, tako na zemlji*, produced by Radio-Television Slovenia. It is hard to say when this seminal period of Rog's life concluded, but its gradual end can be dated back approximatively to the winter¹⁹ of 2007. Many things happened in the sphere of art production during this time, most of them lacking any kind of documentation. Rog attracted many individuals and groups from the Slovenian art scene who experimented there, and some of them formed new associations that kept going even after they stopped working in the former factory.²⁰ It is interesting to note that, unlike with Metelkova, Rog's early users were not so interested in popular music and clubbing. On the other hand, the respective number of those who started squatting projects is 10 times lower in the case of Rog. This latter aspect had strong consequences on a very structural level in terms of organization, distribution of spaces and openness to newcomers, especially when the first generation of artists and architects started to leave or slip away, either disappointed with the course of events or annoyed by failures and interpersonal disputes. The lack of an agreement with the city government, which left users with no hope of obtaining basic public services, also contributed to this process of dissolution as well as did the demands such a huge space required in order to be kept organised and liveable, clean and safe (burglary was an important problem in this context back then, as it is now as well).

The second period of ATR's artistic life was heavily influenced and shaped by a double general movement of its structural premises: the physical core for public activities moved out to the surrounding buildings of the industrial complex, and the main building suffered an important transformation, from ghettoization to the privatization of space. The first aspect was connected to the development of Social Center Rog, and probably also to the users' common necessity for finding smaller, more affordable spaces to work. These surrounding buildings are also closer to Rog's main entrance on Trubarjeva Street, making them more accessible and visible from the outside. Following the closing of Cirkulacija's venue and Tranzentrala,²¹ this process led to a clear distribution of quite isolated territories and roles, a kind of welcoming landscape that remains today, even if it

---

¹⁸ Franci Slak died in October 2007. See <http://tovarna.org/node/1282>.

¹⁹ The seasonal cycle, due to working conditions in Rog since then, acquires here a superlative importance.

²⁰ Rog also hosted in 2006–2007 projects and events organised by already existing institutions and groups, such as the Radical Education Collective (<http://radical.tmp.si/>) and SCCA – Center for Contemporary Art Ljubljana (<http://www.scca-ljubljana.si/>).

²¹ A "collective ambience for artists and an artists' net" curated by artist Žiga Piliš and active between March and October 2007. See http://www.dailymotion.com/video/x4kdbo_reco-n-ljubljana-tranzentrala_travel.

did face important changes in 2016. This includes a concert hall, a skate-park,²² the Social Center facilities, Cirkusarna, Galerija Kl(j)ub Vsemu, Studio Samorog,²³ and different spaces, some where some people lived and others which various individuals and collectives used for certain periods of time. All of these spaces are linked visually and connected to the big main courtyard, which gradually adopted the form and aspect it has nowadays, functioning as a kind of institutional public area and primary intermediary space between ATR's venues and visitors, tourists, temporary users and the general public. This is the landscape in which some initiatives focused in or directly related to visual arts started to operate after 2008, notably the Transforma (<https://www.facebook.com/tabortransforma/>) festival and some events held in the framework of the women's festival Rdeče Zore (<http://rdecezore.org/>).

Rog's artists (old and new) confronted the emptiness and danger of ghettoization of the main building by occupying segments of space as collective or (most often) individual rooms to work in, subdividing each floor following a more or less fixed (and not very imaginative) pattern.²⁴ The third floor was the most divided one, and it is used almost exclusively for the purposes of artists' studios.²⁵ The second floor was divided into four dissimilar spaces, one of them used as the base of a graffiti artists' community. The first floor was also subdivided into various spaces,²⁶ and it is traditionally considered an artists' place, even if it hosts the central room for sport practices as well. The result was a set of studios, which was undoubtedly easier to handle (and to heat), but at the same time led to the progressive privatization of the space.²⁷ Each studio and floor had now its own locked door, and the assembly's jurisdiction over the use of

---

²² The skate-park and the concert hall are located on the ground floor of Rog's main building, traditionally separated from the upper floors and accessed from a different entrance door. This independence also reflects political and aesthetic differences between the community of skaters and a big portion of Rog's users.

²³ Cirkusarna is one of the most active sections of ATR since its beginnings (see <http://tovarna.org/node/9389#comment-2674>). Galerija Kl(j)ub Vsemu was founded in 2008 and remains to this day. It functions as a club where art exhibitions from local and international young artists are held on a regular basis (see <http://tovarna.org/node/9389#comment-2676>). Studio Samorog was an atelier of artist Breda Pivk, active until the summer of 2016.

²⁴ A critical analysis of these *forms* could be a first step in producing another kind of deep questioning of this process and propose a dialectical alternative model to it.

²⁵ Some of these studios are collective and have hosted exhibitions, events and meetings, such as Atelje 10 (<http://tovarna.org/node/9389#comment-2724>) and Ambasada RGB (<http://tovarna.org/node/9389#comment-2692>), both of them founded in 2011 and still active today.

²⁶ Since 2015, it has also been hosting the Zelenica Gallery, which is gradually achieving the status of a "projects-space" for artists.

²⁷ It is tempting to analyse this phenomenon in the framework of a wider political, social and economic context, understanding Rog as a repertoire of symptoms of more general cultural diseases, artistic conditions and social conflicts.

the space and the possibility for newcomers to get a place to work was clearly undermined. This process had led to a very unreasonable use of space, which is nowadays one of the most important issues the community of users must resolve. Meanwhile, the consequences for the artistic practice of this non-politics of making room are huge, greatly limiting the emergence of new collective projects and initiatives. This latter aspect was noticed and faced by the emergence of a new generation, which started to acquire some public visibility in 2014–2015. By then, the separation between the main building as a venue for artists' studios and the surrounding facilities as mainly social-oriented places was evident.

It is in speaking about this third period of ATR's artistic life (probably already passed) when Babić's reckless assertion about Rog as "basically run by skaters" starts to be interesting, insofar as it points to a generational question, since skating culture is usually connected, in older squatting circles (and not without basis), with trivialization, commercialization and depoliticization. Young artists who started to work in Rog after 2010 shared many things with skating urban culture, and some of them are effectively involved in it, but there's also a difference between them and the effectively depoliticized and self-concerned (to the extent its frequent antagonism and boycott of the general assembly's decisions and actions) Skatepark. This fact was demonstrated during the events of May–August 2016, when ATR faced a re-enactment of the conflict with the city government of unprecedented levels of tension and public exposure. Even if this context did not make very much to change the physical structure of Rog's facilities for artists, it was very important in order to produce a series of exchanges and alliances between different studios and groups, and to prove the commitment of the youngest artists with ATR's project. The political contradictions that one could perceive in the artists' community mirrored and distilled the disparity of opposite positions at ATR's general assembly; yet despite not being a self-pretended coherent group, Rog's artists contributed in a substantial degree to support ATR's struggle, not always sharing or joining in the strategies and methods of activists and political and social workers,²⁸ but creating their own ways. Open studio events, exhibitions, participation in festivals, calls for support in local and international art circles and performances brought a breath of fresh air on all levels of Rog's artistic life and to ATR's image in general. On the other side, these months of intense efforts oriented toward the exterior (the media, the art world, social networks) gave to the majority of Rog's artists a revitalized sense of being part of a community (a meta-association, and a monster institution). For the youngest artists working in Rog, this also could mean identifying the aesthetical foundations of their work and the importance of sharing certain values, preferences and methods with their peers, and this is

---

²⁸ Yet also, not only participating in demonstrations or organizational and political meetings, but producing signage, designs, mural paintings, public installations and so on.

something not always easy to achieve. It is interesting to quote here some considerations from Tatiana Kocmur, a young artist currently studying at the Academy of Fine Arts and Design of Ljubljana and founder of Atelje 10 (Studio 10) in Rog, where she works together with an international (and always changing) group of artists:

Does Rog affect what you do as an artist? Yes, absolutely. I think that all the artists working there have, despite our differences, a common style. The space itself affects the way we work, and this aspect is very important in art creation. There is something related to the materials we use, there is a lot of recycling... [...] My friend from Austria who is currently working there, for example, is making a lot of art. Looking at him, who is staying in Rog for just a short time, I could see this "Rog's influence". All what he is doing is recycling. He draws on cardboard, he uses what remains from food, from a piece of dry bread he makes an object. These creative processes reflect how we work in Rog. We must put a lot of energy into the space itself if we want to make art there, we must take care of the space. And this heavily influences the artistic process. (Interview with the author, 8 May 2017)

The recognition of emblematic methods, materials and models of actuation is the first step in the process of creating a common language, and this analysis, which must stop here for now, could be followed by an attempt to go deeper into this question and risk some thoughts on the specificities of art production in Rog in the framework of ATR that make it unique, even in the concert of local, regional and international squatting culture. However, this possibility is too far beyond our reach at present, and we need more complex tools to launch such a study.

On the other hand, all these aspects referring to the material conditions of production that Rog imposes on those artists who want to work there could lead to the question as to whether ATR as a project is possible without Rog. Or, in other words, if ATR is contingent on Rog. This question, in the face of the current course of events, which threaten the very existence of both as we know it, is not trivial. To pose it is also to question and maybe overcome those conditions and achieve a wider perspective, one based on a dialectical attitude towards projects, functions and models of actuation. Visual arts practices are an exemplary laboratory for that purpose.

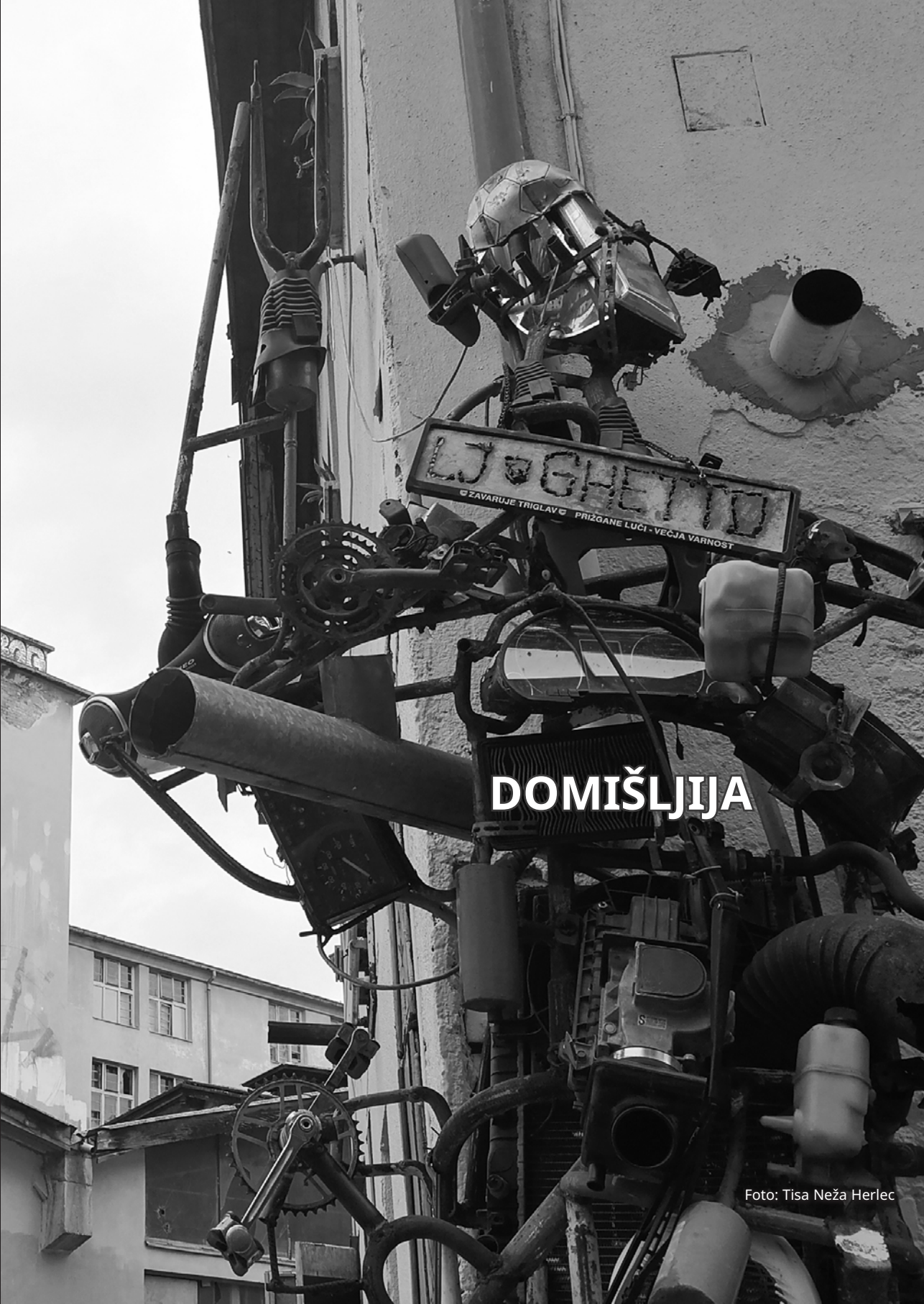
Bibliography and Sources

- BABIĆ, JASNA (2015): Metelkova mon amour: Reflections on the (Non-)Culture of Squatting. In *Making Room: Cultural Production in Occupied Spaces*, A. Moore, and A. Smart (eds.), 298–310. Other Forms.
- BUCHHOLZ, TINO (2015): Creativity and the Capitalist City. In *Making Room: Cultural Production in Occupied Spaces*, A. Moore, and A. Smart (eds.), 42–50. Other Forms.
- KURNIK, ANDREJ, AND BARBARA BEZNEC (2008): Rog: Struggle in the City. *Transversal*, April. Available at: <http://eipcp.net/transversal/0508/kurnikbez nec/en> (16 September 2017).
- MARTÍNEZ LÓPEZ, MIGUEL ÁNGEL (2015): Preface. In *Making Room: Cultural Production in Occupied Spaces*, A. Moore, and A. Smart (eds.), 8–11. Other Forms.
- MOORE, ALAN (2012): *Art + Squat = X*. Available at: https://www.academia.edu/2558355/_Art_Squat_X_unpublished_2012_ (16 June 2017).
- MOORE, ALAN (2015): Whether You Like It or Not. In *Making Room: Cultural Production in Occupied Spaces*, A. Moore, and A. Smart (eds.), 12–18. Other Forms.
- RAUNIG, GERALD (2009): Inherent Practices: Fleeing, Instituting, Transforming. In *Art and Contemporary Critical Practice: Reinventing Institutional Critique*, G. Raunig, and G. Ray (eds.), 3–12. London: MayFlyBooks.
- TOMSICH, FRANCISCO (2017): *An Interview with Tatiana Kocmur*. Personal archive.
- TOSICS, IVAN (2016): *Squatting for Cultural Use toward Commons: The Case of Rog Factory in Ljubljana*. Available at: <http://urbact.eu/squatting-cultural-use-toward-commons-case-rog-factory-ljubljana> (16 June 2017).
- UNIVERSIDAD NÓMADA (2009): Mental Prototypes and Monster Institutions: Some Notes by Way of an Introduction. In *Art and Contemporary Critical Practice: Reinventing Institutional Critique*, G. Raunig, and G. Ray (eds.), 237–246. London: MayFlyBooks.

LJUGHEVID
© ZAVARIJE TRIGLAV © PRIZGANE LUCI - VEČJA VARNOST

DOMIŠLIJA

Foto: Tisa Neža Herlec

Ker nam ni vseeno, čeprav se včasih zdi, da nam je

Abstract

Because We Care, Even if It Sometimes Seems Like We Don't

Modri kot (*Blue Corner* – MK) is a fluid community in and around the MK space. It is also a self-creating scene outside and around the space and other collectives in the Autonomous factory Rog. In the text, some of MK's users try to capture its elusive appearance, form and content. The text itself is a reflection of MK's slippery character, experimentally combining various genres ranging from drama to autoethnography and low theory. It is mainly composed out of edited notes from MK meetings, reflections and memories of its users, obscure phantasies, explicit needs, event invitations, and internal emails.

Keywords: Modri kot (*Blue Corner*), Rog

Modri kot (Blue Corner) is one of the spaces in Rog. Follow us on modri.space.

Povzetek

Modri kot (MK) je pretočna skupnost v notranjosti in okoli prostora MK ter samoustvarjajoča se scena zunaj in okoli prostora in drugih kolektivov Avtonomne tovarne Rog. V pričujočem besedilu del soakterjev MK poskuša zajeti izmikajočo se sliko, obliko in vsebino MK, kar se po njuji kaže tudi v sami obliki in vsebini besedila, kjer so eksperimentalno mešani različni žanri, od dramskega besedila do avtoetnografije in nizke teorije. Besedilo večinoma sestavljajo preurejeni zapisniki sestankov MK, razmišljanja in spomini soakterjev MK, obskurne fantazije, eksplicitne potrebe, vabila na dogodke ter interna elektronska sporočila z liste MK.

Ključne besede: Modri kot, Rog

Modri kot je prostor v Rogu. Spremljate nas lahko na modri.space.

PROLOG (ne beri porog)

2017. Trubarjeva 72. Ozek grafitiran prehod. Dvorišče. Ljudje se zbirajo in kmalu električni kombi pripelje zastoj hrano. Po dvorišču se sprehajata črna psa. Skozi okno Socialnega centra vidimo gručo ljudi, posedenih v krog, in na trenutke piš vetra prinese drobce pogovora.

»Jaz hočem tukaj *hoteti*. To je prostor svobode. Delam, ustvarjam, kar hočem, dokler ne omejujem drugega.«

»Ne, Rog je sociala, ki se dela, da je umetnost. Jaz delam umetnost.«

»Pa Rog ni samo prostor svobode. Je tudi prostor enakosti in sociale. To je mesto za izključene iz družbe. Mi smo razpoka v *statusu quo*. In če hočemo kot taki preživeti, moramo biti organizirani. Pred prejšnjim poletjem je to mogoče nekako še šlo – sicer bolj vsakemu posamično, ampak je šlo. Jasno je, da nas bodo zradirali, če se ne organiziramo. Bili smo prostor, zdaj pa moramo postati politična skupnost.«

»Kako misliš 'organiziramo'? Pa saj imamo skupščine.«

»Saj, ampak že deset let govorimo, da je treba skupščino jemat bolj resno, pa vidiš, kako je: na koncu lahko prek skupščine izvedemo samo nujnosti ..., in to reakcionarno. Če je treba uredit kanalizacijo, se s tem ukvarjamo, ko nas zalije dež; če je treba nekoga res gadnega vreči ven, to naredimo šele, ko gre zadeva res proti robu. Pa tudi sicer: veliko se govori. Saj veš, kako je v skvotih: če nekaj predlagaš, potem moraš tudi poskrbet, da se to tudi izpelje.«

»In kaj? A potem naj ne predlagam ničesar, česar ne morem speljat sam?! Pa to je naš glavni problem, nič večjega ne moremo izpeljat, ker je za to potrebnih več ljudi!«

»Pa saj ni mišljeno, da boš to dejansko sam izpeljal. Samo da si zadolžen, da skličeš skupaj ljudi v delovno skupino, da poskrbite za organizacijsko nadaljevanje.«

»Sej zato pa ne hodim na skupščine, tle se vedno samo govori in nič ne dela.«

Brkati medtem sedi pri vratih stran od gruče, objestno kadi cigarete Drina in jih otresa v pepelnik. Drobec pepela pade na platnico sveže tiskane številke ČKZ. Čemerno ga odpihne stran in pozornost mu zbudi naslov na platnici. Ker ga zgornji pogovor ne zanima preveč, saj traja že dobre tri ure brez vidnega napredka, odpre nekje na sredini revije in bere:

Bodoči uporabniki in uporabnice Avtonomne Tovarne Rog. Kar ste pravkar prebrali, je izsek vserogovske skupščine, posvetovalnega telesa, prek katerega se med seboj na ravni skupnosti povezujemo in organiziramo.

Skupščina ima poleg informiranja o aktivnostih in dejavnosti kolektivov, skupin, posameznic in posameznikov tudi posredno odločevalsko funkcijo, katere odločitve niso obvezujoče.

Skupščina je torej prostor skupnostnega gledališča okusa, iniciiranja skupnostnih projektov in medsebojnega predrkavanja. Načini sprejemanja odločitev so odvisni od občutljivosti vprašanja, od partikularnih parametrov situacije, katere se obravnava, ter ostalih političnih in prostor-časnih specifik. (Ne)okusno skupnostno gledališče je odpiranje konfliktov, ki jih posamezniki ne zmorejo rešiti sami, in deluje kot blažilni mehanizem, da ne pride do prenapetega sektaštva in morebitnega nasilja.

V praksi to pomeni, da je delovanje znotraj ATR v večini podrejeno partikularnim interesom njenih uporabnic in uporabnikov, ki se med seboj povezujejo na skupinski ali individualni ravni glede na interese, dejavnosti, prepričanja, in na trenutke tudi dejanske potrebe po skupnem delovanju.

Rog tako ne deluje na podlagi »skupne ideje Roga«. Kako torej razmišljati o njem?

Uporabniki in uporabnice Tovarno Rog težko razumemo kot celoto, zasnovano na občih principih delovanja, zato se v rogovskem prostoru pogosto bijejo »veliki« boji ideologij, horizontov prek majhnih individualiziranih sporov, kjer osebno, interesno in politično pridobi nove dimenzije. To je najbolj vidno na

vserogovskih skupščinah, kjer smo lahko priča dolgim debatam o skupnem delovanju, pa tudi reševanju osebnomnenjskih sporov glede raznolikosti političnih pogledov skupnega delovanja, prilagajanja prostorov in delovanja kolektivov ...

Rog je velik, heterogen prostor. Lahko bi rekli, da je kot nekakšna vas, s svojimi spletkami in romancami, nejasna, netransparentna in nerazumsko urejena entiteta z neinstitucionaliziranimi telesi (živimi), ki nosijo svoje odgovornosti. Nekateri so v preteklosti rogovsko dinamiko razumeli celo kot geopolitična preigravanja na mikroravni. V tem pogledu je rogovska skupščina metaforično bližje generalni skupščini OZN kot pa vrhovnemu državnemu organu ali kakšni firmi. Nima neke skupne vizije, ne strinja se niti, česa noče!

... toliko je subjektiviziran, da ga je praktično nemogoče misliti kot celoto. Le kot prostor.

O članku

September 2017, interna lista Modrega kota

Časopis za kritiko znanosti (<https://www.ckz.si/>) bo izdal tematsko številko o Rogu to zimo. Povabljeni smo, da kot Modri kot napišemo en članek.

Dolžina članka je največ 30.000 znakov (15 strani) in moramo oddati osnutek že do 18. 9. (beri en teden časa imamo).

Torej vabim na prvo seanso to sredo ob 15 h. Prinesite računalnike (tudi slušalke ali čepke je dobro imeti s sabo, da lahko v miru pišeš).

Prvo bi se mal generalno pogovorili, videli, v katero smer bi šlo, in potem že kar na mestu posamično začel pisati. Veliko zadev, ki bodo šle v članek, bomo obdelali tudi na sestanku Modrega kota v četrtek.

Kolektivni članki so čudna reč in skupaj pisati je kar zahtevno, tako da bi predlagal, da je velik del teksta bolj kolažast, kot pa dejansko kolektiven, ampak to je vse za doreči.

Poanta je tudi, da ni veliko ljudi v tej številki, ki bodo pisali o sami izkušnji delovanja v Rogu, bodo bolj pisali iz neke zunanje perspektive, tako da neka avtoetnografija pride zelo v upoštevanje. Tudi se lahko lotevamo generalnih rogovskih vprašanj, ki presegajo sam Modri kot.

Malo razmišljajte in kar že zapisujete in ne čakajte na kolektivnost.

»Ni bilo razglasa na rogomotionu. Ni bila povabljen skupnost – pač pristopali so osebno, zelo slovensko, zelo skvotersko.«

»Dejmo mi napisat na rogomotion, da se piše članek za ČKZ. Da je rok do naslednjega tedna, če kdo hoče kaj napisat, naj napiše.«

»Ja, to bi bila res taka klasična rogovska fora. Ej, folk, ČKZ vas ni povabu, pa vas mi vabimo. Spet ene par mesecev prepozno. Pol bo folk spet neki pizdakal, zakaj tega prej niso vedeli in da če bi vedeli, bi ziher kaj napisali.«

»Pa kaj. Dejmo napisat na rogomotion, pa basta. Dejmo folku možnost, da sodeluje, če hoče sodelovat.«

»Zakaj bi pa to mi naredil?«

»Zato, ker smo mi ta podporni skupina, rogaška slatina. Smo verjetno edini prostor v Rogu, ki se aktivno trudi vabiti nove ljudi. Mi smo bili Ohranimo tovarno Rog, mi smo bili Ana Desetnica, mi smo bili Transforma, Živko Skvotec, Socialni center, Cirkusarna, Atelje 10, Second Home, pa še kaj. Mi smo ta prostor, ki je povsod zraven. Kaj (p)ostane, brez nas?«

»Fak folk, a lahko skratimo to pretenciozno vehementnost? Nismo edini taki. Jaz bi se raje vprašal, kaj ostane tu v Rogu brez nas in nam podobnih!«

»Mislim, da samo še Skate Park! Oni s svojim programom in infrastrukturo najbolj uspešno vabijo ljudi. Pri njih skejtajo petletniki, njihovi bratje, sestre, starši in resignirani profiji iz devetdesetih.«

»Skratka, ČKZ pol bo?«

I. dejanje: KDO SMO?

Prvi zlorabniki Modrega kota, za katere vemo, so bili v konfliktu z ostalimi v tovarni Rog in se jih je zaradi tega, jebiga, postavilo pred drsna vrata Roga. Po tem dogodku je bil prostor nekaj časa prazen, a je kmalu prešel v uporabo skupine fotografov, ki so ga želeli uporabiti kot prostor za svoje razstave. Jeseni 2014, po taboru Transforma ob reki Soči, smo prostor prevzeli trenutni uporabniki in v njem v naslednjih letih izvedli več infrastrukturnih in eteričnih posegov, ki so rezultirali v stanje, kot ga lahko izkusimo danes.

In kaj je Transforma?

»Miroslav, moja stara naveza, me je zvabil na Transformo. Peljal nas je Vlado, izkušeni poletni festivaš, ki ni ostal do konca, saj je moral iti v njegove konce, na Sajeto. V avtu je bila še Donava. Sedela je spredaj in skozi okno molela noge ter v neskončnost pela Modro luno ob spremljavi dveh akordov na ukulele. Na prvi bencinski se je po beli majici popacala s čokoladnim sladoledom, to pa poskušala popraviti tako, da si je majico zmočila pod vodo. In še naprej pela Modro luno. Stoprocentna Donava. Vlado ni vedel, ali naj bo navdušen ali zgrožen, in je še naprej divje sekal ovinke proti Geršičem, midva z Miroslavom pa sva hihitajoč se opazovala to čudovito kombinacijo z zadnjih sedežev. Morda je bil v avtu še Branimir s svojimi sanjami o jurti, zagotovo pa vem, da je bil kasneje Miroslavov cimer in mu je pred spanjem rahlo vinjen v italijanščini govoril o svojih načrtih in bellih ragazzah. Na Transformi preprosto ni sten in ušesa so povsod, kar se velikokrat izkaže kot ne spet tako napačno.«

Transforma je gibanje in platforma za povezovanje podobno mislečih s ciljem skupnega delovanja. Kot ključna je poudarjena samoorganizacija in avtonomna produkcija, oboje v smislu opolnomočenja ljudi na lokalni ravni. Transforma temelji na skupnem odločanju pred in tekom tabora, kjer poskušamo zabrisati mejo med organizatorji in obiskovalci.

Za tabor zgradimo celotno infrastrukturo, nujno za preživetje - od kuhinje, do skupnih prostorov, kjer gostimo in proizvajamo gledališke predstave, praktične delavnice, predavanja, pogovore, gibalne aktivnosti in glasbeni program. To se udejanja preko vsakodnevnih skupščin, kjer se razporejajo dnevni program in opravila med vse preko besede vseh. Tabor je bil popolnoma neprofiten, sestavljen iz približno 200 ljudi, nekaj nas je znorelo. Delovanje tabora je bilo omogočeno z možnostjo uporabe prostorov in skladišča v Rogu, kjer se je avgusta 2016 tudi zgodila njena zadnja verzija. Hoteli smo jo poimenovati Trash-morfa. Smetišča namreč počasi zasedajo ontološki status, ki je bil prej v domeni narave.

Na skupni seansi v prizidku h glavni stavbi, nekje dvajset metrov od galvane, kjer so v času obratovanja tovarne v bazenih galvanizirali okvirje ponijev in seniorjev, še vedno nasičene s finim prahom s kromom 6, ki povzroča akutno zastrupljenost, zaradi svojih močnih oksidativnih lastnosti, ki potem, ko vstopijo v krvni obtok, uničujejo ledvice, jetra in krvne celice prek oksidativnih reakcij, sedi gruča med seboj izredno raznolikih ljudi. Zavedajo se, da so možne posledice hemoliza, ledvična in jetrna okvara.

Specifičnost Modrega Kota je v deklarirani in živeti odprtosti, ki jo zagovarjajo oziroma prakticirajo člani kolektiva. Modri kot je prostor srečevanja različnih ljudi, ki se podredijo minimalnemu standardu samoorganizacije. S tem se zadovolji to, da Modri kot ne postane servis. Ob prihodu novih ljudi jih ustaljena ekipa pomaga vpeljati. Potem pa se jih prek tega, da so vsi v prostoru v tesnejšem stiku, dodatno vpeljuje v večja vsebinska vprašanja prostora in počasi k sodelovanju. Sčasoma se zamegli delitev na zunanjega obiskovalca in notranjega delovalca.

»Odprtost je zajebana reč. Namreč, če je nekaj popolnoma *odprto in nezamejeno*, potem ne obstaja, ni ločeno od zunanosti. In tako je naš neobstoj vedno grozeči jutri. Transforma je tako lahko delovala sredi narave, ker je razdalja do najbližje vasi bila meja, kot zid stavbe, ki nas zdaj drži v Modrem. S tem se materialno zamejuje in ohranja naša odprtost.«

»Problem pa je, da imamo pri svojih praksah neke norme, ki jih ne zapisujemo, ki jih ne znamo obrazložiti in zaradi česar smo bili kdaj dojeti ekskluzivistično. Drugi 'problem' pri vključevanju novih ljudi je pa intimnost odnosov med tistimi, ki smo že notri.«

»Ja, dokler se nisem začel pogovarjati z ljudmi o njihovih osebnih problemih, nisem bil del placa. Čudno je, konstantno ti govorijo o tem, kaj je ta prostor, kako biti del njega, ampak v resnici moraš postati del njih. O tem ti pa ne povejo veliko.«

»Šele ko sem vas zares spoznal, ko ste postali moja nova familija, sem zares počel, da se takih placov ne da furat brez prijateljstva in tovarišstva.«

Do Modrega kota sem pristopila poleti 2014. Ključna za to je bila Transforma. In Transforma je ključna za Modri kot. Modri kot sem kakšnega pol leta spoznavala kot nek razfukan plac, v katerem so se dogajali precej interni partiji z YouTube plejlistami in ljudmi, plesočimi v krogu, kjer si kot outsider lahko začutil, da se vsi udeleženci med seboj poznajo. Mal se je tripalo na trap, še preden je bila to tako pogosta beseda med ljubljansko srenjo. Prav tako je bilo to pribežališče trenerjev ali občasnih ljubiteljev trensa. Pa hipijev in pohcev, ljubiteljev psihedeličnih izkušenj. Spomnim se nekega pred-Transforma žura. Deževalo je in streha nad tem, kar je danes šank, je noro zamakala. Tam je bilo samo nekaj stolov in nek kavč in vse pohištvo smo premikali v skladu s kapljanjem, dokler pač nismo samo odšli, ker nam je vmes zalilo noge. Preostanek večera sem preživela v sosednji Cirkusarni. Ljudje so bili prijetni, tudi prostor je bil bolj topel in urejen. Malo sem poznala E., kar mi je dalo sigurnost, da ostanem, in O. je imel do popolnosti sprejemajoče geste. Sedela sem tam in v tišini opazovala ljudi, ki so se smejali, se objemali in govorili iskreno. Nisem znala ničesar dodati, samo opazovala sem in pila ta pogled, ki se je odpiral pred mano. Verjetno sem na veliko zvijala jointe in jih ponujala krogu, pa dvomim, da je sploh kdo kadil. In ti ljudje so postali moji frendi in zdaj sem tu.

II. dejanje: KAJ POČNEMO?

»Kaj mi tu sploh počnemo?«

»Iz osebnih problemov delamo javna vprašanja. Delamo dogodke, ki odgovarjajo na ta vprašanja.«

»To, kar mi tu počnemo, je početje *per se*. Čista stvar. Če bi pa te iste stvari počeli na trgu, to ne bi bilo O.K.!«

»Kar tukaj počnemo, ne kapitaliziramo. Če bi to isto počeli drugje, bi bili *smeće*.«

(hudomušno): » ... skratka, luštni smo.«

(zresnjeno): »Poudarjati moramo vsebino. Da je A R T I K U L I R A N O, vidno.

(zafrkljivo): »Razlika je v tem, ali dojemamo to, kar delamo, kot zadevo, konkurenčno institucionalni in tržni kulturi, ali pa jo furamo kot nekaj, pri čemer uživamo in kar ima neki širši smisel. Recimo primer branja Srečka Kosovela na WC-ju. Razlika je, če bereš Srečkota na WC-ju, ker ti je to všeč, ali zato, da zvišaš vrednost svojega dreka, ker ga hočeš prodati.«

(kratek predah)

... *(spusti oblak dima):* »V četrtek imamo sestanek z Društvom za nenasilno komunikacijo. Morda jih še glede artikulacije lahko vprašamo za mnenje. Ampak dvomim, da bodo kaj pametnega povedali – so le NGO.«

... *(izpod brka, a precej jasno):* »Jaz bi metaforično poudarjal, da smo nerasistični. To je bolj v našem slogu. Da ne bomo moralizatorski in suhi. Da ne bomo odbijali.«

(razločno): »Ne. To je treba direkt napisati, govoriti in udejanjati. To, da je tu prostor nenasilja, nerasizma in neseksizma, je pa res najnižji standard.«

(zdolgočaseno): »Ampak da ne bo, kot da je to nekakšne sorte *disclaimer*. Jaz bi, da je malo drugače. Da ima neki spin.«

»Hm, ja. Malo nam ne uspeva opozarjat in bit dežurni glede tovrstnih scen ... Ne nastopamo aktivno glede tega.«

(vprašujoče): »Bi bilo dobro imeti dodaten sestanek glede tega? Varnostnikov ne bomo imeli. Zato bi bilo dobro, da se posebej dogovorimo, kako bomo na žurih.«

(odloži balanco kolesa na tla in z istih tal, prenovljenih nekaj mesecev nazaj, pobere šraufenciger): »Poglej, če ti kdo teži ali se počutiš ogroženo in nadlegovano, je važno, da se ve, da greš lahko do šanka in poveš, da imaš problem.«

(zlobno): »Šank je torej naš *safe space*?«

(hehet nekaterih)

(odločno): »Ja, jasno mora bit napisano to, za kar se zavzemamo in česa ne bomo trpeli, da se lahko potem v spornih situacijah na napis nanašamo: '*Tu se ne teži!*' recimo.«

(odgovarja): »Jaz hočem reč sam to: nedosledni smo pri sankcioniranju seksističnega in nadležnega folka. Do zdaj nismo dosledno še nikogar ven fuknili. Bo treba to počet in ustvarjat zavest, kaj pri nas ni kul.«

(dvigne bose noge na stol): »Ma ne vem, s tem odganjaš ljudi. In potem je ta gaden folk gaden nekje drugje. Treba se je pogovarjat z njimi.«

(puhne kolobar dima): »Tako, ja! Pa dajmo si tudi drug drugemu povedat, ko kdo kaj zaserje. Meni gre recimo na kurac naš odnos do tehnike v tem prostoru. Poglej zdaj, kako imamo platno še zmeraj sredi odra od torkovega filmskega večera. Dajmo pospraviti zmeraj na svoje mesto, da se bo vedelo, kje imamo kaj. Pospraviti zvočnike, kable, platno, podaljške. Inventar poštimat. Mesto, kamor dajemo stvari. Naš odnos do tehnike ... Vse to moramo poštimat.«

(vzklikne): »Dajmo naredit dogodek o odnosu do tehnike!«

(pokroviteljsko): »Blagajna recimo zdaj štima. Pohvale. Dobro bi bilo, da imamo neko tablo z obvestili, vpisujmo, kdaj rabimo kakšno žarnico, kateri šraufi manjkajo, vrečke za smeti. Dobava piva. Kaj manjka? Kaj rabimo?«

(naveličano): »A lahko govorimo o makrostrukturah? Ta sestanek je bil sklican zato, da govorimo o makrostrukturah!«

Izvleček iz vabila na sestanek:

»Prihodnji teden v četrtek ob 18:00 pa sestanek theoreticos visionaries. Filozofiranje, blebetanje, obširjanje, ne-materijalije, ni-meje-besede, podvigi, podviganje, dvig. Kam gremo, Kaj hočemo, Kako bomo Modri kot, makro, makro, makro. NE BO PROSTORA ZA TEHNIČNE DEBATE! VABLJENI!«

III. dejanje: KAKO POČNEMO?

»Ko človek organizira tu dogodek, ljudje mislijo, da to kar samo od sebe laufa. Ampak ljudje tu vlagajo čas. Prostor, v katerega prideš, če ga ni prej uporabljal kdo drug, moraš očistiti raznovrstnih smeti, za katere si človek (ne) predstavlja, da se naberejo v zapuščenem industrijskem obratu. Ponavadi moraš popraviti streho, zamenjati pod in narediti še številne infrastrukturne sanacije, da je sploh možno delovati do zime. Takrat pa šele resničen boj. Izolacija površin, zamenjava ali barikadiranje oken, montiranje/grajenje peči, iskanje izhoda za dimnik. Plus vprašanje vode in elektrike. In to je samo infrastrukturna plat. Kaj šele, če začnemo govorit o ljudeh in njihovi angažiranosti v Rogu ali pa v našem prostoru. Rog je živ toliko, kolikor smo živi njegovi uporabniki in uporabnice.«

»Ja, ravno to. Pride mimo poletje, ko gremo vsi na morje, al pa pride zima in vsi izginejo!

(ga prekine): »Ne gremo vsi na morje, eni si ne morejo privoščiti morja.«

»O. K. Pardon. V glavnem, poleti nas večinoma ni, študenti gredo domov. Pozimi nas je pa v najslabšem primeru dvajset v celi tovarni in se stiskamo vsak ob svoji peči. Toliko se dogaja, kolikor zmoremo. In težje ko so razmere, manj nas je – glej, kako je bilo v Rogu pred sedmimi leti. Zadnjič mi je nekdo govoril, da so bile borbe med alkoholiki in amfetaminiki. V tem oziru mogoče ni slabo, da se kaj zmenimo z občino. Lahko uredijo infrastrukturo – sanirajo galvano, izolirajo stene, take zadeve.«

»Ma saj to bi bilo super, če bi nam občina želela pomagat, saj je v interesu nekega smiselnega ljudstva, da obstanemo. Ampak ji ni, urejena je kot podjetje in Zrogan Ljubljanković je njen manager, saj si ga slišal zadnjič: 'Jaz sem ekonomist, mene zanimajo številke.'«

»Ja, neka opcija bi bila, da bi se formalizirali v zadrugo. Bili bi na trgu, občina bi nas subvencionirala iz razpisov in potem bi lahko varili pivo, opravljali gradbena dela in popravila. Ampak potem bi pa počasi občina hotela več in več, in če se ne bi pokorili, bi nas tožili, poslali inšpekcije, te scene. Ko si formaliziran, si viden. In s tem izgubiš možnosti upora, začenjanja v družbi – gibanj, kot nekateri pravijo. To dogovarjanje z oblastmi je zjebalo vse skvote, vedno in povsod. Ali pa so padli v isto komercialno-razpisno logiko kot vsi ostali. S tem, ko se vpneš v formalne odnose, ti določajo misel, delovanje, odnos do materialnosti. Skratka, regulirajo te.«

»Ja, ti se raje organiziraj in ne formaliziraj v zadrugo!«

IV. dejanje: ... IN KAKO NE?

»A lahko folk, pogovarjali smo se o organizaciji dogodkov! Dajmo malo zbravnosti! V glavnem, facebook dogodki niso dovolj podeljeni med ljudmi. Vabimo nove ljudi. Zdaj je akcija, tudi če se nam dogodek ne zdi O. K., ga lahko vsaj delimo.«

»FB je smrt posvetne duše. Kaj pa ideja s plakati?«

»In kdo jih bo lepil naokoli? Folk, zresnimo se, to so popolnoma nerealne scene. Ne glede na to, da imamo razne politične, literarne, performativne, dogodke ... Več kot objav dogodkov na facebooku tako ali tako ne zmoremo.«

(rahlo jezno): »To ni res. Saj imamo tudi stran modri.space. Vsaj jaz tam redno objavljam dogodke.«

PROGRAM MODREGA KOTA:

Modri kot gosti v ponedeljek Mlade rime, Prebranac, Zamenjave, Nedeljska pranja in ostale literarne dogodke.

V torek bralni seminar in projekcije filmov, trenutno Bife Tarkovsky.

Ob sredah fine in multimedijske umetnosti, radijske oddaje v živo.

Ob četrtek Pol-monologi, politične debate in predavanja ter glasbene rezidence.

Ob petkih in ambientalnih sobotah predstave, performativni žuri in ostale dogodivščine.

»Kaj pa partiji? Od partijev živimo, folk!«

»Ne, tehno-partije delamo zato, da lahko nabereмо za sodne stroške. Ampak se uničujemo s tem. Nam se ne da gledat nadrogiranega folka do šestih zjutraj. Zadnjič je frend prišel in je rekel, da sploh ne pozna več placa, še za šank ni mogel prit – pa je to najboljši del Modrega. Ker ko se ljudje napokajo okoli šanka, se mi kdaj zdi, kot da smo na neki ladji, ki pluje po brezčasju.«

»O. K. Glej, zdaj bomo partije itak delali samo enkrat na mesec in je to to! Veš koliko novih ekip, DJ-ev je pristopilo. Prinašajo nekaj novega, nekaj svežega.«

»Ja, in zato se spreminjamo v plac, ki gosti kislo buržuazno smetano na afterjih in ki dela rojstnodnevne partije.«

»V to smo šli, ker smo mislili, da rojstnodnevni partiji privabijo nov folk. Iz privatnega smo delali javno. Pa to smo počeli zastonj. Ljudsko. Za obče dobro.«

»Pa zakaj silite s temi partiji, če je večina proti njim? Delajmo raje performativne žure, kot je bila takrat *Luknja v novcu*. Na dan mrtvih smo za bivše samomorilce prepletli ples, poezijo, glasbo, monologe, DJ-je in performanse v spontano celoto ter s poezijo Aleša Kermaunerja čist carsko zabredli mimo minskih polj klasične slovenske depresije. V veleblagovnicah Nama in Svima si je lahko folk po zmernih cenah nabavil smisel življenja, vrv 'hrepenenje' in mrk v škatlah! Dvajset performativnih točk smo imeli v enem večeru! Ne pa ta depresivna tehnaža.«

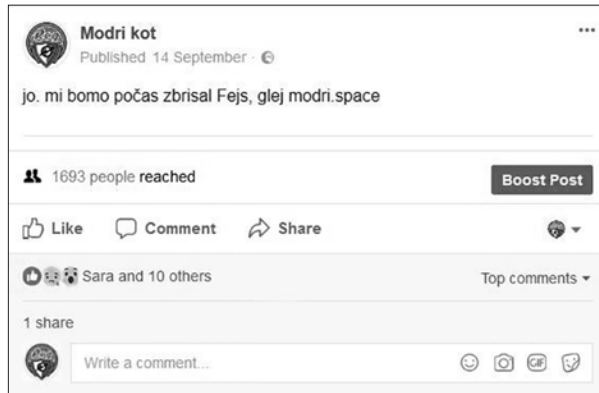
»No dej, vrnimo se. Dajmo vsaj dva tedna prej delat dogodke. Pa še na strani radar.squat objavit. Pa povezat se z Metelkovo. In z Radiem Študent.«

»Kaj dva tedna, najmanj en mesec rabimo, da dosežemo zadovoljivo publiko.«

(*komentar iz ozadja*): »Evo ti ga, PR-ovec.«

»Haha, dajmo raje na fejsu napisat, da prehajamo na stran modri.space.«

»Hah, ja, naredimo dogodek 'Adijo FB' in ga na diaprojektorju javno zbrišemo.«

Obvestilo: brišemo fejs.

V. dejanje: KAJ MISLIMO ...

O kulturi in umetnosti

»Za koga delamo gledališče? Zase?«

»Tej naši stvari ne moreš reči gledališče, je pa po drugi strani edino, kar je sprožilo v meni to, kar bi gledališče moralo.«

»Odstop od institucionalizacije ritualov – to je to, kar počnemo.«

»Reinvencija tradicije. Mi smo ta mlada generacija, ki poskuša na nek nov način izkusiti lastno kulturo. Ljudje, ki so zunaj takšnih odnosov, jih kupujejo v gledališču.«

»To je vprašanje vednosti in nevednosti. V instituciji, če ne veš dosti o gledališču, se počutiš malo ponižanega, s podiranjem četrtega zida pa še sploh. Imaš karto, nimaš karte, moraš jo imet, so neke hostese, sediš za nekom. Prvič greš itak z osnovno šolo, kjer ti rečejo, da ne smeš sendviča jest. Sistematizacija izkušnje.«

»Ljudje, ki vstopajo v Rog, se zavedajo, da vstopajo v prostor, kjer so kodi prevrženi.«

»Pa še ta skupnjevalni moment, ki sicer pride tudi preko amaterizma.«

Človek se na naših predstavah počuti bolj vključenega.«
(*pompozno*): »Mi smo zlom s tradicijo!«

»Pa ne, mi jo glih probamo povezati. Mi smo ti, ki lahko mislimo prelome.«

»Ne gre za to, da to, kar počnemo, mečemo v kategorije, ki že obstajajo. Ampak za to, da ustvarjamo nove kategorije, nekaj, kar opisuje to, kar zunanost ne zna niti razumeti niti dojeti. Glih to je ta 'kulturalac'. Ne delamo kulture ali umetnosti, ampak nekaj čisto novega. Ker si ne znamo izmišljevati novih besed, jih turimo pod besedišče umetnosti in kulture. In to je čist brez veze. Mi lahko drugače od tega.«

Bralna ambientalna sobota

Bralna ambientalna sobota je ambientalna infrastruktura zvoka in njegovih nians - govora, branja, pisanja in na drugi strani tudi šuma, poka, piska, šelestenja in žive glasbe.

Tekom večera je v prostoru prisoten odprt internetni dokument (*pad*) kot sredstvo *real-time* zapisovanja besed ter njihovega prebiranja s strani prisotnih na večeru. Primere že tovrstnih, že pisanih dokumentov najdete na povezavah v vabilu. Prisotne in fizično neprisotne soustvarjalce dogodka pozivamo, da dodajajo in spreminjajo zapise v teh dokumentih, vanje vstavljajte besedila, ki so vam zanimiva, material za prežvekovanje tekom večera. Dokument je odprt pred samim začetkom dogodka ter je najbolj dejaven med njim.

Odločili smo se, da se distanciramo od avtorstva, zato bodo vsa besedila, prebrana na večeru, podarjena besedam in njihovemu pomenu, zvenu in ireverzibilni izrečenosti njih samih, ki bodo ustvarjale atmosfero prostora s svojo zvočnostjo, znotraj ali izven konteksta besede same.

Interface-i za dostop do tega mesta zaželeni in priporočeni. Internet bomo vzpostavili preko hotspotov. Ne glede na zametek tega večera pa se ne bo pozabilo na analogno besedo. Že zapisano ali pa pod površjem vrvečo, ki se bo zapisala na licu mesta.

Bralne ambientalne sobote se sicer ponašajo s svojo spontano svobodno formo in vabijo slehernega obiskovalca in zgolj mimoidočega, da svojo besedo pridruži ostalim.

Pripravite, zasnujte, zapišite si torej kakšno besedo ali n-besed (kamorkoli – na listek, na roko, v to eterično beležko). In pričakujte ponovne Bralne ambientalne sobote.

Nedelja, 14/2/2016, valentinovo. Nedeljska pranja:

Nekaj 20 se nas je spravilo skupaj v neogretem Modrem kotu, kjer smo brez pravega poznavanja dramske izgovorjave, z nekaj izpadi generatorja, v treh urah prebrali Šekspirjevega Hamleta. Tako smo delali tudi Majakovskega in Zajčevega Otroka reke ter začeli z vajami za uprizoritev Maeterlincka, a je razpadlo, ker je Zoran Janković vpadel z bagrom.

O politiki in ekonomiji (oz. smiselnem delu)

»Pomembno se mi zdi vprašanje neprofitnega vzpostavljanja in vzdrževanja prostorov za druženje, zabavo in šport. To so sfere, ki so vedno bolj podrejene logiki komercialnih dejavnosti. Vse naše aktivnosti so brezplačne ali pa na bazi prostovoljnih prispevkov, ki se jih nameni za vzdrževanje prostora, kurjavo, osvetljava. To vzpostavlja dostopnost ne glede na ekonomsko situacijo ljudi in krepi duh solidarnosti.«

»Ampak neko bazično materialnost onkraj tega moramo vzpostaviti, ker samo s prostovoljnimi prispevki ne zberemo dovolj, da bi lahko furali plac. Večino keša za funkcioniranje ta prostor dobi od prodaje piva in se mi zdi potem dokaj logično, da imamo probleme z alkoholizmom. Vsi radi pijemo, dajmo potem varit svoje pivo in živeti od tega.«

»Se strinjam, da se moramo organizirati, ampak primarno kot politična in ne ekonomska entiteta.«

»Hahaha, naš način delovanja je sam po sebi političen. Ustvarjamo na načine, kot se zunaj ne dela, ali pa zelo redko.«

»Ampak meni to prostočasno organiziranje ni zadost. Začet moramo z neko produkcijo, s katero bomo dobivali resen keš; toliko, da bomo lahko tudi sami preživeli.«

»U ja, blazno lepo bi bilo, če bi lahko bila ta baza Rog.«

»Kaj je z vami, folk! Ne moremo živeti od Roga! Ga je škoda za to. Jebiga, čez dan vsi neki delamo in v prostem času prihajamo v ta plac. Plac, ki nam daje možnost z drugimi ljudmi zamišljati si in udeležati neko drugačnost. Plac, od koder lahko naslavljamo in nastavljamo zrcalo širšim oz. globljim procesom v družbi in tistim

svojim, bolj partikularnim. Pri tem načini, na katere to počnemo, niso določeni s strani točno tega, kar naslavljam. Pa naj bo ta določitev izkoriščanje, dominacija, posamezni vladajoči ideologemi, država, tvoja matka, to, da so ljudje amebe, razpisi ali pa v primeru tega, kar smo prej govorili, tržna logika delovanja, ki je zunaj, in načini življenja, ki pridejo s tem. Rog je in mora bit večji od nas in če bomo hoteli na njem zaslužiti, ga bomo pojedli.«

»Njega je škoda? Kaj pa nas?! Glej, kaj in kako delajo drugje! Nekako je treba prit skozi mesec, plačati račune. Zunaj se služi od zavarovalnic, bančništva, spletnega marketinga, storitvenih dejavnosti, folk večinoma nateguje drug folk. Mi bi vsaj recimo pivo varili. Mislim – evo ti upravljanje s človeškimi viri!«

»Ja, samo te možnosti kmalu ne bo več. Ven nas bodo vrgli. Niti za sodne stroške ne moremo zbrati – razumeš? A se sploh kdaj pogovarjamo o naših vlogah v prostoru, o zavezah, ki jih imamo drug do drugega? Ali smo skupaj v tem ali pa smo na istem prostoru samo naključno? Polovica ljudi sploh ne hodi na naše sestanke, kaj šele skupščine Roga. Ne vem, če se ta folk sploh zaveda, da takih prostorov in načinov življenja drugje ne bodo našli.«

»Glej. Pripelji nove ljudi ali pa s temi, ki so voljni, začni nekaj novega, magari zunaj Roga. Pasivni ljudje bodo vedno zraven pri takih projektih. Ovirajo te direktno ne ...«

(Negodovanje nekaterih v sobi. Nekateri menijo, da je pasivnost vendarle ovira.)

» ... in ne moreš jih prisilit. Nekatere stvari bo treba začeti zapisovat – da bodo ljudje vedeli ne samo, kdo smo, ampak tudi, kaj smo, za čem stojimo, kaj se tu počne in česa ne. Da imamo referenčne točke, da se ve, kako pristopiti k stvarim. Ljudje ne hodijo na skupščine, ker pravijo, da se samo govori in da se tako ali tako nič ne da zmeniti.«

»Sej obstaja en tak rogovski dokument. Deset let star. Noben ga ne jemlje resno.«

»Ja ne vem, men se zdi, da je duh tega dokumenta prisoten. Vsaj v govorjenju in početju rogovskih starešin.«

»Ja, ampak zato, ker je to nekaj, kar se živi, ne pa zato, ker je na papirju napisano.«

»Ja, tu je na delu organskost, ti bi šel pa skor državo postavljati. Rog nima načrta, nima skupne vizije ... «

»... Glej samo, kakšno je rogovsko dvorišče: vrtovi, drevesa, grafiti, skulpture, računalniški ekrani. Na prvi pogled bi človek rekel, da gre za naključno nameštene stvari. Potem pa sčasoma vidiš, da je vse na pravem mestu. DIY – 'Ghetto sculpture'. Lahko bi kdaj malo bolj pometli, ampak to je to. In tako je s celim Rogom, malo več pozornosti potrebuje, pa bo.«

»Pa kje ti živiš!? Vojna je! Rog je do zdej lahko bil tak, ker ni bilo nujnosti, bila je samo sedanost in zdej, ko je to postalo preteklost, nas ratuje strah in je nočemo zgubit. Glih na tej preteklosti vidimo možnosti prihodnosti. Za veliko ljudi je to v življenju končno nek smisel, ki je drugačen od tega, ki nam ga prodajajo zunaj. Ampak to so sanje! Rog kot prostor svobode bo preživel ponovni frontalni napad samo, če bo postal hipsterski, gentrificiran, bel, mrtev prostor, ki ga bo financirala občina. Če hočemo ohraniti vsaj del smisla in naše kompleksnosti, se moramo začeti dojemati kot dosledno organizirana politična skupnost in se za to tud znat fajtati. To zame pomeni tudi ukinit del te svobode, o kateri smo govoril prej.«

»Če boš govoril, da smo boljši od hipsterjev in sil gentrifikacije, to argumentiraj, glasno moraliziranje ni dovolj. Ne vem no, tako se mi zdi. Hočeš ali nočeš, sila gentrifikacije smo tudi mi sami. Če ne zdej, pa še bomo.«

Ljubljana ne potrebuje še ene Metelkove

(jezno): »A lahko nehate s to politiko? Nismo vsi za to. Mene zanimajo druge stvari.«

»Recimo, kaj? Kulturac? Rog kot umetniški prostor? Prostor umetniške svobode? Če se bomo šli kulturo, nas bodo pojedli. Zdej nekak to še ima smisel, ker delamo med smetmi iz smeti. Kmalu bojo tisti, ki lahko, unovčili svoje privilegije in šli početi iste zadeve s smetmi v institucije in bodo mislili, da delajo progresivo. Poglej recimo samo bivši SamoRog.«

»Ja, tud z Metelkovo se je zgodilo isto. Razen redkih izjem preživi zato, ker je začela ponujati žur kot kulturo in kulturo kot konzumacijo.«

»Pa dej, nehi. Če ne bi bilo Metelkove, kjer si zrasel, zdej sploh ne bi sedel tu. Niti ne bi štekal tega, kar imamo tu.«

(spravljivo): »Mogoče res. Ampak res je tudi, da se brez zavedanja političnih razsežnosti situacije, v kateri smo trenutno, ne bo spremenilo nič. Super, če je Rog zate prostor, kjer lahko v miru ustvarjaš, ampak meni to ni dovolj. Sedimo na ogromni, več milijonov vredni nepremičnini v strogem centru Ljubljane. Naša

dolžnost je, da je to, kar počnemo in kar delamo, v dobro drugih ...«

»To, kar govoriš, nima veze. Tu si zato, ker že v osnovi želiš početi nekaj. To ni vaja v igri moči, ki bi jo utemeljeval na neki krščanski ali levičarski ali svetovljanski morali, pa tudi ne dokazovanje, da si se sposoben opravičevati z estetskimi ali političnimi argumenti. Ni se nam treba opravičevati, ker zasedamo več milijonov vredno nepremičnino. Tu nismo zaradi vrednosti nepremičnine, ampak zato, ker smo se odločili, da hočemo počet nekaj drugačnega. Nekaj, česar drugje ni.«

»Haha, ja, in ker blagodejno učinkujemo na Ljubljano!«

»Ker je prostor odprt in zaprt hkrati: ker je malo podrt, malo zgrajen, malo pregrajen, ker imamo možnost dograjevanja, sprotnega ali preišljenega spremi-njanja, adaptiranja, ker omogoča svobodo, skupnjevanje, pogovor oseb v živo, v mesu, ne pa kot to ponavadi poteka drugje.«

»Jasno je, da smo tu, ker je bila tovarna desetletje zapuščena. Jasno je tud, da je zdej isto kot po lanskoletnem napadu. Kljub jebenim tožbam, s katerimi nas hoče MOL izselit, oni še zmeri nimajo pet čistih o tem, kaj bi tu počeli. Mi pa to vemo in to počnemo. Center Rog je zanje točno to, lupina, znotraj pa ničesar ni. In o tem se men zdi jebeno nujno govorit in se za to tud fajtati.«

(Malo tišine.)

»Pizda ...«

(vstane in ga dramatično prekine, zamahne s pestjo in zdeklamira): »Kako slastni so ti notranji antagonizmi. Raznolikost mnenj in izkušenj med nami nam omogoča konstantno porajanje novega, novih izkušenj, novih praks. To nam daje moč, tisto pravo, tako, ki je izredno homogenizirana in institucionalizirana sfera nima.«

»... a lahk, no? Skratka, podobno je tud na Metelkovi, ki si jo prej omenjala. Metelkova je bila dolgo izredno heterogena, zdaj pa ...«

(ga spet prekine) » ... je šla v kurac, do konca.« *(zamahne z roko v vulgarno gesto)*

»Ja, razen morda redkih anarhistov so šli vsi v projektno-razpisno-vstopninski sistem. Presežna vrednost Metelkove je sedaj zvedena na specifično kulturno pozicijo, ki opravičuje celo njihovo sceno.«

»Spet začenaš! Metelkova se je ustalila in njen obstoj ni več vprašanje. Za Rog ne vemo, če nam ga bo uspelo zadržati, ampak k Mariči boš pa vedno lahko šel na pivo. Imet bizaren zastoj prostor za druženje in kreativno, kot ga imamo, ni malo.«

(šegavo): »Naj pol Modri kot ostane prostor svobode, da se tuki Metelkova ne bo zgodila. Mi moramo bit ne samo kreativno, temveč tudi analitično svobodni v navezavi na naše preživetje. Zunaj se bomo morda res moral kompromitirat, na način, da neke svobode, o kateri se tukaj in zdaj pogovarjamo, niti ne bo. Ampak saj se tako ali tako že rodimo umazani. Poanta je, da probamo naredit, ustvarit nekaj več. In to lahko naredimo preko tržnega modela ali pa politično-socialnega modela. Prvo pomeni, da nategnemo trg, kar pomeni ljudi, in drugo, da tvorimo zavedne skupnosti, ki se lahko materialno preskrbijo. Oba načina pa v večjih ali manjših ozirih tako ali drugače sodelujeta z državo.«

»Če te prav razumem, moramo začeti na dnu in se truditi, da smo replikabilni, ponovljivi, primer dobre prakse, iz katere se lahko rojevajo novi placi. In pri tem ne zavzamemo neke podganarske niše drobtinic izkoriščanja. Da se nam lahko pridruži dvesto ljudi in ne pet prekarcev.«

»Ampak, a nismo malo že tržni? Del produkcije nam nekako gre v to smer. Morda gre tja tudi naš 'PR', ne vem.«

»O.K. Torej je glede na tvojo interpretacijo smiselno pristopati na trg tako, da ponudimo nekaj, kar se potrebuje: hrano, dostopna stanovanja, spolne igračke in take zadeve. Da si zamislimo način življenja, ki temelji na medsebojni enakosti, dobrem humorju in neizkoriščevalskih produkcijskih odnosih, ter da začnemo proizvajati za potrebe takega življenja in ne trenutne konzumeristične sprdnje.«

»Sprašujem se, če lahko pri tem sploh ohranimo neko osebno svobodo in obenem ne postanemo samo kolektivistični kapitalisti. Z našim delovanjem moramo podpirati večje boje in v naših skupnostih zaposlovati strukturno zjeban folk, vržen na družbeno dno.«

(udarec realnosti s strani ene od pogovarjajočih se oseb): »Ma daj. Kakšna proizvodnja hrane. Mi se niti približno ne moremo sami nahranit.«

»Ja, in v kurcu je, da se niti država ne more. Če si predstavljaš, je globalni logistični sistem nekakšen krvotok države – se pravi dobava surovin, goriva, vsega, kar nas hrani, pride preko teh močnih logističnih verig, žil. Torej ta krvotok, ta kri v obliki produktov, ki teče po trgovinah – ni ravno najbolj suveren, bolj je tako ... na infuziji, al kaj. In kako boš govoril o suverenosti svojega telesa, če si na infuziji?«

»Mi se ne bomo mogli zadovoljivo prehraniti iz prve, to je res. Ampak lahko se pa strateško začnemo približevati tem dejavnostim. Če tisto, kar govorimo, mislimo resno, potem nimamo druge.«

(veselo): »Bilo bi nasploh fino, če bi bil tako odprt še kakšen kolektiven prostor izven Modrega kota. Če je vsak sam zase, je življenje brutalno.«

(dolg monolog prej tihega udeleženca)

»Država in politično-kulturna progresiva imata drugačne namene. Politično-kulturna progresiva bi pač delala fine evente. Zato se slednja, z vsemi svojimi političnimi potenciali, ambicijami in napakami pojavlja znotraj prostorsko-odnosnih, politično-kulturnih neformalnosti, samoniklosti, znotraj medlosti in hibridnosti. Za primer lahko vzamemo tudi célo umetniško sceno, ki je nastala v sklopu političnih sivilnih sistema iz 80-ih. Država se je ukvarjala politično ekonomijo, in potem je prišla neka mlada ekipa in valda, da je politično prevzela sceno – odprlo se je politično mesto za liberalce. Slovenija je bila zgrajena na kontrakulturi, svobodi in antikoektivnosti, kjer je kolektivnost prejšnjega sistema nadomeščala z nacionalnimi političnimi narativami. Mi smo v tem oziru posledica točno teh političnih zgodb in smo nezmožni in neželjni politično misliti v teh pojmi modernosti, enakosti in konstruktivizma. Kulturna scena, progresivna ali ne, je tako osnovana na političnem imaginariju, ki prihaja iz kontrakultur, ki so se takrat uprle zahodnemu načinu življenja in so v biti zahodne ter konstitutivne za individualizirani subjekt.

Zdi se nam potrebno razumeti politični čas, v katerem politično živimo. In tudi prostor; politično seveda. Lahko bi rekli, da smo že nekaj časa priča nečemu, kar je politično že zdavnaj zgnilo. Ni več velikih političnih zgodb in ljudje se izgublamo v globalnih razdaljah in preveč relacijah. Nismo več zmožni politično zamejevat, tako da izgubljeni plavamo po poljih politične normalnosti. Na ta način lahko tudi Rog politično razumemo kot politično mesto, kjer je možno eksperimentirati, in to ne samo politično. Z Rogom imamo politično platformo, ki ne združuje ljudi po ekonomsko-interesni ali nacionalno-državni plati. Možnosti, ki se začnejo odpirati v politiziranem javnem prostoru, ki osmišlja življenja v veliki meri tudi na nepolitičen način, so v okviru standardne in formalne prostorsko-politične in kulturne 'ponudbe' politično nepredstavljive. Profitne korporacije in tudi druge apolitične združbe rade plenijo po atomiziranem ostalem, če to nima skupnega, ki se zna politično odzvati. Politični primeri politično samorganiziranih političnih skupnosti so redki v danes prisotnem haranju managementa ter stonadstropnih vertikalnih hierarhij in osiromašeni sprekarizirani horizontalnosti.

In prav za to gre. Večinoma smo v okviru političnih sistemskih 'rešitev' zelo skopi v možnostih našega političnega prepoznavanja drugosti in politične različnosti. Rog smo tako kot politični prostor tudi politične živali, ki v njem politično

delujemo, politično ustvarjamo in politično mislimo. Rog je politično delikatna, a obenem trdoživa mreža človeških odnosov. Rog je mnogoterost načinov življenja.

Povrh vsega se je Rogu šestega junija lani izpostavil tudi skupni 'sovražnik'. To nas je združilo. Skupni cilj je bil ohraniti Rog. Z grožnjo občine se je Rog povezal, obranil in potem zaradi prevelikih pričakovanj in nerealnega dojetja situacije politično skuril. Ampak ni se skuril Rog, temveč gibanje Ohranimo tovarno Rog, ki se je naselilo na okvir, ki se je skozi desetletje kaljenja ustvarilo v skupnosti tovarne Rog. Zajebali smo, ker smo mislili, da je gibanje politična skupnost, mislili smo, da bodo vsi ti ljudje ostali, a so bili samo val, ki je pustil par ljudi na betonskih čerch tovarne.

No, nima veze, pustimo to. Najdimo stvari, ki jih lahko delamo skupaj, in delajmo neke presežke, da lahko še drugim omogočimo, da nekaj počnejo ... In razvijmo nekaj naprej, nekaj, kar bo lahko delovalo v podobnih prostorih zunaj Roga ali pa samo od sebe.«

»Mah, mal posiljuješ s to politiko. A tud med razmišljanjem slišiš v glavi pri vsakem samostalniku politično, al ta politično uporabljaš samo tako malo, kot medmet? Kaj si sploh mislil s tem lapanjem?«

»Pa neki v tem oziru, kot so pol. monologi. Rog za 21. stoletje:

Pol. Monolog (z intervencijami)

*Odisej o kiklopih:
Javnih zborišč ne poznajo,
nikakih postav, ne zakonov,
bivajo zase, sami, po gorah visokih vrhovih,
v skalnih votlinah in jamah,
in sleherni sodi in vlada,
za drugega drug se ne meni.*

Pol. monolog ni predavanje, je predajanje in ne predaja. Zmaga je skupna zadeva. Povabljena posameznica oz. posameznik pripravi krajši politični monolog, v katerem opiše in obrazloži svojo lastno politično držo, načine razumevanja političnega in politike, interpretacijo današnjega stanja sveta, kaj počne glede vsega tega in kako se ostali lahko pridružimo. Govori več o relevantnih dogodkih, ljudeh in možnostih akcije, manj o svojih čustvih in več o Ljubljani, manj o Trumpu. Če bi hoteli doma revolucijo, kaj bi govorili?

Pol. monolog je politični monolog po svoji vsebini ter polovičen monolog po svoji obliki, saj se v govorico

povabljenega govorca konstantno vmešavajo, pridružujejo ostali prisotni. Ko prisotni intervenirajo, to počnejo argumentirano. Lahko zahtevajo jasno obrazložitev povedanega, izzovejo govorca, da poglobi ali predrugači svojo govorico, izrazijo nestrinjanje ali odobravanje podanega in navsezadnje z intervencijami izzovejo govorceve ontološke in/ali epistemološke predpostavke, še posebej pa smiselnost njegove politične drže v luči današnjega sveta in nas ostalih ljudi, ki v njem bivamo. Vse, kar je rečeno, je snemano ter objavljeno in sojeno skozi večnost. Polmonologu sledi debata. Druženje po debati bo.

Primer opisa pol. monologa o cyberhippietotalizmu, 11. maja 2017 – totalism.org:

Totalizem je dinamika naproti konsistentni in konsekventni resistematizaciji vsega znanja. Za to nalogo potrebuje nov substrat (ki ni »dnevni časnik«, »polemični esej«, »družabno omrežje«, »znanstveni članek« – oziroma sploh ni »tekst« ali »medij«, kot jih trenutno poznamo). Brez dolgovezenja, totalizem je neke sorte zelo drugače vpet komunizem, ki se na eni strani ozira sto let nazaj h komunistu-znanstveniku Aleksandru Bogdanovu, ko ta govori o tektologiji oz. »univerzalni organizacijski znanosti«; na drugi 50 let nazaj proti psihedeličnemu kibernetiku Tedu Nelsonu, ko govori o hipermedijih; na tretji v globoko sedanost – v novo organizacijsko vizijo in pripadajoče vsakodnevne taktične prakse.

Replike na kolektivnost

»Je pa res tudi, da je vsak izmed nas poleg Roga tako ali drugače tudi v drugih scenah, kjer verjetno nekaj počne in nekaj tudi išče? Na primer možnosti zaslužka in dela. Res je odvisno od posameznika ... Ali misli na ta način delovati, ali se misli ozaveščat.«

»Poglejte, saj smo odrasli ljudje. Moramo se znajti vsak zase, ne pa da bi zdaj Modri kot to omogočal.«

(negodovanje): »Zvajati vse dogajanje na takozvano 'dejstvo', da je vse posameznikova odločitev in izključno njegova odgovornost, je ravno ista igra, ki jo neoliberalizem igra z našimi življenji. 'Vsak živi, kot se znajde?!' Kako lahko potem govorimo o neki skupnosti, o solidarnosti, o čemerkoli podobnem?«

»Poanta je nekako v tem, da imamo fizičen skupni prostor: politično skladišče, apolitično stanovanje, spolitizirano nadstropje. Mapirat moramo, kaj se dogaja

zunaj, ampak dajmo še naprej počet, kar počnemo zdaj. Če bomo mogli it iz Roga, ne bomo imeli več časa in prostora razmišljat o tem. Začnimo čimprej misliti stvari, ki so zunaj. Pogovarjajmo se o tem.«

»Jaz samo pravim: tebi gre za političnost. Meni ne. In kul je, da imamo različne govorice in različne načine izražanja. Pa saj te zadeve lahko ti naslavljaš in počneš v Modrem, samo ne moreš pa pričakovat, da se bomo vsi ukvarjali s tem. Veliko je nivojev produkcije in vsi dobijo svoje mesto.«

»Poglejte folk, ni za pričakovati, da bo kolektiv kot tak iz Roga šel v zunanji svet. Še posebej ne kot kolektiv, ki bo skladno držal skupnost in bo pri tem tudi ekonomsko in politično uspešen. Realno gledano – vsak se bo moral na neki točki sam nekje najti in začeti nekaj delat. Pomembno je, da imamo med sabo odnose na jasnem, gremo dalje vsak po svoje in da se vračamo v ta prostor.«

»Ti kar, jaz bom drugače.«

VI. dejanje: KAM NAPREJ?

Vprašanje je, kako vzpostaviti to, da se bodo čez dve leti tukaj drugi ljudje pogovarjali o tem kaj bi oni, ne mi. Ampak na način, da bodo oni še vedno mi, samo da nas ne bo zraven?

»A daj no, pa če mi zase ne vemo, kaj bomo.«

»Seveda da ne. Dokler smo tu notri – ne vemo, kaj je zunaj.«

»Hm. Težko je govoriti o tem, *kaj bi*, če ne vemo, *kje bi* ... nimamo kaj.«

»Veste, kaj je med drugim naš problem: vsak nakupovalni center je javni prostor, 'bolj javen kot Rog,' kot pravijo nekateri.«

»Ja ... In to je eden od razlogov, zakaj je javnost zelo dominantna beseda, ki jo moramo prevprašat.«

»Ljudje v glavnem kurcajo, da Rog ni več javni prostor.«

»A je kdaj sploh bil?«

»Čakaj, kaj pa odprti prostor?«

»Skupnostni!«

»*Drugovi i drugarice*: ko v zunanjem realnem svetu padeš, je to zelo pogosto slabo in težko. Tukaj pa lahko določene reči sprobavamo in posledice niso tako grozne.«

»Z zunanostjo se je in se bo treba politično soočiti. Pomembno je, kaj je s tem prostorom. Pomembno je, kaj tukaj delamo. Ali naj zagotovimo nove ljudi?«

»Ja, dajmo.«

»Ali naj se mi učimo nove stvari in uveljavimo neke svoje potenciale?«

»Nujno.«

(*v ozadju klavir in saksofon igrata freejazz razpaljotko komada »All of My Favourite Things«*)

»Hej, prej so nas sosedi iz Cirkusarne povabili, da naj pridemo na koncert.«

»Sestanek imamo. Ampak dajmo ploskat pa vriskat, ko se bo končal komad. Se bo slišalo čez.«

»Vsi imamo odgovornost, vsak posameznik naj razmišlja, kakšen bo prostor, ko on odide iz njega. Naj pusti nekoga za sabo, poskrbi za neke sorte naslednika: botrstvo, tutorstvo.«

»Ja, sam to ni samo prostor odgovornosti, temveč tudi neodgovornosti! Tu smo, ker smo lahko nekako spontani – to je definitivno neodgovorno. Moč neodgovornosti – privabljammo ravno s tem!«

(*resno, a umirjeno*): »Bodo bolj burni časi in se bo spet odzivalo na to. In mi se bomo odzivali hitro, efektivno in močno.«

»Ja, samo po tem odzivu nam bo entuziazem padel dol na enak način, kot nam je zdaj. Lanskoletni Rog je najboljši primer tega, da si niti mi niti svet zunaj ne želi institucionalizacije Roga. Hajp je, ko se zgodi situacija, ki to 'zahteva'.«

»Kaj torej imamo? Nagnjeni smo k radikalnim prelomom, neodgovornosti, absurdnim potezam, dobro nam gre delati stvari zanalašč in zastonj.«

Opominjamo o iniciativi Modrega kota k prebiranju in raziskovanju daljših teoretsko-političnih pamfletov, ki obravnavajo in premišljujejo digitalizacijo, socialno kontrolo, kibernetiko in podobne reči.

(uleti razigran model): »Ej, a bi kdo malo vodice?«

»Model, a si ti slučajno od včeraj? Mi nismo!«

Napetost prekine konec komada. APLAVZ.

EPILOG (beri porog)

»Ej, kakšen se ti zdi ta sestavek?«

»Iskreno? Dela se na apropiaciji misli Modrega kota. Ja, okej, saj smo bili vsi povabljeni k pisanju, to je res. Ampak pisali so samo ljudje, ki imajo dovolj prostega časa. Enako se je zgodilo med obrambo Roga – diktatura prostega časa. Imeli smo skupščino, kjer se je pet ur odločalo glede tega, ali naj se naslednji dan zaprejo ali odprejo vrata. Na koncu je obveljal glas tistih, ki so imeli dovolj časa, da ostanejo do jutra.«

»Kam greš danes ven?«

»V Modri kot valda, kam drugam!«

Zakaj si tako kislja, Limona?

O kvirovskih in feminističnih zagatah v Rogu

Abstract

Why so Sour, Lemon?

On Queer and Feminist Troubles in Rog

Feminism should be inherent to all forms of autonomous organizing. The notion that feminism is not a *women's issue*, but rather a method of addressing patriarchal practices and the analysis of structural relations is being discussed in this article through concrete examples of contradictions forming the daily struggle for the reclamation of (autonomous) space. The article includes an analysis of the constitution of the political subject and the hierarchical differentiation between the personal and political, as well as thoughts on invisible reproductive emotional and care work, violence in the community, and ways of addressing and examining general assemblies as political spaces containing the dynamics of domination. We reflect on issues of informal hierarchies, exclusions based on the hierarchisation of discourses (stuttering versus avant-garde), and distinctions between the emotional, rational, personal, and political resulting in personal relationships, safety, well-being, solidarity and friendship being seen as obstacles hindering political work. We share our experiences from assemblies, where feminism has to fight for recognition as a relevant political topic. Furthermore, the text shows how patriarchal definitions of political organizing and violence infiltrate autonomous spaces and how attempts by queer-feminists to address these issues are faced with resistance from the community. The criticism of the division between political work and the reproduction of everyday life is ever-present in the article, since we advocate for the idea that autonomy cannot be constructed without feminist practices. The article, which breaks completely with the form and language used in this abstract (and is, in that sense, experimental) concludes with the analysis of the empowering practices of autonomous queer-feminism in Rog.

Keywords: Anarcho-queer-feminism, autonomy, violence, reproductive work, community

The text was written by autonomous feminists involved with Rog, bringing queer and feminist content to the autonomous space (with varying degrees of success). We are bound by affinity, not identity, which is why we don't have a name or a contact.

Povzetek

Feminizem bi moral biti imanenten vsakršnemu avtonomnemu organiziranju: da feminizem ni *žensko vprašanje*, temveč metoda obravnavanja patriarhalnih praks in mišljenje strukturnih relacij, avtorice tematiziramo skozi protislovja, ki nastopajo v vsakodnevem boju za prostor. Prispevek vključuje analizo konstrukcije političnega subjekta, hierarhičnega razlikovanja med osebnim in političnim, premislek o nevidnem reproduktivnem (emocionalnem in skrbstvenem) delu, nasilju v skupnosti in spopadanju z njim ter prespraševanje skupščin kot političnega prostora dinamik dominacije. V prispevku obravnavamo neformalne hierarhije, izključevanje na podlagi neenakih diskurzov (avantgardni proti jecljajočemu), ločevanje med emocionalnim in racionalnim ter osebnim in političnim, pri čemer so osebni odnosi, varnost, dobro počutje, tovarištvo in solidarnost videni kot ovire za razvijanje političnega dela. Predstavile bomo izkušnje iz skupščin kot boja za prostor, kjer si moramo izboriti prepoznanje feminizma kot relevantne politične teme. Prispevek problematizira patriarhalno razumevanje političnega delovanja in nasilja, ki se podvaja tudi za zidovi avtonomnih prostorov, in prikaže, kako poskusi kvirfeminističnega kolektiva pri obravnavanju nasilja naletijo na odpor skupnosti. Ob tem je vseskozi prisotna kritična drža do ločevanja med političnim delom, vsakdanjim življenjem ter reprodukcijo vsakdana v najširšem pomenu, saj zagovarjamo idejo, da avtonomije ni mogoče graditi brez feministične prakse. Besedilo, ki se oddaljuje tako na ravni forme kot na ravni jezika, uporabljenega v povzetku, in je zato izrazito eksperimentalno, zaključujemo z dobrimi primeri avtonomnega kvirovskega feminizma v Rogu.

Ključne besede: anarho-kvir-feminizem, avtonomija, nasilje, reproduktivno delo, skupnost

Besedilo smo napisale avtonomne feministke, ki delujemo v Rogu in vanj bolj ali manj uspešno vnašamo kvirovske in feministične vsebine. Združuje nas afiniteta, ne identiteta, zato nimamo ne imena ne kontakta.

Uvod

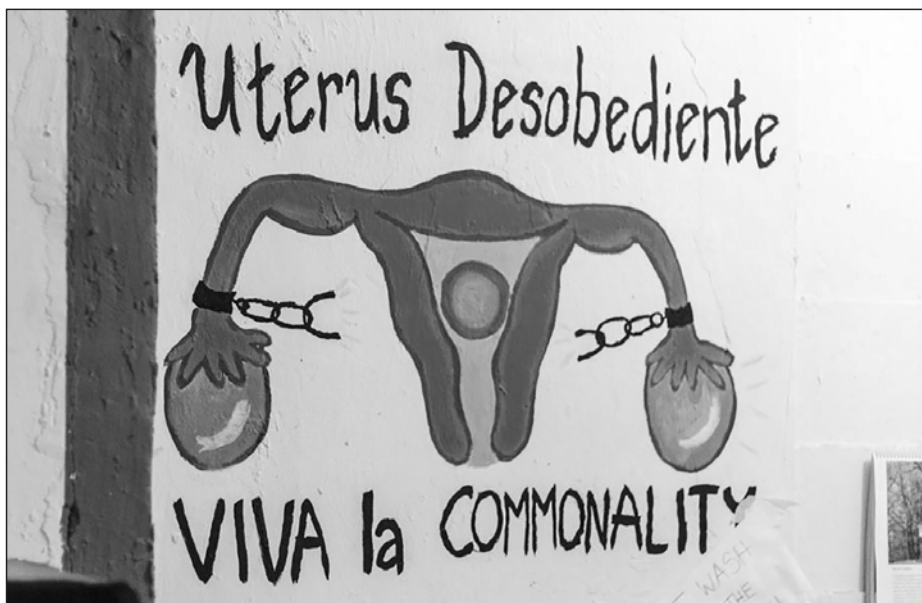
Anarhofeminizem zahteva avtonomijo; ne le od patriarhata, temveč tudi od države in kapitala, imperializma in kolonializma (The AK Press Collective, 2012). Tudi kvir (*queer*) je nastal prav zaradi radikalne kritike asimilacije, komercializacije, komodifikacije LGBT-gibanja ter ustvaril svoje eksperimente in boje za osvoboditev spolov, revolucijo seksualnosti in skupnostnih oblik bivanja – zato hoče kvir v svojem temelju razrušiti vse hierarhije rase, razreda, spola, seksualnosti, starosti in zmožnosti (Bernstein Sycamore, 2004).

Avtonomnih prostorov in same graditve avtonomije tako ne moremo razumeti brez feministične in kvirovske perspektive, saj »revolucija ne more pomeniti prevzema oblasti ali dominacije ene skupine nad drugo – pod *nobenimi* pogoji in za *nikakršno* obdobje. Dominacija sama je tista, ki mora biti razrušena.« (Kornegger, 1975)

Občasna heterogena feministična in kvirovska prisotnost v nekdanji tovarni koles je kulminirala v dejavni obrambi Roga pred poskusom deložacije in poznejšem boju za fizični in simbolni prostor v skupnosti. Pričujoči prispevek je skupinska analiza in ekspresija feminističnega delovanja v Rogu od junija 2016 naprej. Besedilo je nastajalo kot eksperiment in ima kot tako hibridno naravo. Nismo ga pisale, da bi tvorile »objektivno«, »nevtralno« držo znanstvenega diskurza ali oblikovanja enovitega besedila z zaokroženimi, vnaprej zasnovanimi zaključki, temveč smo sledile črvinam raznolikih feminističnih praks, izkušenj, asociacij, premislekov in govornih položajev. Pomemben je bil dialoški proces pisanja. Oprle smo se na

feministično avtobiografsko strokovno pisanje, ki ga je v pionirskem članku *Me and My Shadow* začela Jane Tompkins (1993). Avtobiografsko strokovno pisanje se imenuje tudi »krpanka žanrov«, »hibridno pisanje«, »eksperimentalno kritiško pisanje« (Makuc, 2008). Vzniknilo je kot nasprotje tradicionalnemu akademskemu pisanju, od katerega se razlikuje tudi po svoji obliki – združuje namreč različne, »visoke« in »nizke« žanre, od tradicionalnega znanstvenega diskurza in poezije do izpovednih pisem in *trash*¹ pisanja, ter tako prepoznava številne, razdrobljene in pretočne identitete pisk (Makuc, 2008). Besedilo je tako tudi na ravni forme inherentno kvirovsko, protiavtorsko in protiavtoritarno ter beleži anarho-kvir-feministični hrup v Rogu in na ulicah.

»Neposlušna maternica – živela skupnost!« Grafrit v notranjosti Socialnega centra Rog, maj 2017.

V galaksiji nedaleč stran avtonomni prostor pomeni ...

Kolektivom in individualnim osebam lahko avtonomni prostori pomenijo občutek stabilnosti, smisla in odprejo možnosti, da se zgradijo uporne prakse proti

¹ *Trash* pisanje je skupinsko pisanje zgodb različnih žanrov, ki poteka v obliki delavnic in po nadrealistični metodi *exquisite corpse*. Avtorstvo je kolektivno. Zgodbe, ki so nastale na ta način, bodo predvidoma objavljene prihodnje leto pri Acerbic Distribution.

izkoriščanju in marginalizaciji (Pistotnik, 2013). Naša izhodiščna, idealistična pričakovanja in videnje skupnosti v Rogu so bila, da je rogovska skupnost:

solidarnost + skupni boj + lastna politična analiza + skupna akcija + ni revolucije, družbenih sprememb brez feminizma + nehierarhičnost + prepoznavanje nenaslovljenih razmerij moči + možnost poslušanja in biti slišana + osebno je politično! + prakticiranje nestereotipnih ženskosti in moškosti + heterogenost + afiniteta namesto identitete + feminizem je za vse. (Anarho-kvirfeministična skupina iz Roga, 2016)

Skozi svoje udejstvovanje v rogovski skupnosti smo naleteli na številne ovire in težave, ki so soočile naša pričakovanja z realnostjo. Če se eksperimentiranje pri graditvi avtonomije izvaja v navezi z liberalnimi levičarji_kami², ki privolijo v določene prilastitve in oslabitve, se lahko avtonomija kmalu sprevrže v zgolj simulacijo le-te (Pavličič, 2013: 164).

Koga žuli feministični politični subjekt?

Trash

Čez noč so se čez grafit, ki je prikazoval dovršeno telo punce v tangicah, pojavile neenakomerne črke: »ROG BREZ SEKSIZMA!« Mojstrski grafit je imel že ponoči nočne more, da je punca v tangicah vstala in zapustila zid, za sabo pa pustila prazno kuliso.

Ko se je zjutraj zbudil popisan, ga je to tako šokiralo, da je vzkliknil:

»Cenzura! Pa kdo ne mara lepih bejb na zidu!«

Grafit iz črk, ki ga je prekrival, mu je odvrnil: »Jaz sem samo hotel delat puncni družbo. Kolena, na katerih kleči, so jo bolela. Pa oči so jo pekle od strmenja v šišensko poštno številko. Zame so bejbe lepše, če niso samo okras, ampak tudi politični subjekt.«

»Ti sploh ne štekaš. Fora grafitov je umetnost, svoboda izražanja. Kaj, a zdaj bomo tudi Miloško Venero zakrivali?«

»Pa kdo govori o zakrivanju? Roka je nasprejala to punco skozi prevladujoč moški pogled. Punca je tu zgolj seks objekt, ki služi promoviranju grafitarske skupine. To je reproduciranje spolnih neenakosti, ne pa njihovo preseganje.«

»Veš kaj, roka, ki me je naslikala, je ustvarila več grafitov kot vse feministke skupaj. In sodelovala z uveljavljenimi institucijami, z MOL pa naredila načrt legalnih sten za grafitiranje. A tebe je pa kaka pobožna starka napackala?«

---

² Namesto poševnice (/) se na feministični aktivistični sceni v besedilih uporablja podčrtaj (_), da bi se izognile_i spolnemu binarizmu. Podčrtaj tako nakazuje, da naslavlja poleg žensk in moških tudi vse osebe, ki so spolno nebinarne, torej tudi trans- in interspolne osebe.

»Ne, ena feministka, ki je na poti domov videla to estetiko šovinizma. Stekla je po sprej in pustila politično sled.«

»Ja, pa saj grafit je že sam po sebi političen. Če si ga pa lahko nanj še kdo zdrka, pa toliko bolje. Tvoji grafiterki je samo dolgčas, ker je noben ne pofuka.«

»Veš kaj, mojo grafiterko fukajo tako moški kot ženske in vsi drugi spoli, predvsem pa ona fuka njih, nadvse pošteno. In rada je zgoraj. Če še nisi opazil, si ti tudi spodaj, jaz pa na tebi. Jaz ne cenzuriram, jaz interveniram!«

»Rog brez seksizma!« Grafit na zunanjem zidu Roga, Trubarjeva ulica, 1. 9. 2016.

Žensko definirajo razmerja moči v patriarhatu, vendar ženska nikoli ni definirana sama po sebi, temveč vedno v odnosu do moškega; biti ženska ne pomeni biti avtonomni subjekt, temveč Druga (de Beauvoir, 2013). Ženska*³ predstavlja neznano, neukročeno, nevarno, nerazumljivo, a hkrati krhko, lepo, seksualizirano, venomer pa Drugo. Zavezana Drugosti ženska* ne obstaja kot politični subjekt, temveč kot objekt, prazni označevalec, v katerega se lahko projicirajo vsebine, »... konstrukt, ki lahko zajame oblike, izraze potrebne za vzdrževanje razmerij moči« (Koedt, 1971).

³ Ponavadi v množini, ženske* zajema vse osebe, ki se samodefinirajo kot ženske, ne glede na pripisan biološki in družbeni spol, torej tudi transspolne, interspolne in druge spolno nebinarne osebe.

V patriarhalnem sistemu ženske* delujejo kot objekt, na katerem se gradi prevlada, kajti *Isto* potrebuje *Drugega*, da se vzpostavi kot absolutni, univerzalni označevalec političnosti subjekta. Tako so iz kategorije političnega subjekta izključene tiste, ki so preveč radikalne, premalo všečne, ki naslavljajo hierarhije, ki utelešajo *Drugega*: so divje, emocionalne, agresivne, nore, kvir, kosmate, separatistične, premlade, prestare. Iztrganje *Drugosti* ali njeno prilaščanje in subverzija z namenom, da postanemo politični subjekt, presprašuje »absolutnost patriarhalne ideologije« (Koedt, 1971).

Eden od načinov, kako postati politični subjekt v Rogu, je bilo označevanje kompleksa kot prostora, ki ne podpira seksizma, spolnega in drugih oblik nasilja, homo- in transfobije. »Feministični grafiti postanejo najbolj dostopno glasilo upora, ki se predvsem upira institucionalizaciji in instrumentalizaciji ... pa tudi interpretaciji.« (Hvala, 2008) Po aferi okrog grafita »Rog brez seksizma«, ki jo povzema zgornji zapis iz delavnice *trash* pisanja in ki je odmevala tudi v *mainstream* medijih (Mehle, 2016), so nastajali novi feministični grafiti v Rogu: na glavni stavbi, na varnostnikovi hišici, na straniščih in pri glavnem vhodu. Čeprav so nagovarjali k vzpostavljanju varnejšega prostora, so bili prebeljeni; ker naj ne bi bili »dovolj estetski«, so motili t. i. »čisto in lepo steno« in niso bili razumljeni kot »politični«. Predvsem pa jim je bilo očitano, da preveč ponavljajo in poudarjajo, »da smo feministke«. Ko smo s soglasjem drugih uporabnikov_c prostorov nalepile plakate, ki tematizirajo spolno nasilje, so bili v eni noči vsi potrgani s sten. Kljub načelni držī rogovcev_k in obiskovalcev_k proti nasilju je bil javno opazen odpor, ko je prišlo do bolj neposrednih posegov in označitev prostora – lokalni fenomen moralizma, estetizma in posledično nelagodje s feminizmom.

Hrupno jecljanje kot neznani avtonomni diskurz

Trash

Kdo govori? Koga se posluša? Kdo si vzame prostor govora? O čem je dovoljeno govoriti?

Pomaranča je zalutala v Rog, ker jo je zeblo in je odpadel tečaj, ki bi ga morala voditi. Naključno se je znašla na neki razpravi, »Vizija Roga« je pisalo na listu na vratih. Usedla se je v krog in poskušala razbrati, o čem teče beseda. Oskubljeni Ananas je govoril: »Lacan je rekel, kdor ga je bral, da to priča o avtoritarni težnji prakse na ravni govora, mogoče pa celo o reakcionarni investiciji želje ...«

Pomaranča se je namrščila, ujela pogled Nektarine ob sebi in jo vprašala: »E-e-e-ej, a-a-a-a-a, t-t-t-t-ti šte-e-e-ekaa-aš, kaj g-g-g-go-g-vo-o-ri oskub-b-bljeni A-a-a-na-nas?«

Nektarina je odkimala, se namuznila in ji potisnila svoj zvezek v roke. Pomaranča je začela potihno brati:

»Ne pomeni ne, nihče ne podpira nasilja,
dokler gre za načelo, ne imena konkretna,
emancipirana je strejt ženska, ki rada seksa,
mokre sanje vsakega mačista.
Med nami ni nasilja,
saj smo skvot, levica, anarhoekipa.
On je pijan, ona pretirava,
ne moremo se vmešavat, naj to sama rešita,
ni to kultura posilstva, to so obredi pecanja,
kje je zabava brez prepričevanja,
revolucija ne more biti politično korektna,
tudi če to pomeni, da si nobena blizu ne upa.
Komunizem pomeni, da je pička skupna
klofuta in grožnja – preseganje moralizma.
Oblečeš trenirko, da si bliže revoluciji,
ponosno poveš, da nisi prvič v kuhinji,
razdrkavaš se na razne Foucaulte, Negrije, Spinoze, Marxe,
pobiraš medalje za javljanja iz prve vrste.
Na skupščinah briljiraš, požanješ stoječe ovacije,
tvoja politična analiza je vredna masturbacije,
aktivizem daje kredo, nihče ne podvomi,
za zmeraj zagotovljen primat na levici.
Ja, stari, tudi ti si v tej zgodbi,
tako si progresiven, da si proti mizoginiji,
štekaš feminizem, veš, kaj je kvir,
citiraš Angelo Davis in Silvio Federici;
problem nastane, ko se ženska brani,
našteva se izgovore, opravičila in odgovornost,
to so zle besede, znanilke buržoazije.
Tovarišico se utiša, naj najprej neha jecljati,
če hočeš govoriti o nasilju, govori o mejah, državi, zasebni lastnini,
ne pa o telesu, strahu, bolečini,
iz tebe govori beli privilegij.
Situacija je jasna kot srce na dlani,
dokler ni treba pri sebi pogledat,
dokler je vse fora, porno, ekstra;
ampak pazi, sestre so besne in gledajo proti tebi,
ni pomembno, katero si udaril, branimo jo tri;
če bi te Angela poznala, bi ti pljunila med oči
in mogoče se res kmalu zgodi,
da ti zobe razbije naslednja, ki bo slišala,
da svet potrebuje le malo več ljubezni.«

Po koncu ene od skupščin, na kateri smo citrusovke (a. k. a. »kisle feministke«) skušale odpreti vprašanje nasilja v skupnosti, je k nam pristopil oskubljeni Ananas in nam položil na objokane nasršene liste temeljno modrost: *»Kritičen je treba biti do takšnega jecljajočega diskurza.«*

Skupščine niso zgolj prostori srečevanja, priložnosti za izmenjavo stališč, skupnega odločanja o upravljanju z avtonomnim prostorom in oblikovanje političnih pobud – so tudi prostori hierarhizacije, dominacije, izključevanja in nasilja. »Ne gre za nevtralen prostor, saj sledi kodom in uporablja mehanizme, ki pripisujejo večji pomen enim izkušnjam in diskurzom na račun utišanja in razvrednotenja preostalih.« (Obregón Willis, 2010) Vzpostavljena je jasna hierarhija relevantnosti vsebin (nasilje, izgorelost, stiske, reproduktivno delo (Federici, 2012) se znajdejo na dnu seznama, pod točko razno, ko ljudje že odhajajo, so utrujeni, ni več koncentracije in se jih odpravi na hitro, brez poglobljene razprave ali interesa za skupno delovanje) in jasna hierarhija relevantnih govork_cev ter diskurzov (racionalen, artikuliran, retorično spreten govor prednjači pred jokom, jecljanjem, zmedenimi mislimi, počasnim, tresočim in tihim glasom, ki se ga ne posluša, preglasi, prekine, ne jemlje resno, zavrača). Na skupščinah obstaja ločnica med tistim, kar Rancière (2005) konceptualizira kot »diskurz« in »hrup«.

Trash

*»Pozicije izjavljanja so drugačne,« je rekel olupljeni Mango.
»Jaz bolj objektivno gledam na stvari, ker nisem tako emocionalno vezan na prostor,« mu je pritegnil prezreli Avokado.*

Osebe, ki ne govorijo, nimajo statusa političnega subjekta, ne obstajajo, niso vidne v politični pokrajini avtonomnega prostora. Glas mora namreč ostati v zasebni sferi, kamor so odrinjene tudi biološke potrebe, telo, čustva, nasilje, emocionalno reproduktivno delo. Sfera glasu se naturalizira kot sfera iracionalnega, manjvrednega, feminilnega, sfera žensk, ki ni politična, torej se o njej ne govori. Rancière (2005) opozori, da nima vsak govor enake teže, da zgolj *govoriti* ni dovolj za pridobitev statusa političnega subjekta. Na skupščinah narek demokratičnosti omogoča marsikateri, da spregovori, vendar njen govor ni razumljen kot diskurz, kot relevanten plod racionalnega premisleka, temveč kot teženje, kisanje skupnosti, destruktivno, banalno, zoprno, hrupno jecljanje. Politika obstaja, ker je govor »vedno neločljiv od načina, kako je ta govor upoštevan: upoštevanje, na podlagi katerega je oddajanje zvoka enkrat razumljeno kot govor, zmožen ubesediti pravično, drugič pa je zaznan zgolj kot hrup, ki naznanja ugodje ali bolečino, privolitev ali upor« (Rancière v Nedoh, 2008: 10). Preplet in dinamika razmerij moči definirajo, ali bo govor razumljen kot izraz razuma (govor kot diskurz) ali kot odsotnost razuma (govor kot hrup). Poskus, da bi na skupščinah naslovile pomen reproduktivnega dela ali rasti nasilja v skupnosti, je bil večkrat sprejet kot hrupna zvočna kulisa preostalim Diskurzom o politični prihodnosti avtonomnega prostora.

Feminističen boj je zasnovan na tem, da lahko ženske* govorijo, da dekonstruirajo ločnico med glasom in govorom, da si izborijo prostor, v katerem so lahko (in postajajo) politični subjekti pod pogoji ter na podlagi vsebin in aktivnosti, ki jih definirajo same.

Označevanje govora kot hrupa je le eden od mehanizmov, kako utišati kritike ali nezaželene tematike. Ameriška koalicija INCITE! je skozi dolgoletno delo v skupnostih definirala kompleksne mehanizme, s katerimi se onemogoča *govor* o problematiki nasilja. Mednje spadajo: zanikanje, zmanjševanje pomena, odvzemanje statusa političnosti, prelaganje krivde na preživele in njihove zagovornice_ke, opravičevanje povzročiteljev_ic nasilja in tako naprej. INCITE! opozarjajo tudi na sistematično organiziranje proti tistim, ki so preživele nasilje, in proti osebam, ki na to opozarjajo (npr. trpinčenje, ovajanje, poniževanje, širjenje lažnih govoric, grožnje, izolacija, diskreditacija idr.) (INCITE!, 2005).

Unfucked Feminazi Song

*Radikalke lažejo, si izmišljujejo,
otrokom pravljice pripovedujejo,
indoktrinirajo in pohujšujejo,
naj se izselijo nekam na Luno,
falične so to hudokurčnice,
ve ste sadistke, feminacistke,
nesposobne, nespodobne policistke,
kamor pridete, moralizirate,
pa saj ženske že imate vse pravice.
Počasi se sprijazniš s svojo seksualnostjo
in nehaš druge gnjaviti z banalnostjo,
treba jih je spraviti v red,
»začepit im usta, pičku i oči«,
ne morejo biti ženske v prvi vrsti,
ne morejo biti ženske same na straži,
ker jaz sem narisal več grafitov kot ti.
»Women-only?« Ne, to pa ne,
reakcionarne fundamentalistke ste,
ve drobite naše gibanje,
pozneje bo na vrsti žensko vprašanje.
Ob tvojih tamponih mi gre na bruhanje;
mi še vedno potrebujemo moške mišice.
Feminizem je v bistvu šovinizem,
sprosti se, »oladi«, saj samo hecam se
he - he - he - he - he - he.*

Graditev Diskurza poleg izločanja glasov, ki ne ustrezajo diktatom racionalnosti, artikuliranosti in uporabi kodov sodobnih družbenih gibanj, in drugih mehanizmov utišanja povzroča tudi politično škodo na telesih ne samo citrusovk, temveč tudi drugih zrelih sadežev, ki ne zmorejo prenesti pritiska in se obtolčeni zbirajo v zavetjih, da se prepričajo, da so še prištevni. Preživele_i se začnejo ogibati skupščinam, nasilnim posameznikom_cam ali avtonomnim prostorom v celoti. Udeležba na skupščinah za marsikoga pomeni neznanski čustven napor, kopičijo se frustracije, ki načenjajo splošno dobro počutje v skupnosti, umanjka motivacija za drugo delo, za skupne dejavnosti, za graditev skupnosti in politične linije obrambe Roga. Oskubljeni Ananasi, olupljeni Mangi in prezreli Avokadi pa si gradijo individualne politične kariere, privatizirajo in institucionalizirajo »vredno in cenjeno« politično delo v avtonomnih prostorih.

Kontinuirano prisotnost in hrupno jecljanje na skupščinah razumemo kot politično delo, saj je politična

tista dejavnost, ki premesti telo z mesta, ki mu je bilo določeno, oziroma spremeni namembnost prostora; je dejavnost, ki naredi vidno tisto, kar ne bi smelo biti videno, naredi, da je slišan govor tam, kjer je bil prostor samo za hrup, naredi, da je razumljeno kot govor tisto, kar je bilo slišano zgolj kot hrup (Rancière v Zdravkovič, 2012: 70).

Hrupnemu jecljanju je tako uspelo na dnevni red skupščin do nadaljnjega vključiti razpravo o nasilju in se premika nekje na premici med iskanjem skupnega jezika z Diskurzom in zahtevami po tem, da je tudi hrup razumljen kot politično dejanje.

Ana se je razpizdila

Podcenjena čustva in skrb

*Ana, Ana, jaz sm ti,
brala bom tvoje sledi.
Ljubljana, avgust 2016*

Trash

*Pismo neznancem, ki so me fotografirali, se slačili ob meni in me otipavali, medtem ko sem s tovariši_cami spala na taboru v Rogu
»JEBITE SE! Jebite se, ker ste moje telo spravili v šok, ki paralizira, zadrgne mišice, sproži nenadzorovano potenje, nočne more, občutek preganjanja in nenehne nevarnosti. Jebite se, ker ste posegli v moje telo, ker ste si ga lastili, ravnali z njim kot z objektom, seksualno igračko, rekvizitom za zabavo, in mi vzeli nadzor, dostojanstvo,*

status subjekta, me raztrgali napol. Jebite se, ker sem se morala zbuditi ob pogledu na vaše genitalije in vas še nadaljnja dva dni srečevati v Rogu, kjer se mi je to zgodilo, ker je to pač odprt prostor in ker ni nikogar, ki bi ga brigalo (spolno) nasilje. Jebite se, ker ste se me dotikali brez privolitve in ker sem morala v prostoru, ki naj bi bil varen, za svojo varnost poskrbeti tako, da sem v vas metala stole in vreščala, vi pa ste se nemoteno sprehajali okrog in jedli zastoj hrano in uživali na soncu in boste ob naslednji priložnosti naredili isto. Jebite se, ker nikoli ne boste razumeli, kaj ste naredili, in ker ste v resnici samo en kamenček v mozaiku nasilja, ki ga nenehno doživljam zato, ker sem kvir ženska. Jebite se, ker ste odšli prehitro, da bi vam razbila zobe!

Predvsem pa se jebite, ker imate sistemsko in sistematično podporo tudi v avtonomnih prostorih – mene nihče ne jemlje resno, ker sem histerična, vi pa ste priložnost za novi revolucionarni subjekt!

Nikogaršnja Neposlušna.«

Ana je v pesti stiskala pismo nasilnežu, ki ga je napisala njena tovarišica, preden je zapustila Rog. Popokale so ji kapilare v očesnih zrklih. Pena se ji je nagrmadila na razširjenih ustnicah, dlake so se naščeperile in oddajale električni tok. Ana se je razpizdila z močjo 220 vatov!

Ana je velikokrat crkljala otročičke na dvorišču Roga. Včasih jim je morala razložiti prepire odraslih, saj otroci niso razumeli nenadnih izbruhov jeze. Pozimi je imela Ana v prtljažniku pripravljene tople puloverje, čaj in hrano, za vsak slučaj, vedno se je med nami našel kdo, ki ga je zeblo ali pa je bil lačen. Njeno telo se je lahko zoperstavilo bagru ali pa z wc krtačko ribalo posušen ričet. Razpizdeno je razmišljala o nočnih pogovorih s tovarišicami, ki so jih ustrahovali in niso več hodile v Rog. Iz oči so ji lile solze in na ustnice se ji je lepil smrkelj. Bila je izčrpana in na koncu z živci od navigiranja čustev ob zadnjem dogodku spolnega nasilja. Poskušala se je osredotočiti na skupščino in umiriti srčni utrip.

»V vse prostore bi bilo treba nalepit plakate 'Ne pomeni ne!'« je predlagala Limona.

»Jaz tega stavka ne razumem,« ji je odvrnil filozofsko razpoloženi Avokado. »Pri zapeljevanju gre velikokrat za igro, med katero lahko 'ne' pomeni 'ja'.«

»Tako razmišljanje je plod kulture posilstva,« se je oglasila Grenivka.

Por je prebledel, usta mu je potegnilo skupaj in zakrivilo od kislobe. Dovolj mu je bilo te feministične kislinske ofenzive, ki je sejala po Rogu zadnji čas. Kako lepši in složnejši je bil bazični Rog, preden so začele gnjaviti te citrusnice!

»Nasilne osebe je treba vreči iz prostorov,« je dodala Limeta.

»Kako lahko predlagate kaj takega? Rog je odprt prostor za vse, v Rogu smo proti nasilju, metanje ven je pa najbolj nasilno dejanje. Tudi nasilneži so ljudje in z njimi je treba delati!« se je zavzel Brstični Ohrovt.

»Odprt prostor ne pomeni, da je vse dovoljeno. Če nekdo ves čas ustrahuje, izvaja nasilje in ruši skupnost, to nima smisla!« je zacvilila Grenivka.

»Nasilje je že ključavnica v Rogu!« se je pridušal goli Krompir hipijske sorte. Limeta v kotu se je vznemirila in špricnila po sosedih kot mojito.

»Vidite, tudi vaši izločki so nasilje! In trosenje vaših pečk! Kaj mislite, da bo iz vsakega kota pognala ena kislá feminístka! Tak plevel bomo zatrli!« se je razburil poškrópljeni Kaki, ki je imel mnogo soimenjakov.

»Ve govorite tako abstraktno o nasilju. Zakaj ne poveste, kaj se točno dela in kdo to dela? Jaz že ne! Ve ste nasilne do mene!« je pripomnila bazična sestra Hruška.

»Ker je družba agresívna do njih, so potem tudi one ves čas agresívne. Kaj bomo naredili?« je posegel vmes plastični Korenček, ki je vsak dan prebelil en grafit.

»Dajmo jim prostor, pa naj to delajo samo tam! Na primer v vratarnici Roga! Še naciji se jih bodo bali!« je poskušal biti smešen artikulirani Paradižnik, ki je politiko jemal skrajno resno.

Ana je vstala in v razprta usta artikuliranega Paradižnika a. k. a. Mladega Revolucionarja zapičila svojo pest.

»Kar slišiš v mojem glasu, je bes, ne trpljenje. Jeza, ne moralna avtoriteta. Tu je ključna razlika.«
(Audre Lorde, 1981)

Bes in jeza imata mobilizacijski potencial v družbenem vrenju in protestnem organiziranju, medtem pa so čustva, kot so sram, strah in razočaranje, tista, ki jih ponavadi tlačimo, skrivamo in ne nazadnje zaradi njih iz naših skupnosti izginjajo tovariši_ce, ki jih niso zmogli izraziti ali pa njihovega izražanja nismo vzeli resno. Če si želimo bolj trajno povezane skupnosti, ne moremo zatajiti pomena emocionalnega in skrbstvenega dela. Sta del reproduktivnega dela v najširšem pomenu, ki ne vključuje le rojevanja in skrbi za otroke, temveč obsežen spekter dela, ki je potrebno za obstoj, dobro počutje in družbeno delovanje ljudi, torej za reprodukcijo družbe kot take (Federici, 2012). Ob odsotnosti emocionalnega in skrbstvenega dela se vsaka skupnost krha in razpušča, ker se brez medsebojne skrbi, zaupanja in slišnosti tistih, ki niso glasni_e, začnemo oddaljevati drug_a od drugega_e. Skupni prostor pa postane bojišče posameznih interesov ali interesnih skupin.

Čeprav bi morali razumeti emocionalno in skrbstveno delo kot osnovo za obstoj skupnosti in ga posledično opravljati vzajemno, je to precej težko ob hierarhizaciji dela, ki se iz širše družbe podvaja v avtonomnih prostorih. Tako se osebo, ki prevzame vlogo v govorništvu, predstavljanju v medijih, sodelovanju na okroglih mizah in konferencah, hitreje oceni kot zaslužnega člana_ico skupnosti, glede na tisto_ega, ki si prizadeva razreševati notranje konflikte, skrbi za dobro počutje vseh, je pripravljen_a prisluhniti osebnim stiskam, opozarja na nasilje, se ukvarja s preživeli in jih poskuša ponovno vključiti v skupnost, obiskuje tovariša_ico v bolnišnici, med dogodki varuje otroke. Znotraj reproduktivnega dela, ki je velikokrat razumljeno kot apolitično, naletimo na ponovno hierarhijo, saj se fizičnemu in tehničnemu delu (npr. popraviljanje strehe) pripisuje več vrednosti kot nevidnemu skrbstvenemu in emocionalnemu delu. Vnašanje neenakosti na področju dela v avtonomni skupnosti prinese tistim, ki prevzemajo predstavníške

in govorniške vloge, avro zaslužnega, »pravega« Aktivista_ke. Posledično zavzemajo Diskurzi teh posameznikov_c strukturno močnejši položaj, ki se mu prisoja več tehtnosti. Aktivist_ka na takem položaju si lahko privošči tudi različne oblike nestrpnosti, manipulacij in nasilja (»Ne bit taka psica!«), saj se mu_ji pripisuje nenadomestljivost. Tisti_e, ki niso obsijani z obstretom aktivistične pomembnosti in požrtvovalnosti, pa so odrinjeni_e, njihovo mnenje šteje manj, njihove kritike se ne dojemajo kot upravičene, in ker naj bi bili_e manj politični_e ter nadomestljivi_e, se od njih celo pričakuje, da bodo zgolj kimali_e in sledili_e. Za tovrstnim razslojevanjem v skupnosti vedno stoji diktat produktivnosti, samohvale in zbujanje slabe vesti.

Paradoksalno se po drugi strani od rogovskih feministk zahteva, da izključno me opravljamo reproduktivno delo: torej da feministke poskrbimo za preživele nasilja⁴, hkrati pa molčimo o povzročiteljih_cah, da se ti_e ne bi počutili nezaželeni_e (sic!). Pričakuje se torej delna profesionalizacija, delegiranje nezaželenega dela. Razumeti aktivizem zgolj kot profesionalno, specializirano izvajanje storitev pa je v nasprotju z načeli avtonomnih prostorov (Pistotnik, 2013).

Dobri primeri lokalnega kvirovsko-feminističnega delovanja

Trash

Najprej je bilo treba iz našega feminističnega prostora v Rogu izprazniti smeti. V nekaterih okenskih okvirjih je bilo steklo razbito, zato smo ga nadomestile s prosojno dvoslojno plastiko, iz katere so narejene odlagalne hišice za vozičke ob nakupovalnih centrih. Dosti materiala za obnovo smo nabrale po Rogu. Denar za vse, kar smo morale dokupiti, ker tega ni bilo mogoče najti po rogovskih halah in stopniščih, smo zbrale s skupnostnim kuhanjem na veganskih večerjeh v A-Infoshopu.

Stene smo izolirale s stiroporjem, folijo in ploščami mediapan. Lukenj ni nikoli zmanjkalo. Poskušale smo jih zapolniti s purpeno in silikonom, zabijanjem žebeljev v mediapanke, brskanjem po arhivih, branjem, poslušanjem, sestrsko podporo, paberkovanjem, prenočevanjem feministk iz drugih krajev, deljenjem zinov in člankov in izkušenj, opozarjanjem na nasilje, ustvarjanjem zina in plakatov, ponavljanjem, zasedanjem stolov in zvokov na skupščinah z glasovi in s sestrami, besnenjem, jokanjem, metanjem nasilnežev iz prostorov, žuranjem skupaj, kuhanjem skupaj, počivanjem skupaj, objemanjem skupaj – in posamično.

Včasih smo šle tudi plesat ... V klubu je vroče. Limona in jaz sva v spodnjih majicah, Grenivka se sleče in pleše v modrcu. Z Limono si spodvihava majice pod prsi in solidarno pokaževa trebuha. To je za nekatere pijane tipe znak, da sva jim na

---

⁴ Izraz preživele nasilja se uporablja za žrtve nasilja zato, da jih ne zamejimo v večno identiteto ali vlogo žrtve in da se izognemo dodatni pasivizaciji in viktimizaciji.

razpolago. Vidijo malo več kože in mislijo, da sva se slekli za njih. Ampak me ne jebemo teh njihovih zaključkov, če je vroče, se slečemo.

Začne se. Nažgan tip se približa Grenivki, ki ima na sebi najmanj obleke, in se prestavlja za njo z ene noge na drugo. Opazimo ga, ne moti nas, pijemo dalje, zeza-mo se iz lastnih gibov, mečemo se v zrak. Nastopijo neprecenljivi trenutki, čutim svojo medenico, kako me drži pokonci kot neuničljiva kahlja, obhaja me ljubezen do lastne-ga skeleta.

Nažgan tip se ojunaci in od zadaj prime Grenivko za boke. Grenivka se mu iztrga in mu zateži, verjetno da naj neha, da naj jo pusti pri miru ali kaj takega. Z Limono se približava in Grenivka pravi, da je kul, da je vse kul.

Tudi nama je kul, če je njej kul. Tip se umakne.

Čez kratek čas spet zagledam istega tipa. Odpre si pločevinko, nagne, potem Grenivko zgrabi za rit. Zajebal se je, nima pojma, kako se je zajebal. Grenivka se obrne in popizdi. Odrine ga, on pa jo zgrabi za roke. Z Limono sva takoj ob njej. Limona nameri pod pasom, jaz ga brcnem v trebuh, da ga zaneso na ljudi, ki plešejo za njim. Vsi se umaknejo. Stojimo v vrsti ena ob drugi, Grenivka je čisto penasta, dere se s pripravljeno stisnjeno pestjo. »Spizdi od tuki!« Slina ji leti iz ust in prav mar ji je, če se to komu ne zdi seksi. Nihče več ne pleše. Tip se zmede. »Plačajte mi pir, pir ste mi polile,« reče.

»Kar misli si,« reče Limona.

»Odjebi,« siknem.

Težak se pobere.

Grenivkin obraz ni miren, po njem se spreletava zadovoljen kolibri, mogoče pa so to samo odsevi disko krogle.

»Vsi so videli, kaj jih čaka, če nas začnejo šlatat,« pripomni Limona.

»Ker v avtonomnih prostorih na tako rekoč vseh ravneh poteka nenehno eksperimentiranje v praksi, so ti poskusi mestoma uspešni, mestoma popolnoma zgrešeni.« (Pistotnik, 2013) V kaosu feminističnega in kvirovskega eksperimentiranja smo ugotovile, da nam gre kar v redu in da so dolgotrajna prizadevanja obrodila dobre spremembe; zaznati je premike v razmišljanju in praksah rogovcev_k. Izborile smo si svoj prostor v Rogu in na skupščinah. Svoje delovanje širimo navzven – novembra 2016 in 2017 smo organizirale nočni pohod *Noč je naša! (Reclaim the Night!)*. Zavzele smo ulice in ukanile policijo, zbrcale pre-potentnega Angleža, ki je kazal penis, in z vzklikanjem *Alerta Antisexista!* dvigale pritisk mimoidočim.

Niso vsi v Rogu feministi_ke, so se pa nekateri_e med njimi začeli pogovarjati o nasilju, seksizmu ter emocionalnem in skrbstvenem reproduktivnem delu. Prepoznali_e so njihov pomen in delujejo v smeri varnejšega avtonomnega pros-tora ter delijo z nami prizadevanja za skupnostno obravnavo nasilja in drugih problemov, s katerimi se moramo soočiti in jih preprečevati vsi. Počasi, a vztrajno dobre, osvobajajoče prakse pronicajo v vsakdan rogovskega tkiva.

Besedna zveza »dobra praksa« se sliši kotokusna jed. Recept zanjo gre takole: Zmešaš dve kili feminizma, dodaš peteršilj, roza sprej ali sok rdeče pese, cement ali moko. Me še nujno dodamo purpeno, saj je to najhitrejši način krpanja lukenj. Namesto purpene lahko uporabite kvas ali pecilni prašek. Ob sveže pripravljene hrani se prileže požirek delavnice na temo upora proti vsakodnevnemu seksizmu ali samoučenje podpore preživelim in razprava o nadaljnjih podvigih; z drugimi besedami, ponovno kuhanje upora.

Literatura in drugi viri

- ANARHO-KVIR-FEMINISTIČNA SKUPINA IZ ROGA (2016): *Zin proti seksizmu*. Ljubljana: Avtonomna tovarna Rog.
- BERNSTEIN SYCAMORE, MATT AKA MATTILDA (UR.) (2008): *That's Revolting!: Queer Strategies for Resisting Assimilation*. Berkeley: Soft Skull Press.
- DE BEAUVOIR, SIMONE (2013): *Drugi spol*. Ljubljana: Krtina.
- EXXXTRA*PORNO (2017): *Unfucked Feminazi Song*. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=efThYtEaoVc> (26. junij 2017).
- FEDERICI, SILVIA (2012): *Revolution at Point Zero. Housework, Reproduction and Feminist Struggle*. Brooklyn: PM Press.
- HVALA, TEA (2008): »Enajsta šola« aktivizma. Feministični in lezbični grafiti v Ljubljani. *Časopis za kritiko znanosti* 36(231/232): 158–167.
- INCITE! WOMEN OF COLOR AGAINST VIOLENCE (2005): *Report from INCITE! Women of Color Against Violence. Ad-Hoc Community Accountability Working Group Meeting, February 7 – 8, 2004, Seattle*. Dostopno na: http://www.incite-national.org/sites/default/files/incite_files/resource_docs/2406_cmyt-acc-poc.pdf (25. junij 2017).
- KOEDT, ANNE (1971): *Lesbianism and Feminism. A Pamphlet*. Dostopno na: http://www.feministezine.com/feminist/modern/Lesbianism_and_Feminism.html (27. junij 2017).
- KORNEGGER, PEGGY (1975): *Anarchism: The Feminist Connection*. Dostopno na: <https://theanarchistlibrary.org/library/peggy-kornegger-anarchism-the-feminist-connection> (30. junij 2017).
- LORDE, AUDRE (1981): *The Uses of Anger: Women Responding to Racism*. Dostopno na: <http://www.blackpast.org/1981-audre-lorde-uses-anger-women-responding-racism> (26. junij 2017).
- MAKUC, ANA (2008): Literarna kritika in njena senca: v iskanju maternega jezika (avtobiografska literarna kritika o avtobiografski literarni kritiki). *Apokalipsa, revija za preboj v živo kulturo* (136/137/138): 289–312.
- MEHLE, BORUT (2016): Seksistična afera tudi v Rogu. *Dnevnik*, 10. september. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042750714/lokalno/ljubljana/seksisticna-afeta-tudi-v-rogu> (30. junij 2017).

- NEDOH, BOŠTJAN. (2008): *Politična dimenzija štetja pri Rancièru*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. Dostopno na: <http://dk.fdv.uni-lj.si/diplomska/pdfs/nedoh-bostjan.pdf> (26. junij 2017).
- OBREGÓN WILLS, MARÍA EMMA (2010): *Feminismo y democracia: más allá de las viejas fronteras*. Dostopno na: http://biblioteca.hegoa.ehu.es/system/ebooks/7850/original/femenismo_y_democracia_mas_alla_de_las_viejas_fronteras.pdf (26. junij 2017).
- PAVLIŠIČ, ANDREJ (2013): V iskanju severozahodnega prehoda – Metelkova kot prostor avtonomne politike sredi splošnega opustošenja družbe. *Časopis za kritiko znanosti* 40(253): 211–226.
- PISTOTNIK, SARA (2013): Iz nabora kontradikcij v dnevni praksi avtonomnih prostorov. *Časopis za kritiko znanosti* 41(253): 151–254.
- RANCIÈRE, JACQUES (2005). *Nerazumevanje: politika in filozofija*. Ljubljana: Založba ZRC.
- THE AK PRESS COLLECTIVE (2012): *Quiet Rumours. An Anarcho-Feminist Reader*. Oakland: AK Press/Dark Star.
- TOMPKINS, JANE (1987): Me and My Shadow. *New Literary History* 19(1): 169–178.
- ZDRAVKOVIĆ, LANA (2012): Možnost nemogočega ali: »Ne bomo plačali vaše krize!« *Časopis za kritiko znanosti* XL(251): 64–73.

NOVA ANTROPOLOGIJA

Neomejen Rog uporabe

Abstract

Rog: Expiration Date Unknown

The article offers an in-depth reflection on the state of the autonomous zone Rog one year after a violent eviction attempt. Rog is understood as a symptomatic space which is representative of similar autonomous places that create alternative culture, different modes of affirmation and new, egalitarian political structures. What role do autonomous places play in modern society, what are their limitations, and what are the most important issues faced by the collectives within them? We are not attempting to define Rog, but we aim to think about the heterogeneity of the people and collectives that run it, and present its wide variety of options – the article is therefore based on their statements and thoughts. On June 6, 2016, a group of security guards entered Rog by force early in the morning, in the next hour the entire zone was barricaded. Support poured in from practically the entire alternative/progressive local scene. The article looks at what has happened since the incident and touches on the subject of the future (and necessity) of places similar to Rog.

Keywords: autonomous spaces, alternative, Rog factory, collective management

Tine Bele is a masters' degree student of the sociology of culture at the Faculty of Arts in Ljubljana and an activist, editor and journalist at Radio Student. (tinebele89@gmail.com)

Povzetek

Prispevek se loti poglobljenega premisleka o Rogu eno leto po poskusu nasilne evikcije. Avtor Rog razume kot simptomatičen prostor, reprezentativen tudi za druge podobne avtonomne prostore, ki ustvarjajo alternativno kulturo, drugačne moduse podružbljanja in nove, egalitarnejše politične strukture. Kaj je vloga avtonomnih prostorov v sodobni družbi, kje so njihove omejitve, kaj so največji problemi kolektivov v njih? Roga nočemo definirati, dopustiti in premisliti želimo heterogenost ljudi in kolektivov, ki ga poganjajo ter predstaviti vso širino, ki jo prostor kot Rog premore – zato prispevek temelji prav na njihovih izjavah in razmišljanjih. Šestega junija 2016 je v jutranjih urah v Rog nasilno vdrila skupina varnostnikov, že čez slabo uro je bilo območje zabarikadirano, v podporo je prišla tako rekoč vsa alternativna/progresivna scena. Avtor skuša preveriti, kaj se je od takrat spremenilo, in razmisliti o prihodnosti (in nujnosti) takšnih prostorov.

Ključne besede: avtonomni prostori, alternativa, tovarna Rog, kolektivno upravljanje

Tine Bele je magistrski študent sociologije kulture na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani ter aktivist, urednik in novinar na Radiu Student. (tinebele89@gmail.com)

Uvod

Zgodovina Roga sega v leto 1871, ko je zemljišče kupil podjetnik Ivan Janesh in na njem zgradil manjšo zgradbo ter začel strojiti kože. Proizvodnja in zgradbe so se skozi leta širile in slabih trideset let pozneje je tovarno kupil Karl Pollak, takrat že znan in uspešen trgovec z usnjem. Nadgrajen obrat je deloval do gospodarske krize v 30. letih prejšnjega stoletja, leta 1937 pa je Pollak bankrotiral. Podjetje je zaradi prezadolženosti prešlo pod prisilno upravo Mestne hranilnice, ki je leta 1938 razglasila stečaj, obrat pa je takoj prevzela tovarna usnja in usnjarskih izdelkov Indus. Po drugi svetovni vojni so tovarno nacionalizirali in njeno namembnost spremenili v proizvodnjo prevoznega sredstva, po katerem tovarno še danes pozna javnost z območja nekdanje Jugoslavije – prva serija legendarnih koles, ki so jih brez premora izdelovali vse do leta 1994 (od leta 1991 samo še v obratu na Letališki ulici), ko se je začel denacionalizacijski postopek, se je po ulicah zapeljala leta 1953. Med letoma 1995 in 2001 se je pogosto razpravljalo o potencialni uporabnosti tovarniških objektov; številni so bili pozivi k zaščiti kompleksa in njegovi uporabi za umetniško-kulturne dejavnosti. Leta 2001 je nato tovarno kupil LB-Hypo in denacionalizacijski postopek se je končal.

Predlagano je bilo, naj pobudo za revitalizacijo območja prevzame Mestna občina Ljubljana (MOL). Leta 2002 je MOL resda vzela lizing za tovarno, a so razmišljanja o prenovi zamrla že leto pozneje. Nato je prostor sameval in postopoma propadal. Konec marca 2006 pa se je skupina ljudi, ki bi jih lahko označili za aktivistke in aktiviste, odločila zadevo postaviti na noge. Tako se je, kot so takrat zapisali rogovci (glej <http://tovarna.org/>), v »zapuščeni tovarni Rog začela izvedba novega socialnega programa ter odprla pobuda za začasno uporabo tovarne z namenom izvajanja neprofitnih in neuveljavljenih dejavnosti«. Leto 2006 lahko štejemo za prelomnico, ko se je zapuščena tovarna začela spreminjati v večnamenski prostor, ki ga poznamo danes.

Šestega junija 2016 je v zgodnjih jutranjih urah prišlo v Avtonomni tovarni Rog do incidenta z nasilnim vdorom zasebne varnostne službe Valina; na ta dan naj bi MOL, lastnica tovarne, kljub močnemu odporu začela rušiti del kompleksa, zato so varnostniki, nekateri od njih znani pripadniki neonacističnih skupin, poskušali izvesti evakuacijo, ki pa ni uspela. Takrat prisotni in številni posnetki pričajo, da so varnostniki uporabili čezmerno silo; nekateri uporabniki Roga so morali poiskati celo zdravniško pomoč. Enega od njih so pobili na tla in ga davili; ta nam je zaupal, da je v Rog prišel potem, ko je dobil klic, da se dogaja vpad. Skupaj z nekaterimi drugimi je preplezal obzidje in napadli so jih varnostniki. Mera je bila polna, ker je dobil globo, ker naj bi enega od njih ogrožal, ga zmerjal in celo ugriznil. Nič od tega ni bilo res, prej nasprotno: dogajanje je opazoval in ko ga je varnostnik napadel, se mu je nekako izmuznil in se mu poskušal umakniti, kar pa ni bilo tako preprosto, saj so jih lovili po zaprtem dvorišču. Eden najbolj eksplicitnih posnetkov nasilja se je znašel tudi na naslovnici enega od slovenskih tednikov. Uporabnicam in uporabnikom Roga, ki so kmalu postavili barikade, se je v zelo kratkem času pridružilo

veliko posameznic in posameznikov, ki so prišli z lastnimi telesi branit prostor.¹

Temelj pričujočega prispevka je nastal leto dni po junijskih dogodkih, in sicer v radijski obliki za Radio Študent.² Po enem letu nas je zanimalo, kaj se v Rogu dogaja, kaj se je spremenilo, predvsem pa smo hoteli podati neki premislek o vlogi Roga in avtonomnih oziroma alternativnih prostorov v sodobni družbi. Zanimalo nas je, ali lahko ta neuspeli poskus rušenja in močan odpor, ki je sledil, označimo za prelomnico, po kateri se je veliko spremenilo tako v samem Rogu kot v odnosu med »zunanostjo« in »notranostjo« Roga. Pogovarjali smo se z različnimi uporabnicami in uporabniki Roga – aktivistkami, filozofi, umetnicami, športniki in drugimi. Heterogenost naših sogovorcev je prispodoba glavnega rogovskega aduta, ki je hkrati tudi največji kamen spotike. Prav zato je eno naših osrednjih vprašanj, kako lahko tako velika, aktivna in raznovrstna skupnost sploh najde skupni jezik.

Dejavnosti in prostori v Rogu

Heterogena rogovska skupnost temelji na vsaj enem skupnem načelu: prostori ne temeljijo na potrošnji in ustvarjanju dobička, temveč preizkušajo nove oblike sobivanja, moduse odnosov in sodelovanja ter tako ponujajo alternativno kapitalistični družbi. Skozi vsakdanje prakse in medsebojno komunikacijo rogovci in rogovke tvorijo nove politične strukture in načine odločanja. Rog daje prostor različnim neinstitucionaliziranim dejavnostim in s tem tudi omogoča produkcijo radikalne družbene kritike, premisleke in dogodke, ki drugje ne najdejo prostora, so pa nujno potrebni.

V prostorih se odvijajo različne dejavnosti: Socialni center je predvsem prostor političnega aktivizma, večinoma povezanega z delavci, izbrisanimi, prekercami, begunci in podobno; v Živku Skvotcu domujejo večinoma humanisti, ki redno organizirajo seminarje, predavanja in podobno; Modri kot je nekakšen večnamenski, multifunkcionalni prostor, kjer se prirejajo razprave, filmski večeri, performansi, rojstni dnevi in tako naprej; Fuzbal plac je primarno namenjen športnim dejavnostim, v njem se igra nogomet in potekajo treningi različnih borilnih veščin; v Cirkusarni NaokRog se učijo cirkusantskih in drugih umetniških veščin; Koncertna dvorana organizira glasbene dogodke; zgradbo Second Home upravljajo begunci, ki prirejajo druženja, filmske večere in tudi zabave; v Rogu je tudi veliko umetniških

---

¹ Podpora Rogu se je gradila že več mesecev prej. Posamezniki in posameznice, društva, gibanja, organizacije in civilnodružbene pobude so dajale izjave in pisale podporna pisma. Razloge, zakaj Ljubljana potrebuje Rog in ne nasprotno, je že pred tem nanizala tudi akademska sfera, tako študenti kot zaposleni na univerzi, v bran Rogu pa so se postavili javni intelektualci, umetniki in pravniki. Maja 2016 je bil organiziran tudi shod v podporo Rogu, ki se je sklenil pred mestno hišo.

² Izviren prispevek je dostopen na: <https://radiostudent.si/dru%C5%BEba/odprti-termin/neomejen-rog-uporabe> (1. november 2017). Avtorju in Radiu Študent se tovariško zahvaljujemo za dovoljenje za predelavo prispevka in njegovo ponovno objavo (op. ur.).

ateljejev, Jasmin popravlja kolesa, in še bi lahko naštevali.

Kaj je Rog?

Osrednje vprašanje lahko strnemo v navidezno trivialno in preprosto, a v resnici zelo kompleksno in večplastno vprašanje: Kaj Rog sploh je? Tako velik prostor s toliko vsebine, različnih aktivnosti in s tem različnih ljudi, vpletenih v njih, je seveda težko ali celo nemogoče jasno in nedvoumno definirati. Ali ga sploh želimo oziroma ali bi ga morali želeti? Se mora heterogenost nujno prevesti v homogenost? Ravno zato je Rog svojevrsten fenomen – vsakdo ga dojema malce drugače. O tem smo govorili z njegovimi aktivnimi uporabniki in uporabnicami.

Danijela iz Cirkusarne NaokRog pravi:

Zame je Rog predvsem prostor ustvarjanja, kjer je vse mogoče, saj ni institucionaliziran. Institucija vedno postavlja meje, ograje, pravila – tukaj tega ni in zato Rog omogoča svojevrstno izobraževanje in delovanje. To je tudi prostor ustvarjanja skupnosti, kar je v današnjem času, ki povečuje individualnost, prej izjema kot pravilo. Rog je kot celota zelo heterogen, v njem obstaja več manjših skupnosti, ki se poskušajo povezovati tudi krovno skozi skupščine, sestanke, delovne akcije itd. To omogoča tudi formiranje različnih bojev – kvir, feminističnih in antikapitalističnih bojev, bojev za odprte meje itd. Veliko ljudi in skupin je v Rogu prisotnih tudi prek organizacij, društev. Tu je torej prostor za individualno in kolektivno delovanje.

Delovanje Fuzbal placa opisuje Božo:

Fuzbal plac je telovadnica, ki je, kot pove ime, tudi dvorana za nogomet. Tu vsak teden pod vodstvom petih učiteljev trenira približno štirideset ljudi. Pomembno je, da je vadba zastonj, da se lahko ljudje gibajo, fizično razvijajo ne glede na svoj socialni status. Zato svoje znanje in veščine predajamo naprej brezplačno. Udeleženci lahko prispevajo za opremo, npr. za blazine, vendar to ni obvezno. Torej, najpomembnejše je, da so veščine, prek katerih se gibalno in psihofizično razvijamo, dostopne vsem.

Vsi dogodki v Rogu so brezplačni oziroma se pobirajo prostovoljni prispevki za kritje stroškov. Namesto plačljivosti se poudarja recipročnost odnosov, kjer vsakdo prispeva in pripomore k realizaciji dogodkov – tako se posameznice in posamezniki vključijo v kolektivno delovanje. Tu se odvijajo številne dejavnosti, ki krepijo kolektivno zavest, zdravje in vitalnost posameznika in so zunaj Roga za marsikoga predrage, da bi si jih lahko privoščil. Eden od primerov takšne dejavnosti so jezikovni tečaji za begunce, s katerimi so se lotili ene največjih ovir pri njihovem

vključevanju v družbo. Jezik je osnova vsakega odnosa, zato so v Socialnem centru kmalu po nastanitvi beguncev v azilnem domu na Kotnikovi ulici, ki je od Roga oddaljen le nekaj minut hoje, začeli organizirati tečaje slovenskega jezika. Med učitelji in učiteljicami je bila tudi Zala Gruden, študentka pedagogike in andragogike, ki pojasnjuje:

Rog je postal središče za druženje beguncev – tudi zato, ker je zelo blizu azilnega doma na Kotnikovi. Zelo kmalu se je pokazala velika potreba po jezikovnem tečaju, na katerem bi se begunci naučili vsaj osnovne komunikacije. Vse skupaj je potekalo zelo hitro, preprosto, organsko. Tečajniki so se izmenjevali, nekaj ljudi pa je ostalo od začetka do konca, skupaj približno osem mesecev. Tem se njihova aktivnost res pozna, predvsem pri konverzaciji. Z Ahmadom Shamiehom, ki je bil prisoten ves čas, se lahko dogovoriš marsikaj in dobro deluje: zna se predstaviti, povedati, s čim ima probleme, kaj potrebuje, tako v splošnem kot v pravnoformalnem pogledu. Skratka, lahko komunicira, kar mu omogoča lažje preživetje. Zame je bilo najpomembnejše prav to: da sem tečajnike naučila preživetvenega jezika oz. jezika, prek katerega se lahko opolnomočijo. Pri tem je kmalu postalo jasno, da učbeniki in gradiva, ki so na voljo, ne bodo primerni za doseg tega cilja, saj so večinoma namenjeni turistični rabi. Če prihajaš iz nekega čisto drugačnega okolja, imaš morda kakšne zdravstvene težave ali pa povsem osnovne človeške potrebe, ki jih moraš znati izraziti, pa četudi samo z nekaj besedami, npr. da potrebuješ odvetnika, to ni dovolj. Jezik mora biti orodje, s katerim se človek lažje znajde v novem sistemu.

Idejo svojega prostora so nam razložili tudi uporabniki Modrega kota:

Oktober 2016, ko je postalo jasno, da se z MOL ne bomo mogli pogajat, je bila ena od težav obračanje skupnosti navznoter, v organizacijo dogodkov in vabljenje novih uporabnikov. Tako se je porodila ideja Modrega kota kot kluba različnih umetniških praks, v katerega smo povabili ljudi iz različnih sfer. Nastali so literarni ponedeljki, gostili smo likovne umetnike, gledali znanstvenofantastične filme, imeli risarske *džeme*. Želeli smo, da bi bil Modri kot ves čas odprt, da bi se v njem prepletale različne umetniške smeri, vikendi pa bi bili prosti in bi lahko različni kolektivi organizirali zabave, na katerih bi zbirali denar za svoje delovanje. Tu je bila tudi ideja malo drugačnih rojstnodnevniških zabav; te so načeloma zasebne narave, mi pa smo se igrali z mislijo, da bi Modri kot odprli za zabave, ki bi bile tudi javni dogodek, organizatorju pa bi prepustili tudi šank. Radi bi namreč zgradili čim večji bazen ljudi, ki lahko samostojno izpelje dogodek, zato smo tudi sestavili protokol, ki naj pri tem pomaga. Ključ od Modrega kota lahko dobite zelo hitro, prav tako hitro vas vključimo na našo listo elektronskih naslovov.

Številni Rog primerjajo z Metelkovo in zato podpirajo rušenje Roga, saj naj ne bi potrebovali »še ene Metelkove«. Vendar ta primerjava ne zdrži. Delovanje na

Metelkovi je namreč postalo skoraj izključno kulturno – natančneje, Metelkova je iz političnega prostora postala prostor klubskih dogodkov in potrošnje, medtem ko so v Rogu, kot poudarjajo tudi uporabniki Modrega kota, na prvem mestu graditev skupnosti skozi nove politične prakse, produkcija in možnost souporabe prostorov.

Rog skratka ni le kulturno-umetniški prostor, na kar so ga poskušale zožiti mestne oblasti, tudi v svojih natečajih in načrtih. Redukcija v njih je bila dvojna. Najprej, vse aktivnosti v prenovljeni, dobičkonosni različici Roga naj bi bile povezane s kulturno oziroma umetniško produkcijo; to dojemanje izključuje skupine in posameznike, ki delujejo na drugih področjih. In drugič, nekateri rogovski umetniki naj bi po besedah oblasti dobili prostor tudi v novem Rogu, v katerem bi lahko delali po naročilih trga in naročnikov; s tem bi bila umetnost zožena na potrošno umetnost. Tudi sicer so načrti, na katerih naj bi temeljila 18 milijonov evrov vredna investicija, nedodelani, kar kaže na pomanjkanje vsakršne prave vizije. Izidor tako pravi:

MOL ves čas pravi, da je imel projekt svoje stopnje, ki jih označujejo spremembe imena, od Centra kreativnih industrij do Centra Rog. Oni bi to radi prikazali kot razvijajoč se projekt, ki se skozi stopnje prilagaja potrebam mesta in deležnikom. Toda natančno branje dokumentacije razkrije, da ni nobene vsebine ali vizije; so samo zelo obče ideje o kreativnih industrijah, kulturi in umetnosti, ki pa niso podprte z nikakršnimi resnimi raziskavami kulturnega sektorja, kapacitet in potreb v Ljubljani. Prav tako je edina finančna analiza narejena v projektu iz leta 2008, ki še predvideva gradnjo stanovanj in velikega hotela, pa tudi tam je finančno vzdržna le ena od opcij, in sicer ta, da vse zgradi in potem daje v najem MOL. To je pomembno, ker poznejši projekt sploh ni več predvideval gradnje ne hotela ne stanovanj, ki pa jih predvideva oz. zakonodajno omogoča OPPN³ – pomembna je torej razlika med tem, kaj govorijo in kaj je zapisano v OPPN. Zato mi ves čas trdimo, da bi, tudi če bi šlo za povsem javno investicijo v kulturni center, ta prostor prej ali slej postal zanimiv tudi za zasebne investitorje, ki bi začeli graditi hotel in stanovanja.

Rog je torej prostor vključevanja, ustvarjanja možnosti in opolnomočenja zunaj institucionalnih omejitev. Je prostor samoiniciativnosti, recipročnosti in samoorganiziranja, ki skozi vzpostavitev novih, drugačnih odnosov in skupnosti proizvaja proaktivne subjektivitete. Eden od sogovornikov je poudaril, da je eden od sodobnih problemov, da je vse tržno: Rog pa ustvarja unikatno skupnost, ki v nasprotju s tem temelji na solidarnosti.

Kaj ohranja tovarno Rog?

---

³ Občinski podrobni prostorski načrt.

Rog ima svoje specifike. So te tiste, ki ga poganjajo že od marca 2006? Je to morda boj za fizični prostor in dejavnosti v njem? Je ta boj dovolj za napredovanje skupnosti? Agul, aktivistka Socialnega centra, pravi:

Leta 2015 sta se v Rogu začeli dve močni pobudi: Protirasistična fronta brez meja in Ohranimo tovarno Rog. V njih so se aktivirali ljudje, ki so utrdili antifašistični prostor, ki je bil sposoben, na eni strani, prek Protirasistične fronte podpreti svobodo gibanja ljudi, ki so s svojimi telesi kot protagonisti prodrli in zrušili schengenske meje in si tako omogočili pot naprej, na drugi strani pa je pobuda Ohranimo tovarno Rog omogočila obrambo 6. junija. Te rezultate je opazila tudi zainteresirana javnost. Fronta je bila sestavljena iz delovnih skupin, ki so oskrbovale mejne prehode ter vzpostavile prostor za okoli sto beguncev in prosilcev za azil, ki so se lahko začeli vključevati v skupnosti. Ohranimo tovarno Rog je z dobro, močno kampanjo zbudila dvom o delovanju mestnih oblasti in se vzpostavila kot samoorganizirana sila. Potem je prišlo leto 2017 in naša moč je upadla. Ljudje so pregoreli, saj je takšen način delovanja težak, ni virov, vse temelji na entuziazmu. Gre pa tudi za neko naravno valovanje – doživeli smo vrhunec, zdaj gre malo navzgor, malo navzdol. Glede trenutnega dogajanja sem kritična: izgubili smo moč, ki nas je združevala. Svojo vlogo smo torej po eni strani odigrali zelo dobro, vendar pa analiza dogajanja v letu 2016 kaže, da vstanemo takrat, ko je treba braniti. To je nekoliko konservativen pristop – vprašanje je, kako narediti korak naprej od obrambe. Skupne prostore je nedvomno treba braniti, ampak kaj potem? Takrat smo rekli: Rog postaja mesto. Zdaj se mi zdi, da Rog postaja vasica, kjer vsak brani svojo posestvo. *By all means necessary.*

Podobno dogajanje komentira tudi Arne:

Ko se govori o ohranjanju tovarne, se fetišizira ohranitev, boj proti spremembam, kar je absurd: spremembe niso slaba stvar in Rog se v resnici spreminja vsak dan, sploh pa v zadnjem letu in pol, ko je, tako menijo nekateri, »skupina posameznikov pripeljala sto beguncev, ki gredo vsem v nos«. Prav tako so se precej zamenjali uporabniki Roga – veliko je novih, veliko starih pa ne prihaja več, ali pa se jim celo govori, da ne smejo prihajati. Kaj torej sploh »ohranjamo«? Zidove in prostore ali prakse? Kolektive ali način dela? Mislim, da to odpira veliko ključnih vprašanj, ki bi jih morali obravnavati. Mi pa se namesto tega obnašamo, kot da je sprememba Ena. V prihodnje bo pomembna diferenciacija med kolektivi, ki bodo hoteli tu ohranjati svoj prostor, in tistimi, za katere je pomembnejša kot sam prostor njihova trenutna dejavnost. Ljudje se bodo odločili, ali bi radi nadaljevali z delom in zato sprejeli tudi nov prostor, ali pa je zanje pomembnejša poza, da so v tovarni Rog in bodo zato ostali tukaj. Zdi se mi tudi žalostno, da ista skupina dvakrat ali trikrat brani isto stvar. Najprej zato, ker tem ljudem očitno ni uspelo dokazati lastne relevantnosti in nujnosti tega, kar počnejo, drugič pa zato, ker jim očitno ni uspelo prenesti

nekega nasledstva, ki bi prevzelo nadaljnji boj.

Vsaka politična dejavnost, sploh samoorganizirana, od posameznika zahteva veliko v časovnem, finančnem, fizičnem in čustvenem pogledu – zato si lahko (politični) aktivizem v resnici privoščiti le peščica. In v tej peščici ima vsakdo svojo vizijo. Rog zahteva veliko dela – treba je vzpostaviti prostor, ga vzdrževati in se organizirati. Danijela pravi:

Prej sva se pogovarjala o tem, da so prostori brezplačni. Res je, vendar je treba v njih vlagati, jih obnavljati – vsaj v Cirkusarni je tako. Mi smo nekaj naredili iz prostora, zapolnjenega s smetmi, ki so segale pet metrov visoko. Izpraznili smo ga, naredili tla, kupili peči, sezidali in namestili štiri ogromna vrata, popravili streho. Skratka, prostori niso zastonj, večina nas je v finančnem smislu vanje več vložila, kot od njih dobila, kar je mogoče le zato, ker je naš interes, da bi delali nekaj drugače, tako močan. Z mojega vidika je res pomembno, da lahko delujem zunaj institucij, da je tu prostor za ljudi, ki so jim določene aktivnosti drugače nedosegljive, da se ustvarja skupnost, da se borimo za drugačno družbo, pravice in enake možnosti, proti nasilju in diskriminaciji. Nekateri si predstavljajo, da smo lenuhi, da nič ne delamo, in zdaj smo si prisvojili še te prostore. V resnici pride prej do izčrpanja kot do kopičenja denarja.

Prav izčrpanost uporabnic in uporabnikov Roga je eden najpomembnejših vzrokov za vsaj delno stagnacijo. Seveda je tu tudi vprašanje, skupno vsem organizacijam, ki temeljijo na prostovoljnem delu – od česa živeti? Nekateri absolutno nasprotujejo, da bi za svoje delo kaj zaslužili, ker to dojemajo kot vdor tržne logike v avtonomne prostore, vendar je to pač nujno za preživetje tako posameznik in posameznikov kot tudi same skupnosti. Arne tako pravi:

Nekateri rogovci ne razumejo, da je edina alternativa trenutnemu dogajanju to, da v avtonomijo pripeljemo avtarkijo. Če tega ne bomo zmogli in če se ne bomo mogli soočiti z razdeljevanjem denarja, ki ga pridobimo skupaj, se lahko, prvič, razidemo in atomiziramo, ker bo vsakemu posebej zmanjkalo denarja in bo moral iti po svoje; drugič, lahko si zadamo prevelik projekt, pri katerem se bomo skregali zaradi (preveliko) denarja; in tretjič, počasi bodo začeli odpadati tisti, ki ne bodo več mogli v korak s tem srednjeslojskim podaljšanim študentskim življenjskim slogom.

Da Rog kljub vsakodnevnemu delovanju vseeno (politično) stagnira, so opozorili tudi drugi uporabniki, ki ne skrivajo, da je stanje manj navdihujoče, kot je bilo pred letom dni. Odprto ostaja vprašanje, kaj naj bi sledilo. Svoja vrata je sicer odprlo nekaj novih prostorov in projektov, še najbolj izpostavljen med njimi je Second

Home, kar pa ni bilo dovolj za prevetritev in popolno odprtje, ki se je vsaj potihem pričakovalo po 6. juniju 2016. Matej iz Modrega kota to razume skozi dinamiko oziroma razliko med skupnostjo in gibanjem.

V Rogu se je deset let gradila neka skupnost, ki je bila trdoživa, veliko partikularnosti se je organsko prepletalo in vzpostavilo infrastrukturo, na kateri je lahko zraslo gibanje Ohranimo tovarno Rog. To je bilo gibanje, ki se je naslonilo na skupnost, vendar pa gibanja vedno služijo nekemu cilju, zato so bolj kratkoživa. Kar vztraja skozi čas, je zame skupnost, ki je ostala tudi potem, ko je gibanje, ki je sicer zelo spremenilo odnose znotraj skupnosti, splahnelo.

Rog s tega vidika vsekakor ni gibanje, ampak skupnost, ki se združi v primeru »zunanje nevarnosti«, sicer pa ima več problemov, s katerimi se je težko soočati. Kako lahko Rog naredi korak naprej? Zakaj se ne more preoblikovati v bolj odprto skupnost oziroma, še boljše, gibanje? Arne o tem pravi:

Menim, da je velik problem pri tem nekaj, kar bi imenoval krožkarstvo, tj. zapiranje v lastne, majhne, zamejene kolektive, ki se potem razglasijo za varen prostor (*safe space*) ali kaj podobnega in se predstavljajo kot zelo politični. To se meni zdi povsem neprimerno. Pogosto se ti kolektivi tudi niso sposobni odpreti in sprejeti koga novega, zato gre za zelo nepredihano sceno. Ta zaprtost se je videla tudi pri obrambi tovarne: med številnimi ljudmi, ki so takrat prišli, so le redki ostali. Podobno se dogaja tudi pri delu z begunci, ki je dejansko postalo zgolj to: delo z begunci, namesto njihovega vključevanja v že obstoječe dejavnosti. Velike probleme imamo s tem, da pripeljemo nove ljudi – če bi vedeli, kaj počnemo, se to ne bi dogajalo. Tako pa vedno znova in sprti iščemo rešitve, kar je sicer lahko čisto v redu, vendar ne, če začnemo delati takrat, ko se moramo proti nečemu boriti. Torej vemo, česa ne bi, ne vemo pa, kaj bi. Ta problem je zelo simptomatičen in splošen – veliko kolektivov rado pametuje, ampak hkrati ničesar ne počne.

Kje pa Rog čevelj žuli?

Razvoj potencialnih sprememb v Rogu zavirajo zunanje in notranje ovire, ki se pogosto prepletajo. Notranji problemi so za tako heterogeno skupnost nekaj naravnega in če ne preidejo v osebne spore, so lahko produktivni. Pri zunanjih problemih, ki jih v konkretnem primeru posebljajo predvsem tožbe MOL proti osmim posameznicam in posameznikom, gre za velik pritisk na celotno skupnost. To so institucionalni boji, v katere ne vstopata dve enakovredni strani, kar se je odražalo tudi v poteku t. i. pogajanj med Avtonomno tovarno Rog in MOL, ki so bila bolj kot kaj drugega spretna piarovska poteza MOL, s katero so se tožbe pomaknile v

ozadje. Pogajalska ekipa MOL je sklicevala sestanke, ki so bili že od začetka obsojeni na neuspeh, spektakel okoli pogajanj pa je bil le kulisa. Danijela in Božo pravita:

To je bila njihova zgodba, predstavljali so se, kot da so odprti za pogajanja. Ampak takrat so tudi vložili tožbe proti osmim posameznikom in posameznicam. Večkrat smo jih postavili pred dejstvo, da ti naši pogovori ne morejo imeti zadostne teže, da bi jih lahko imenovali pogajanja, saj bo tu razsojalo sodišče. Tudi sami so rekli, da bodo sledili sodni odločitvi. Skratka, to je bila bolj neka igra.

Kakorkoli obrnemo, pa ne moremo mimo dogodkov 6. junija. Prišli so ob treh ponoči, s silo, ljudi so preteпали, jih davili do nezavesti, hodili po nas. Tega nasilja se ne da opravičiti. Zdi se, da so sodni postopki skorajda izgovor, da se malo pozabi na to nasilje, ki ga ne more opravičiti nobeno pravo. Po 6. juniju župana praktično nismo videli; nehal se je truditi, da bi dajal vtis dostopnega, prijaznega politika. Že tudi prej je bilo jasno, da so njegovi interesi politični in kapitalski, kar je večkrat povedal tudi sam. Torej, iskrenega pogovora, možnosti za dogovore, nikoli ni bilo.

K temu doda Izidor:

Ta pogajanja niso nikoli prešla v resna pogajanja; bila so zgolj predpriprava na to, da bi se sploh začeli pogajati. Zdi se mi, da gre za neko kontinuiteto s sestankom, ki smo ga imeli februarja 2016, ko smo sploh izvedeli, za kaj gre. Od takrat naprej smo bili v stiku z MOL in po 6. juniju naj bi obe strani oblikovali pogajalsko skupino. Omenjena predpriprava ni bila uspešna. Z vsebinskega vidika smo mi zahtevali, da MOL odstopi od projekta CSU Rog, na kar pa niso pristali. Prav tako je bila na eni strani formalizirana institucija, tj. občina, na drugi pa neformalna skupnost, ki je bila takrat že izžeta in izmučena. Mi smo si zamislili, da bo šlo za pogajanje dveh vsaj načelno enakovrednih strani, partnerjev, v smislu, da nam ni treba kar sprejeti njihovega projekta in potem znotraj njega iskati mehurčke lastne avtonomije ali svobode. Mi smo temu rekli »ne«: želeli smo, da pripoznajo, da smo že tu, in pogovor o tem, kaj lahko naredimo skupaj. Do tega koraka ni nikoli prišlo.

Sodni pritiski imajo seveda negativne učinke na skupnost; poraja se vprašanje, ali je celotno dogajanje Rog zaprlo ali odprlo. Danijela meni:

Oboje. Po 6. juniju se je Rog zelo, zelo odprl, res smo bili produktivni, težko bi si zamislila, da bi bili bolj. Naredili smo ogromno festivalov, razstav, delavnic, filmov, predstav, pogovorov, piknikov. Prišli so novi ljudje, odprli so se novi prostori, tudi Second Home. Hkrati se je povsem drugače začel povezovati Rog kot skupnost, ker smo imeli močan skupen cilj. Zaradi naše heteroge-

nosti je praviloma težko priti skupaj, ampak takrat nam je to uspelo. Zelo produktivni smo bili celo poletje in jesen in še vedno smo, vendar nam zdaj energijo jemlje boj na sodišču, v katerem se nekateri ne počutijo tako domače. Grožnja, da bomo nekoč morali zapustiti prostor, je postala realna.

Rogovska skupnost se seveda bori, je pa vprašanje, katera sredstva so ji pri tem na voljo. Rogovci poudarjajo, da je pri vsem skupaj pomemben tudi odziv drugih; med notranjostjo in zunanostjo Roga obstaja nevidna črta, zato pogosto umanjka večja podpora relevantnih političnih, kulturnih in podobnih akterjev – kako zelo pomembna je ta podpora, se je pokazalo prav lani. Prav tako pa Rog odpira vprašanja, povezana z notranjo dinamiko takšnih heterogenih prostorov, katerih sestavni del so konflikti. Moji sogovorniki menijo:

Obstajajo različne vrste konfliktov – nekateri so gotovo lahko produktivni, a se jih je treba lotiti tako, da se razgrajujejo, ne pa nadgrajujejo; da jih torej rešujemo in da niso destruktivni. /.../ Konflikti, ki tu nastajajo, nastajajo zaradi različnih političnih struj in linij, po katerih delujemo.

Prisotnost takšnih konfliktov seveda ni zamejena na Rog, ampak je simptomatična za obstoječo levico. Konkretna problematika se pogosto izgublja v neproduktivnih, abstraktnih sporih posameznikov, ki se jih ti problemi sploh ne dotikajo neposredno in problem prej poglobljajo kot rešujejo. »Prevečkrat se prepiramo na ideološki ravni, kar je sicer zelo značilno za levico,« analizirajo sogovorniki. In nadaljujejo:

Vendar je v Rogu to vseeno malo drugače – samo en del se namreč razume kot političen, zato s tistimi, ki se ne, konflikti ne morejo potekati na ideološki ravni. V ospredju so prej vprašanja prostora, infrastrukture, praktične organizacije itd. Še največji problem nastane takrat, ko se zdi, da so konflikti to, kaj kdo misli: takrat se zabriše realen konflikt, ki izhaja iz prakse, ljudje, ki se razumejo kot politizirani, ga bodo interpretirali ideološko. Skratka, obstajajo različne ravni prakse in konfliktov in včasih se to ne ujema. Zato ne moremo govoriti o primarno ideoloških konfliktih.

/.../

To je seveda neproduktivno; zaradi teoretskega delovanja se izgubi osnovno, zdravorazumsko delovanje, kjer gre vedno za vprašanje prostora, ljudi, s katerimi si v stiku. Če pa izhajaš iz teoretičnih, abstraktnih pozicij, potem jih lahko preslikaš v realnost, ki je povsem drugačna. Tebi je s tem lažje, saj svet ustreza tvojim predstavam in vrednotam.

/.../

Na primer, da imava dva problem in jaz začnem tistega drugega obtoževati, da je reakcionar, ker mi to ustreza – takrat smo izgubili bistvo problema.

Nekatere obstoječe konflikte je nemogoče razrešiti, ker smo v njih vpleteni na tako različnih ravneh dojemanja in interpretacije, včasih uporabljamo tudi povsem različne diskurze, ki so nekompatibilni. Potem je tukaj še to, da je zame Rog nekaj povsem drugega kot npr. za kakšnega umetnika. Če upoštevamo vse to, potem se je res dobro držati konkretnih, praktičnih zadev, ki se, tako se zdi, lahko razrešujejo. Je pa zelo težko ostati na tej ravni; to kažejo tudi skupščine. Imamo zelo konkreten, praktičen problem, ki pa potem zahteva štiri ure klobasanja o različnih iluzijah, ki jih imajo ljudje v Rogu. Mogoče je edini ideološki boj, ki ga imamo v Rogu, prav to: da se ne moremo strinjati, kaj Rog sploh je.

Sklepi

Heterogenost je tista, ki določa večino odnosov, dejavnosti, načrtov za prihodnost in konfliktov v Rogu. To naj bo izhodišče nadaljnjega premisleka. Kljub različnim videnjem prostora se je treba izogibati nepotrebnim konfliktom, ki delajo škodo vpletenim in skupnosti. Namesto tega je treba razmišljati v smeri čim večje konsolidacije in skupnega načrtovanja prihodnosti. Za konec še nekaj premislekov mojih sogovornikov o identiteti rogovske skupnosti ter o sedanjem in bodočem stanju:

Rog se mi ne zdi zares političen skvot, kar ugotoviš predvsem v izmenjavah s tujimi skvoterji oz. ljudmi, ki delajo ali pa raziskujejo podobne stvari v tujini. Rog v teh izmenjavah izzveni prej kot čaroben gozd v centru mesta, kamor se skrivajo ljudje, ki v imponirani realnosti ne morejo preživeti. In da je predpostavka političnosti, ki naj bi jo Rog imel, v resnici precej vprašljiva. Ko se je ob branjenju tega prostora mestna občina vzpostavila kot sovražnik *par excellence*, je postalo jasno, da bo Rog prej ali slej postal tisto, kar bi mestna občina v tem delu Ljubljane rada imela. Ta apolitičnost se kaže v gentrifikaciji celega kvarta: na enem vogalu se je odprla zajtrkovalnica, na drugem se je zamenjal lastnik bara, ki je dvignil cene, itd. Ob vsem tem pa rogovci sploh ne želimo, ne poskušamo ali ne moremo urgirati. Po mojem mnenju lahko v tem mrtvem teku izsilimo še leto ali dve, na koncu pa bomo postali – kot rečeno – natančno to, kar bi mestna občina rada, tj. berlinska »kul« scena. To je glede na stopnjo demonizacije občine s strani nekaterih rogovcev res žalostno. Ne rečem, da občine ni za demonizirati, ampak če to počnemo, je treba pogledati tudi dva koraka naprej in dva koraka na stran od Roga in videti, v katero smer se stvari odvijajo.

/.../

V tem prostoru se veliko gibamo in zanj je veliko zanimanje, kar kaže, da bodo ljudje prazne prostore, če je le mogoče, vedno uporabili. Ljudje potrebujejo prostor.

/.../

Prej smo govorili o tem, da je gibanje splahnelo, ko se je uspelo podaljšati

naš obstoj. S tem se je odprlo polje za organizacijo nekega drugega boja. Na tej točki se odpira vprašanje, kaj Rog sploh je, kako deluje, kakšna je vloga skupščine, kako (so)delujejo kolektivi. Rog je prostor, v katerem mora naša neprecenljiva heterogenost shajati sama s sabo. Odnosi, ki jih imamo v Rogu, so neponovljivi – so pa lahko problem, ko je treba peljati daljši, bolj organiziran boj, za katerega mora biti skupnost bolj strukturirana. Kar je bila v resnici tudi zahteva MOL; da bi se formalizirano borili proti njim, bi se morali organizirati na podoben način, tj. hierarhičen, s sosledjem odgovornosti. Vprašanje, ali je Rog tega sploh zmožen, ni smiselno – bolj smiselno je vprašanje, ali je smiselno, da poskuša biti zmožen tega. Menim, da ne. Da je bistvo Roga v njegovih partikularnostih. Tudi skupščina ni merodajni organ, ki bi govoril v imenu vseh, ampak je prej stičišče interesov; je bliže Organizaciji združenih narodov kot pa državi.

Rog je vsekakor unikum, močan, neinstitucionaliziran prostor, ki ponuja športne aktivnosti, izobraževanje, umetniške in glasbene prireditve. Je prostor, ki proizvaja premisleke o solidarnosti in možnostih za drugačno družbo. Je prostor, ki proizvaja drugačne moduse odnosov in s tem tudi drugačne subjektivitete. Je prostor, ki kritično obravnava politične strukture in ustvarja nove, bolj demokratične. Brez konfliktov seveda ne gre, bi jih pa bilo treba reševati konstruktivno. In več delati na povezovanju v Rogu in zunaj njega ter se javno pogovarjati o funkciji Roga in drugih avtonomnih prostorov v sodobni družbi. Pri tem moramo izhajati iz tega, kar že imamo – torej (tudi) iz Roga. Njegova prihodnost je odvisna od vseh nas.

Grafiti kot vizualni simbol teritorialnih reprezentacij v Rogu

Abstract

Graffiti as a Visual Symbol of Territorial Representations in Rog

The article provides an analysis of graffiti in the Autonomous factory Rog on the basis of a concise ethnographic analysis of archival resources, testimonies, and field research. Graffiti are interpreted as an important tool that squatters use for the conceptualization of space, and also as a visual symbol of this process. The article provides an extensive ethnographic description of the development of the phenomenon throughout the entirety of the autonomous factory's existence. The material is interpreted through the concept of the social production of space and spatiality. By combining cultural anthropological analysis and humanistic cultural geography, the article attempts to explain the social production of spatial practices and perceived space.

Keywords: graffiti, Rog, conceptualization of space, spatial practice, ethnography

Helena Konda is a long-time graffiti researcher and author of the scientific monograph Graffiti in Ljubljana: History, Writers, City. From 1998 to 2008, she was active in Ljubljana's graffiti scene. In her research, she employs an interdisciplinary approach which is most often based in visual anthropology. (helena.konda.malina@gmail.com)

Povzetek

Članek na podlagi strnjene etnografske analize arhivskih virov, pričevanj in terenskega raziskovanja predstavlja grafito v Avtonomni tovarni Rog. Identificira jih kot pomembno orodje skvoterjev pri konceptualizaciji prostora, skozi katerega tudi nastajajo. Prispevek ponuja celovit opis razvoja proučevanega pojava za celotno obdobje obstoja Avtonomne tovarne Rog. Zbrano gradivo razlaga skozi koncept družbene produkcije prostora oz. prostorskiosti: s prepletom kulturnoantropološke analize in pristopov humanistične kulturne geografije poskuša razložiti družbeno produkcijo prostorskih praks in percipiranega prostora.

Ključne besede: grafito, Rog, konceptualizacija prostora, prostorske prakse, etnografija

Helena Konda je dolgoletna raziskovalka grafitov, avtorica znanstvene monografije Grafiti v Ljubljani: zgodovina, grafitarji, mesto. Med letoma 1998 in 2008 je bila aktivna na ljubljanski grafitarski sceni. Sodelovala je pri pripravi razstave Grafitarji v MGLC. Pri raziskovanju uporablja interdisciplinarni pristop, najpogosteje vezan na vizualno antropologijo. (helena.konda.malina@gmail.com)

Uvod

Protestna družbena gibanja, ki so se v zadnjih desetletjih razvila pri nas in po svetu, svoje zahteve po radikalnih družbenih in sistemskih spremembah pogosto uveljavljajo z ustanavljanjem avtonomnih con oziroma skvotov. Skvoti so odličen primer reproduciranja družbenega prostora, grafiti pa so prepoznaven vizualni simbol tega procesa. Slikoviti murali, kritični napisi, *street art* in alternativna umetnost tudi brez jasnega verbalnega prevoda s svojo prisotnostjo oznanjajo družbeno spremembo prostora in preoblikovanje družbenih odnosov. Pri tem je poleg zunanjega stika med skvotom in njegovo okolico pomemben tudi notranji vidik. V relativno zaprtem prostoru skvota so grafiti in podobne intervencije v prostor tudi slikovita upodobitev notranjih odnosov med uporabniki teh prostorov.

V prispevku se bom osredinila na Avtonomno tovarno Rog in na grafito kot vizualni simbol notranjih in zunanjih teritorialnih reprezentacij v Rogu. Za teoretsko podlago bom uporabila konceptualizacijo prostora v skladu s »kulturnim preobratom« s konca 20. stoletja, »ki na družbeno prostorskost skuša gledati skozi optiko družbene oziroma kulturne reprodukcije, torej skozi produkcijo in pogajanja pomenov, skozi 'upomenjanje'« (Dean v Vranješ, 2002: 52–53). Teorijo proučevanja konkretne skupnosti bom poskušala razložiti s praktičnimi primeri grafitiranja in z njim povezanimi družbenimi procesi. S svojo analizo bom poskušala ponazoriti doživljanje rogovskega prostora oz. »uprostorjenje« Roga (Shields v Vranješ, 2002: 53).

Raziskavo o grafitih v Rogu sem opravljala v sklopu širše večletne etnografske raziskave o grafitih v Ljubljani, pri kateri sem želela ustvariti etnografski »tekst« kot osnovo za raznovrstne nadaljnje raziskave na to temo.¹ Uporabljala sem metode opazovanja z udeležbo, terenske zapiske, snemanje s kamero, fotografiranje, intervjuje, pogovore in številne pisne vire. Etnografsko gradivo sem zbrala na podlagi več obiskov lokacije, udeležbe na rogovskih dogodkih in eni skupščini, opravila sem več intervjujev in pogovorov z rogovci in drugimi poznavalci problematike, udeležila sem se treh vodenih ogledov Ljubljana Graffiti Tour, preštudirala strokovno in poljudno medijsko poročanje o Rogu, informacije pa sem povzemala tudi iz zapisnikov rogovskih skupščin.

V prispevku predstavljam strnjeno etnografsko analizo arhivskih virov in pričevanj aktivistov, ki so ustvarjali grafito v Rogu in na dogodkih, povezanih z njim. Grafito in *street art* prikazujem na kronološki in vsebinski način kot etnografsko poročilo. Vzporedno aplikativno razlagam družbeno teorijo prostora skozi vlogo grafitov in podobnih intervencij, ker učinkovito predstavljajo vizualno upomenjanje prostora.

Ker so grafiti zelo minljiv medij, ki zajema interakcijo številnih družbenih akterjev, lahko na podlagi istega zajetega gradiva dobimo povsem nasprotne

---

¹ Raziskava je predstavljena v monografiji *Grafiti v Ljubljani: zgodovina, grafitarji, mesto*, ki jo je leta 2017 založila Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

refleksivne interpretacije, odvisne od epistemološkega gledišča, ki ga zavzame raziskovalec. Za razlago doživljanja prostora oziroma vizualno uprostorjenje Roga uporabljam zorni kot grafitarjev in drugih ustvarjalcev uličnih umetnosti, saj je njihov glas pogosto zreduciran na aktivistična sporočila, vandalizem, alternativne dejavnosti, umetnost ali prestopništvo. Etnografska baza, iz katere črpam, poleg bogatega materialnega gradiva (porisane stene) vključuje tudi številne življenjske zgodbe umetnikov na prehodu iz mladosti v odraslost. Grafitarji, ulični umetniki, aktivisti in drugi rogovci, ki so bili moji glavni informatorji, so zaradi narave svojega ustvarjanja in medijskega izpostavljanja radi anonimni, saj tako ohranijo določeno stopnjo zasebnosti in osebne varnosti, zato njihovih imen in prave identitete v prispevku ne navajam. V besedilu torej predstavljam uprostorjenje in upomenjanje rogovske skupnosti skozi rogovsko grafitarsko sceno.

Skvoti in grafiti imajo veliko skupnega, saj predstavljajo neposredno družbeno angažiranost in hkrati obrobni družbeni položaj. Njuno povezanost lahko razložimo tudi s tem, da so grafiti »predvsem medij posameznikov in skupin s komunikacijskim primanjkljajem, torej tistih, ki jim je bil v sodobnih družbah onemogočen dostop do uveljavljenih načinov izražanja svojih stališč in interesov« (Velikonja, 2013: 116). Grafiti so tako pomembno vizualno orodje skvoterjev pri konceptualizaciji prostora. Najodmevnejši slovenski primer sožitja med skvoti in grafiti je Metelkova mesto, ki z različnimi preobrazbami obstaja vse od leta 1993. Z grafiti bogat je bil tudi AC Molotov, ki je deloval med letoma 2001 in 2003, od leta 2006 pa je živahno grafitarsko prizorišče Avtonomna tovarna Rog. Grafite na vsaki od lokacij zaznamuje oz. je zaznamoval svojevrsten slog, odvisen od akterjev, položaja skvota ter aktualnega političnega in družbenega položaja.

Začetek grafitarstva v Avtonomni tovarni Rog

Tovarna Rog na Trubarjevi ulici v Ljubljani, ki je izdelovala kolesa od začetka petdesetih let 20. stoletja, je leta 1991 prenehala delovati. Objekt je začel propadati in na stenah so se začeli pojavljati grafiti. Sredi marca 2006 je kolektiv TEMP »vstopil v 7000 kvadratnih metrov ter jih samoiniciativno usposobil za neodvisno produkcijo« (Gregorčič, 2006: 9–10). Marta Gregorčič je leta 2006 dogodke v petnajst let zapuščeni tovarni opisala kot »zasedbo fordističnega monstuma v starem mestnem jedru«, sam Rog pa kot »novo leglo nepokornih« (Gregorčič, 2006: 8).

Med zainteresiranimi uporabniki so bili že v zgodnji fazi zasedbe tudi grafitarji, ki so jih pritegnile številne prazne stene zapuščenega kompleksa in njenega obzidja, idealnega za grafitiranje. Rog je zadihal in zacvetel v pravem bogastvu grafitov, *street arta* in drugih oblik umetnosti in aktivizma. Ko je po dobrem desetletju delovanja prišlo do poskusa evikcije skvota in s tem povezanih silovitih napadov, so grafitarji na svoj način intervenirali v javni prostor – na zunanje in notranje stene ter v virtualni, spletni prostor so vrisali in vpisali kroniko dogodkov.

Definicij in klasifikacij grafitov ter grafitarskih stilov je precej², za namen tega članka pa bo zadostovala zelo osnovna delitev na likovne in jezikovne grafito, ki jo navaja tudi Pojmovnik ALUO:

Grafiti se pojavljajo v dveh osnovnih oblikah, bodisi kot jezikovni grafiti, pri katerih je poudarek na sporočilnosti pogosto družbenokritičnih besednih komentarjev, bodisi kot likovni grafiti, ki svojo težo iščejo v igri oblik in barv, tipografijo pa, kadar je vključena, uporabijo bolj kot nosilko avtorske virtuoznosti. (Pojmovnik ALUO, 2017)

Jezikovne grafito je razmeroma preprosto prebrati, razumeti njihovo sporočilo in pomen ter prepoznati avtorje. Sporočila likovnih grafitov so težje dostopna – stilizirane črke znajo prebrati le poznavalci tipografije, nepoznavalcem pa branje otežuje tudi prepletanje s *street artom* in drugimi načini tridimenzionalnega umetniškega izražanja.

Rogovski fotografski arhivi kažejo, kako so se v letih delovanja skvota vizualno spreminjale njegove stene: po sivih barvah so se kot bršljan razrasle barve in sporočila. Obstojnost teh podob, njihovo interaktivno dopolnjevanje, brisanje in širjenje so lepo razviden vizualni simbol notranjih teritorialnih reprezentacij, ki so potekale v Rogu. Uporabniki obujenega kompleksa so kmalu po zavzetju oblikovali program delovanja. Za obdobje 2006/2007 je 22 uporabnikov in kolektivov napovedalo 41 projektov oz. programov. Pri tem sta grafito kot svoj medij družbene kritike navajali predvsem Antifašistična skupščina in Nomadska univerza. Posredno je grafito v najširšem pomenu uličnega izražanja v svojem programu zajela tudi Šola uporabnih umetnosti Famul Stuart, ta je predstavila projekte, ki so nastali kot »javne akcije v urbanih prostorih (Igraj se park/Park'n'play, Mesto pod zemljo ipd.)«, ter nekatere druge skupine (Rog Program 2006/07, 2006). Najbolj dejavni grafitarji so bili mladi nepovezani ustvarjalci (večinoma najstniki), ki so delovali v

---

² Raziskovalci grafitov se pri opredelitvah pogosto osredinijo na obliko in/ali vsebino. Kategorizacije po vsebini so po navadi zelo obsežne in nepregledne. Robert Reisner in Lorraine Wechsler sta v svoji *Enciklopediji grafitov* iz leta 1974 uporabila kar leksikografski vrstni red, kjer sta vsebino secirala po abecedi, začeni s temami, kot je abortus, in zaključujoč z *zoerasy* (slov. sodomija). Na štiristo straneh je to prineslo na stotine kategorij grafitov (Reisner in Wechsler, 1974). Dragoslav Andrić je v svojem delu *Graffiti International* iz leta 1985 razdelil grafito na več kot trideset kategorij. Rok Kovač je izhajajoč iz veliko širše Andrićeve kategorizacije uporabil delitev grafitov na osem vsebinskih kategorij: politične vsebine, psihološke, ljubezenske, filozofske, o telesu, oglaševalske, o »alkoholu in podobnih opijatih«, »grafiti zavoljo grafitov samih oz. 'grafit-pur-grafitizem'« (Kovač, 2008: 277). Anči Leburic je vsebinsko oblikovala petnajst kategorij grafitov, po obliki pa je navajala tri vrste osnovnih oblik grafitarskega izražanja: 1. simbolno obliko, 2. slikovno obliko, 3. tekstovno obliko ter kombinacije dveh ali vseh treh navedenih oblik (Leburic v Lalić in dr., 1991: 62–63). Vsebinske kategorizacije so odvisne od obravnavanega gradiva in največkrat podrejene konkretnim raziskavam. Opredelitve grafitov po obliki so bolj splošne, neodvisne od specifičnih raziskav in s tem bolj primerne za različne interdisciplinarne analize. Napisne in simbolne grafito tako obravnavam kot jezikovne grafito, ker delujejo v grafitu kot beseda in ne prenašajo sporočila z vizualno obliko kot slikovni oz. likovni grafiti in *street art*.

Rogu in zunaj njega. Grafiti pa so nastajali tudi spontano, brez posebnega aktivističnega ali umetniškega ozadja.

LGBT vizualni aktivizem. Aprila 2006 se je pričela formirati neformalna skupina, osredotočena na vizualni aktivizem, ki je s posameznimi majhnimi grafi-tarskimi akcijami krepila svoj obstoj. Od oktobra 2006 se bo skupina, katere ime je še v nastajanju (ideja: VIZAKT), redno sestajala enkrat mesečno ter iskala načine delovanja na področju vizualnega LGBT aktivizma, preko teorije do prakse. Kontakt: Antifašistična skupščina in Nomadska univerza. (Rog Program 2006/07, 2006)

Iz zapisnikov prvih skupščin je razvidno dodeljevanje namembnosti posameznim prostorom ter usklajevanje skupne in individualne uporabe. Likovni grafiti so začeli nastajati predvsem v skejt parku in v prostorih vizualnih ustvarjalcev. Predlagano je bilo, da nastanejo galerije na stopniščih, v skupnih prostorih, čajnici, skejt parku in v drugih prostorih. Organizirane so bile tudi kolonije in delavnice za slikarje, kiparje in druge umetnike.

VSAK lahko uporablja VSE, če ne zna, najde nekoga, da ga nauči, in nato dela. Prostorov se ne pregrajuje, so ODPRTI. Orodje se shranjuje v omare, ki se jih zaklene. Vse je skupinsko, ni individualnih ateljejev, vse se deli. SKUPNI PROSTORI za druženje morajo obstajati in tak je tudi namen!!!

Produkcija, ne žur plac, ne preveč alkohola in drog. Nevarnost delovanja pod vplivom drog in alkohola. Uporaba drog in alkohola poteka na ravni samoodgovornosti, da ne provociramo sosedov in ostalih uporabnikov. Terasa – zaenkrat zaprta, dokler ne bo ograje, ki je v načrtu. Vrat še ni, so v načrtu. (Zapisnik 4. skupščine, 2006)

Na rogovskih skupščinah je bilo večkrat postavljeno vprašanje grafitov in podobnih prostorskih intervencij. Iz zapisnikov lahko razberemo, da so bili grafiti tudi vizualni simbol notranjih odnosov.

Stene itd. se lahko barvajo po mili volji. Prioriteto imajo seveda še »neokrašene« površine. Ve se, da je vse začasno. Za dokumentacijo umetnin naj poskrbi vsak sam.

Vsak ima svojo stopnico, ki naj jo krasi in čisti, vendar imajo glede na stanje prednost tisti, ki hočejo kaj narediti, ne pa tisti, ki so se vpisali na listo.

Rog in stopnišče se lahko krasi po mili volji. (Zapisnik 12. skupščine, 2006)

Razporejanje prostorov za umetniško in drugo delovanje je bilo v Rogu skrbno dogovorjeno. Takšen način obravnave prostora odseva zgledno stanje medosebnih odnosov in spoštovanje uporabnikov Roga.

Štirje umetniki so zaprosili za prostor v glavni stavbi, ki pa so ga pred meseci uporabljali žonglerji/ke. Potrebno je kontaktirati prejšnje uporabnike/ce in jih povprašati, ali nameravajo prostor v bodoče uporabljati. V kolikor prostora ne bodo več uporabljali, se ga dodeli novim uporabnikom. (Zapisnik 50. skupščine, 2006)

Novi uporabniki bodo vzpostavili atelje v 2. nadstropju. (Zapisnik izredne skupščine, 2009)

Na razvoj grafitov v Ljubljani je imela v devetdesetih letih velik vpliv skejterska subkultura (Zrinski, 2004: 52). Skejtarji – z njimi je prišel v Rog tudi eden mojih informatorjev, Azram iz Klana 1107 – so za svoj prostor zaprosili tudi v Rogu. Takoj so ga predelali v športno dvorano, ki so jo okrasili prav z grafiti.

Skejt park (za SKATEBOARDING, BMX, ROLERBLADE ...) Rabijo pokrit dokaj visok prostor – primerna je severna vhodna dvorana. Imajo sponzorje. Dvorano bodo »zrihtali u nulo«, vključno s tlemi. Vse skakalnice in priprave so v glavnem premakljive ali ob stenah tako, da se bo dalo dvorano uporabljati tudi za kaj drugega. 20. septembra bo DEMO – promocija. Sklep: Vsi smo navdušeni. [sic!] (Zapisnik 23. skupščine, 2006)

Grafiti in stenske poslikave so torej bili, tako kot drugi vizualni izrazi, v Rogu prisotni od samega začetka delovanja skvota. Grafitarji so se združevali v delovne skupine, sodelovali so z zunanjimi ustvarjalci in prirejali multimedijske dogodke. Od vseh grafitarskih kolektivov, ki so delovali v Rogu, so se najbolj profilirali in postali prepoznavni člani Klana 1107, ki danes velja za eno od tehnično in vsebinsko najbolj dovršenih grafitarskih ekip oz. *krujev* v širši ljubljanski regiji.

Razvoj scene: Klan 1107 in drugi grafitarji

»Rog danes ni več to, kar je bil leta 2006,« mi je povedal grafitar Zuias iz Klana 1107. Zuias je postal uporabnik Roga v najstniških letih, ko je doživel Rog kot poligon za učenje in ustvarjanje:

Na začetku je bil Rog neki rekreativni prostor, kamor smo zahajali grafitarji in imeli prazne nove stene, na katere smo prišli ustvarjat. Več smo ustvarjali v notranjosti Roga, se pravi v zaprtih prostorih, kot zunaj. (Zuias, 2017)

Zuias je začel grafitirati pred približno petnajstimi leti, še kot srednješolec. Pogosto se je udeleževal delavnic Ljubljanski grafiti. S sošolci so ustanovili svojo grafitarsko skupino (LMJ in Štula), ki pa je zaradi neaktivnosti razpadla. Zuias je leta 2004 spoznal Roneja 84, ko je ta na neki zid lepil nalepko. Rone ga je seznanil z Majkijem, članom skupine 1107. Takoj sta začela grafitirati skupaj. Predhodnica Klana 1107 je bila glasbena hiphop skupina 1107 (izgovarja se »enajst nula sedem« ali »eleven-O-seven«), ki je delovala že leta 2001. Ime izhaja iz poštna številke za Šiško, kjer je bila njihova baza. Ustvarjali so glasbo, kot promocijsko sredstvo pa uporabljali grafito – namesto plakatov so po Ljubljani pisali svoje ime 1107 v obliki *tagov* in *bomberejev* (preprostih, na hitro narejenih grafitov). Posneli so nekaj pesmi, ki pa jih niso izdali oz. objavili, ampak so z njimi hodili na prireditve *free style*. V glasbeni skupini 1107 sta bila tudi Boris in Zeko.

Potem sva pa z Borisom naprej začela producirati to številko [1107, op. a.] in sva čisto padla v grafito. Pozneje smo spoznali Mraka in Stello, ki sta bila tudi v kolektivu, čez čas pa sta prekinila z risanjem. Nekaj časa je bil zraven še tudi Zeko, on je vedno pomagal barvati ozadja in podobno, potem pa ga je malo minilo. Zatem sva spoznala Kola in Azrama. Kola sva hotela spoznati, ker sva videla, kako produktiven je, pa da je mlad in začetnik. Azrama pa sva spoznala tu, v Rogu. Azram je bil del skejtarskega kolektiva, ki je tudi hodil risat, tako da smo začeli risati skupaj in leta 2009 ustanovili ta klan, ki še vedno obstaja v prvotni obliki. (Zuias, 2017)

Sprva so delali grafito, kjer sta v ospredju tipografija in samopromocija (pisali so predvsem svoje vzdevke in ime skupine), pozneje pa so prešli na *street art*, saj so želeli uporabljati tudi druge umetniške tehnike in z njimi posredovati globlja sporočila, ne le svojega imena. Na primer Zuias je med letoma 2004 in 2006 izdeloval velike ptiče, ki jih je najprej zarisal na steno, potem je po tej skici nalepil časopisni papir in figuro obrobil s črno barvo. Na koncu je ptici narisal rdeče oči, iz katerih je kapljala kri.

V času, ko se je Klan 1107 še formiral, je bila najboljša ljubljanska grafitarska skupina *ZEK crew*. Njeni člani so bili večji in usklajeni. Delovali so na več področjih vizualnega izražanja, javnost jih je poznala, prejeli so tudi najvišje strokovne nagrade.

Pa niso toliko starejši od nas, zekovci, samo so bili v tistem času bolj progresivni in mi smo bili za njih še vedno »tamali«, čeprav je bilo med nami le nekaj let razlike.

Zekovci in Egotrip so bili na vrhu nekaj časa; vsak pride enkrat do tja, je pa potem vprašanje, koliko časa se obdržiš. (Zuias, 2017)

V Rogu poleg Klana 1107 delujejo tudi drugi posamezniki in skupine, ki se izražajo z ulično umetnostjo. Ghetto sculpture je umetnik, ki dela skulpture in napise ter jih pritrjuje po ulici. Lo (tudi Lo Milo) dela abstraktne grafite; izdeluje linije in jih umešča v prostor. Deso je skejtarski grafitar in ilustrator. Ticle (izgovarja se ticle) ima baskijatovski stil grafitiranja. »Tudi Gal neki kao grafitira.« (Zuias, 2016) Grafitarji, ki ustvarjajo hiphoperske grafite in *street art* v Ljubljani, se med seboj poznajo in sodelujejo. Med njimi prevladujejo fantje, vendar je tudi nekaj deklet, ki po navadi razvijejo prepoznaven slog. Poleg Stelle je z Rogom povezana Vixen, čedalje več deklet pa je med najmlajšimi obetavnimi upi. Nekaj časa so v Rogu ustvarjali tudi NBS crew, zdaj pa jih ni več. Kratica v njihovem imenu pomeni več stvari, med drugim: *Never Been Seen* in *Na Basi Skupaj*. Prisotni so bili tudi Animals Crew, ki po Ljubljani rišejo lisičke (pretrgane, cele, zvite). Tudi ZEK občasno ustvarja v Rogu, vendar je skupina že precej prešla v *street art* in konceptualno umetnost. V Rogu niso fizično prisotni grafitarji Egotrip in Poni Mafia, ki delujejo le še v tujini. Prav tako v Rogu ne deluje Designer, ki po Ljubljani riše pike.

Zavetje Roga omogoča grafitarsko ustvarjanje tudi ljudem, ki se s tem drugače ne bi ukvarjali. Takšen primer je mural ženskega obraza, ki ga je na steno Socialnega centra naslikal migrant iz Second Homa. To je bil njegov prvi grafit. Upodobil je žensko, ki jo ima zelo rad, njene identitete pa ni želel razkriti. Sicer so v poslopju Second Home, ki ga upravljajo migranti, notranje stene poslikane v teh-

nično dovršenem slogu, ki prikazuje predvsem revolucionarno ikonografijo. Migranti so na lastno pobudo naslikali svetovno znane podobe in gesla revolucionarjev (Che Guevara, Angela Davis itd.), pa tudi lik partizanskega heroja Franca Rozmana - Staneta. Naslikane podobe pričajo o veliki slikarski nadarjenosti posameznikov, neizkoriščenem talentu, predvsem pa ponazarjajo ideološki nazor uporabnikov teh prostorov.

Grafitarji so največkrat precej mobilni in radi potujejo v tujino, kjer se udeležujejo grafitarskih dogodkov ali ustvarjajo spontano. Prav tako prihaja v Ljubljano veliko tujih grafitarjev, ki tu pustijo svoj pečat. Kljub anonimnosti se grafitarji med sabo pogosto spoznajo in povežejo. Ljubljano je že večkrat obiskal francoski ulični umetnik Invader,

Migrantski grafit. Ljubljana, 8. 3. 2017. Foto: Helena Konda.

ki je prilepil svoje keramične tridimenzionalne grafite na Moderno galerijo, Tromostovje in Trubarjevo ulico. Med prispevki tujih uličnih umetnikov pa zagotovo najbolj izstopa Blujev mural rožnato-rdeče pištole na pročelju najvišje stavbe v Rogu, ki ga je ustvaril junija 2016, kmalu po napadu na Rog. Blu je italijanski ulični umetnik, ki s svojo umetnostjo in asketskim življenjskim slogom nasprotuje gentrifikaciji mest. Njegova svetovna prepoznavnost je skoraj takšna kot Banksyjeva, vendar Blu skrbno preprečuje komercializacijo njegovih del. Blu je s svojim likovno izpopolnjenim prispevkom podal močno sporočilo v podporo ogroženi rogovski skupnosti. Njegov mural je odličen primer, kako *street art* vizualno in najpogosteje brez uporabe pisanih besed podaja aktivistična sporočila, ki se ljudi dotaknejo še bolj kot napisi.

Blujeva pištola. Ljubljana, 8. 3. 2017. Foto: Helena Konda.

Po napadih na Rog je nastalo več grafitov, filmskih posnetkov in drugih označevanj tega dogodka. Javnosti najbolj poznani so grafiti, nastali prav v pozno-pomladanskih in zgodnjepoletnih mesecih 2016, ki kot udarni napisi sporočajo gesla za ohranitev Roga. Takšna primera sta »Neomejen Rog trajanja« in »Roga ne damo«.

Osebnostno se mi zdi najzanimivejši grafit tega obdobja Špartanec, ki ga je ustvaril Azram iz Klana 1107. Grafit upodablja dogodke iz junija 2016, kjer je Rog prikazan kot špartanski bojevnik, ki se bori s ščitom in megafonom. Megafon prevzema položaj sulice ali kopja, ki so jih uporabljali Špartanci, in nakazuje, da so bile medijske objave njihovo edino orožje. Ščit nosi skvoterski simbol (prelomljena puščica,

ki seka krog), vanj pa sta zapičeni dve puščici s perjem v beli in zeleni barvi. Puščici se navezujeta na barvo zastave mesta Ljubljana in zaznamujeta dva napada na Rog (6. in 10. junij 2016). Prvi napad je bil nočni vdor varnostne službe z gradbeno mehanizacijo, drugi pa metanje pirotehničnih sredstev skrajnih desničarskih skupin čez ograjo. V ozadju grafita je z velikimi masivnimi črkami izpisana beseda Rog. Grafit se je do pomladi 2017 nahajal na obzidju okoli vile ob tovarni Rog, nato pa ga je prekril drug grafit.

Špartanec. Avtor grafita: Azram. Foto: Maksim Azarkevič.

Grafiti v Rogu so večinoma narejeni v hiphoperskem ali *streetartističnem* slogu, ki ga avtorji razvijajo v prefinjene umetniške nadgradnje. Čeprav ti grafiti vsebujejo družbeno kritiko, po navadi nimajo izrecnega političnega sporočila, ki je značilno za napisne grafite. V Rogu je zelo malo tipografsko preprostih napisnih grafitov, ki so bili pri nas najpogostejši v času punka. Pri tem so mišljeni predvsem kratki napisi s sprejem, kjer so črke skoraj vedno velike tiskane, tipografija pa brez okrasov. V napisih so pogosto uporabljeni simboli, ki nastopajo samostojno ali kot črke (na primer A v krogu v anarhističnih sporočilih). Avtonomija Roga pa omogoča več varnosti in umetniške svobode pri ustvarjanju, zato so lahko tudi izrazito politična stališča podana na slikovno zahtevnejši način. Primer takšnega grafita je slika ženskih notranjih spolnih organov na notranjem dvorišču Roga. Oba jajčnika nosita okove. Slika simbolično predstavlja boj žensk za pravico do razpolaganja s svojim telesom. Vsebinsko se lahko grafit nanaša na prepoved splava, finančno nezmožnost odločanja za materinstvo in druge represije nad ženskami. Skoraj enaka slika s pripisom »Uterus Desobediente, Viva la Commonality« obstaja tudi v notranjih prostorih, kjer med drugimi delujejo nekatere feministične in kvir skupine.

Feministični grafit na notranjem dvorišču Roga. Ljubljana, 8. 3. 2017. Foto: Helena Konda.

Organizirano grafitarsko delovanje v Rogu se je razvijalo spontano skupaj z osebnim razvojem in poznanstvi grafitarjev. Klan 1107 je nekajkrat organiziral grafitarske delavnice, na katerih so udeleženci ustvarjali na notranji steni na Rogovem dvorišču v izmeri 14 x 2,5 m. Dogodke so včasih poimenovali »Bring your own cans«, kar bi lahko prevedli kot: »Prinesi svoje spreje.« Tako so lahko z manjšimi sredstvi izvedli večje projekte – financirali so se namreč predvsem sami (Zuias, 2016). S povezovanjem grafitarjev in drugih akterjev v Rogu od leta 2008 deluje multimedijška skupina, ki razvija grafitarsko sceno v sklopu širjenja hiphop kulture. Leta 2013 so ustanovili Društvo Gor.

Motiv in katalizator za zagon je bil gotovo dogodek Cypher To The People, ki je združil mnoge aktivne hiphop ustvarjalce. Dogodek so tako med drugimi soustvarili in podprli: SunnySun (Balance Crew in Wudisban); Ghet (Wudisban); DJ Bakto, DJ Woo-D in DJ Sushi (vsi Good Foot DJ'S); Kpow, (RDYO); Azo, Ahim, Majki, Kol (vsi 1107 klan); Rex (Zek Crew); Suši, Widi, Čuk, Gerbec, Kranskee (vsi FlowFromBelow); Alma (Balos Diner) ... (Društvo GOR, 2017)

Med odmevnejšimi multimedijskimi dogodki, ki so vključevali grafite, so bili *Flow From Bellow* od leta 2008 naprej. Tradicionalni plesni dogodek se je pridružil projektu *King of the Concrete*, ki poteka tudi letos (*King of the Concrete*, 2017). Sestrška sekcija Društva Gor je 25. oktobra 2014 v Rogu organizirala Sistaz Jam, ki je vključeval ples, grafite, glasbo in boljši trg (*Sistaz jam*, 2014). Supa Jam je potekal kot grafitarski dogodek in »urbani boljši sejem« na Metelkovi in v Rogu 14. avgusta 2015 (*Parada plesa*, 2015). Dogodek *King of the Concrete* 2017 je bil namenjen kulturnemu povezovanju urbanih umetnikov slovenske hip hop scene. Program je

vseboval tudi razstavo grafitov, »ki je prav tako vsako leto drugačna in inovativna« (King of the Concrete, 2017).

Leta 2009 je nastal Kino Šiška kot »osrednja slovenska institucija na področju sodobne koncertne ponudbe, ki jo dopolnjujeta programa vizualne in uprizoritvene kulture« (Kino Šiška, 2017). Klan 1107 je zaradi lokalnih in umetniških povezav namenil precej časa ustvarjanju na tem področju, čeprav je še vedno deloval tudi v Rogu. V nekaj letih so pografitirali vse podhode na Celovški cesti, ki seka Šiško. Pri tem je še danes tehnično najbolj dovršen podhod ob Kinu Šiška, ki ga lahko imenujemo tudi *Hall of Fame*. V okviru Kina Šiška je potekalo tudi več grafitarskih dogodkov (na primer *Med štirimi stenami*).

Analiza grafitiranja in podobnih intervencij v prostor kot upomenjanja in uprostorjanja notranjosti Roga

Iz kronologije grafitarskega delovanja v Rogu ne moremo spoznati vseh dejavnosti, ki so se dogajale v njem v zadnjem desetletju, lahko pa spoznamo pomemben del razvoja te skupnosti. Poudariti je treba, da so grafito ustvarjali tudi neznani avtorji in avtorice ali občasni obiskovalci, ki so s tem pomembno dopolnjevali vizualno podobo in prispevali svoj delež k produkciji pomena oziroma upomenjanju Roga.

Grafiti in podobne intervencije v prostor so v prvih letih sprva pomenili predvsem umetniško ustvarjanje in medij za posredovanje ideoloških sporočil. Sčasoma so postali tudi orodje za označevanje posameznih prostorov v Rogu, kar je neposredno teritorialno vedenje, podobno označevanju ozemlja z mejniki. Pisanje programa delovanja in delitev prostorov je že od zasedbe naprej potekalo kot samoupravno teritorialno delovanje. Pod nadzorom skupščine, ki je predstavljala vse zainteresirane uporabnike Roga, je bilo določeno, da so prostori namenjeni vsem obiskovalcem za ustvarjalo delovanje, poudarjeni so bili samoodgovornost, spoštljiv odnos do sosedov in gradnja skupnih prostorov za druženje in ustvarjanje. Zaradi občasnih kršitev dogovorov (kraje orodja in podobno) je bila vzpostavljena omejitev z zaklepanjem nekaterih omar in vrat (Zapisnik 4. skupščine, 2006).

Iz tega lahko nazorno vidimo, kako je bil skonstruiran pomen Roga kot odprte skupnosti, namenjene izvajanju socialnih programov ter neprofitnih in neuveljavljenih dejavnosti. Takšno podobo so si rogovci prizadevali ustvariti medsebojno in pred zunanjim svetom. S pravili so konkretno usmerjali procese notranjega delovanja, posredno pa je to vplivalo tudi na vsebino dejavnosti. Sčasoma so postale skoraj vse stene na nek način označene z grafiti in podobnimi mediji, ki so vizualno odslikavali dogajanje v prostorih. Skoraj ne obstaja boljša (dobesedno) upodo-

bitev teorij družbene produkcije prostora (Kurir, 2014), kot so primeri rogovskih grafitov, ki zaznamujejo posamezne prostore. V prostorih najvišje stavbe, kjer imajo sedež Klan 1107 in več drugih uporabnikov, je stopnišče v celoti poslikano z grafiti in murali v različnih slogih (hiphopovsko oblikovane črke, povezane poslikave, segajoče čez več nadstropij, posamezni umetniški karikirani prikazi družbe in drugo). Uporaba likovnih podob prevladuje nad napisi. Redka izpisana sporočila večinoma karikirano posredujejo angažirana sporočila. V stavbi Socialnega centra so grafiti na notranjih in zunanjih stenah izrazito aktivistični. Takšne so tudi druge intervencije v prostor (nalepke, plakati, zastave, razstave fotografij in podobno), njihova sporočila pa vsebujejo gesla konkretnih aktivističnih gibanj in dogodkov. V poslopju Second Home, kjer se izvajajo predvsem programi za migrante, so migranti in aktivisti obnovili stene in, kot že omenjeno, nanje tehnično zelo dovršeno naslikali podobe. Podobi spodnje in zgornje etaže se razlikujeta, saj je spodnji prostor bolj prilagojen glasbenemu programu, zgoraj pa prevladuje revolucionarna ikonografija. V skejterskem parku je že od začetka narisanih veliko hiphoperskih in drugih grafitov (med drugim je tam začel delovati tudi Azram, ki ima tehnično izjemno izpopolnjen slog). Pred vhodom v skejt park je na steni napis »Stati inu obstati« v pisavi, podobni gotici.

Vsebina podob, ki krasijo stene v Rogu, jasno govori o tem, s čim se ukvarjajo uporabniki posameznih prostorov, kakšne interese imajo, kakšni ideologiji so naklonjeni, katera družbena gibanja podpirajo in podobno. So »vizualno« poročilo družbenih in kulturnih reprodukcij, ki potekajo v Rogu, in s tem vizualizacija upoštevanja notranjega prostora v Rogu.

Grafiti in podobne intervencije na zunanjih in drugih navzven izpostavljenih površinah Roga

Posebna pozornost je bila v Rogu od vsega začetka namenjena navzven izpostavljenim površinam, v fizičnem in abstraktnem pogledu. To so bila vhodna vrata, oglasna deska in notranje površine, uporabljene pri snemanju odmevnejšega slovenskega filma. Javnosti so bili najbolj izpostavljeni grafiti na zunanjih stenah obzidja okoli Roga, ki je postal zid slave (*Hall of Fame*), ter grafiti na fasadah večjih stavb v Rogu.

Vhodna vrata so stik zunanjega in notranjega sveta, mesto trenja dveh različnih prostorskih in tudi teritorialnih reprezentacij. Rog je vstop v svoj prostor pregledno označil z grafiti, plakati in skulpturami. Večkrat je organiziral tudi dneve odprtih vrat, ko je v sklopu javnih dogodkov javnost povabil na ogled svojih prostorov in druženje. Program je vključeval tudi »javno tribuno o začasni rabi, prihodnosti javnih prostorov, avtonomiji in samoupravljanju« (Zapisnik 57. skupščine, 2007).

Vhodna vrata v ROG naj bodo odprta (mala). Predlog, da se vhod poruši takoj, ni našel somišljenikov, ker nas je premalo, da bi lahko ubranili tako velik prostor pred »nenamensko« začasnostjo. Kaj je to? Kdo smo mi, kdo so oni zunaj? Ali je vratar naš? (Dokler je v tisti hišici, mora poslušati tudi nas, načelno pa je proti nam.) (Zapisnik 12. skupščine, 2006)

Postavlja se vprašanje, kako dejansko, fizično odpreti vhodna vrata. Predlaga se, da se v času Odprtega Roga naredijo turnusi rogovcev in rogovil zunaj vhodnih vrat, ki goste vabijo v sam kompleks. (Zapisnik 57. skupščine, 2007)

Oglasna deska je tako kot vhodna vrata pomenila pomemben materialni prikaz notranjih odnosov in interakcijo z zunanjim svetom. Na oglasni deski »na vhodni strani srednje hiše«, ki je bila vidna vsem rogovcem, je skupščina objavljala svoje zapisnike, »pravila Roga in načrt Roga (skica Tine)« (Zapisnik 57. skupščine, 2007).

V Rogu je nastalo veliko filmskih in drugih avdio-vizualnih posnetkov. Kmalu po vzpostavitvi avtonomnega delovanja je v Rogu potekalo snemanje avtobiografskega nizkopračunškega filma *Kakor v nebesih, tako na zemlji* avtorja Francija Slaka. Snemanje je organizirala poklicna filmska ekipa, ki je z rogovci sodelovala na tehničnem in umetniškem področju. Med snemanjem filma je filmska ekipa poskrbela za ponovno priključitev na električno omrežje in priklop vode, ki so ju rogovci izgubili kmalu po zasedbi. Po snemanju je bila elektrika spet izključena, voda pa je ostala, kar je precej izboljšalo razmere za delovanje in bivanje v Rogu.

Ugotovljeno je, da se s Slakovim snemanjem filma ponujajo dobre možnosti za Rog, saj bi prek RTV Slo lahko hitro napeljali elektriko in vodo – za to je Slak že namenil denar in se je tudi dogovarjal s Pavlico. (Zapisnik 13. skupščine, 2006)

Rogovci so pri snemanju organizacijsko in kreativno sodelovali zlasti pri pripravi scenografije. S snemalno ekipo so se dobro ujeli, vendar se je tudi tu pokazala heterogenost rogovcev in njihovega delovanja. Prazne stene so »legitimno« zasedli grafitarji in drugi ustvarjalci, kar je bilo potrjeno tudi na skupščinah. Njihove stenske stvaritve pa niso bile v skladu z zahtevano scenografijo za film. Filmarji (zunanj uporabniki) so tako posegli na teritorij, ki so ga zlasti grafitarji upomenili za svojega (Vranješ, 2002: 50).

Zaradi tega filma so zbrisali večino grafitov, ki je nastala takrat. Vse so šli premalat. Takrat smo v bistvu grafitarji zapustili Rog. Zato, ker se nas ni nič obvestilo, da se bo brisalo. (Zuias, 2017)

Na spletni strani tovarne Rog je bilo 20. avgusta 2006 objavljeno obvestilo, da bo med 31. avgustom in 30. oktobrom 2006 potekalo snemanje TV filma Francija Slaka na lokacijah: »Menza (Hiša cvetja), Info točka/ Kapelica/ Bivši arhiv, Stopnišče,

Multimedija (2. nad. desno), Sonoria (1. nad. desno), Dvorana (pritličje levo), Skladišče 27.« (Tovarna Rog, 2006) Obvestilo je opozarjalo na moteno delovanje uporabnikov prostorov, ni pa se nanašalo na vse posege v prostor. Tako ni izrecno napovedalo pleskanja sten z grafiti, v katere so grafitarji vložili precej svojega časa in sredstev. Grafitarji so bili zelo prizadeti zaradi nespoštovanja njihovega dela. Mogoče bi lahko »poseg v svoj teritorij« pričakovali gleda na razprave na skupščinah in spletna obvestila, vendar so bili to tedaj večinoma srednješolci, ki jih sodelovanje na dolgotrajnih skupščinah ni najbolj zanimalo. Kljub neprijetni izkušnji so grafitarji svoje ustvarjanje v Rogu nadaljevali in ga razvili. Franci Slak je naslednje leto umrl in rogovci so organizirali »spominski dan za preminulega sopotnika«. Celodnevni program je vseboval »uprizoritev postprodukcije filma«, koncert in »zabavo v spomin preminulega prijatelja« (Zapisnik 80. skupščine, 2007).

Poleg grafitarjev so uničenje svojih izdelkov doživeli tudi nekateri drugi uporabniki Roga. Leta 2006 je bila tako uničena razstava slik, ki so jo pripravile tečajnice organizacije SCCA – Ljubljana, Zavoda za sodobno umetnost.

Večina na skupščini je bila prvič seznanjena, da je bila razstava, ki jo tečajnice SCCA postavljajo v Rogu, uničena – slike, ki so bile razstavljene, so bile pometane po tleh ipd. Tudi v zvezi s tem se sklene, da moramo vsi uporabniki Roga paziti na take anomalije in jih odpravljati. Konkretno za to razstavo se določi, da bo Meho varoval aparature v času razstave za simbolični honorar za varovanje. (Zapisnik 13. skupščine, 2007)

Že v zgodnjem obdobju delovanja Roga so se začele razprave o uporabi in odnosu ljudi do skupnega prostora, o potrebi družbene samokontrole in prisotnosti. Zavedali so se potrebe »po takojšnjem reagiranju« v primerih uničevanja in podobnih anomalij. Hkrati so rogovci večkrat jasno povedali, kakšen Rog želijo v smislu skupnosti in njenih razmerij (Zapisnik 13. skupščine, 2007).

Prostor ne določa ljudi, temveč ljudje določajo prostor, in zato mora prostor izhajati iz naših potreb: po ustvarjanju, bivanju, druženju itn. Odprtost je treba angažirano organizirati.

Naš odnos do ustvarjanja drugih v Rogu veliko pove o možnostih nadaljnega ustvarjanja in »skupnosti«, ki smo jo postavili nasproti kapitalističnim družbenim razmerjem, iz katerih se poskušamo iztrgati vsaj znotraj Roga. (Zapisnik 13. skupščine, 2007)

Del prizadevanja MOL za lepše mesto je bil razpis za obnovo fasad. Rogovci so želeli pri tem sodelovati, vendar sami kot skupnost zahtevam razpisa niso ustrezali. Polega tega so se zavedali svojih organizacijskih in materialnih omejitev. Glavno stavbo v Rogu so želeli spremeniti v opazen umetniški simbol Ljubljane (Zapisnik 55. skupščine, 2007), vendar do tega vse do že omenjene Blujeve okrasitve z muralom, ki uživa priznanje umetniškega dela, ni prišlo.

Obnova stekel in umetniško barvanje fasade bi lahko postala simbol Ljubljane in bi bilo za MOL najmanj dvakrat cenejše od profesionalnega barvanja. Sklep: Skupnost se ne more iti tako velikih projektov. (Zapisnik 55. skupščine, 2007)

V Rogu in njegovi okolici je pogost izpis mednarodnega simbola 161, kjer številke označujejo črke AFA. Njihov pomen je »AntiFascist Area« oz. protifašistično območje. Na rogovskih zunanjih stenah skorajda ni grafitov z desničarsko opredelitvijo. Tovrstni napisi in nalepke se pojavljajo nekaj metrov stran od obzidja, vendar so hitro uničeni.

Zid slave oz. Hall of fame

Tovarno Rog obdaja visok zid, ki je na gosto porisan z grafiti. Del zidu na Trubarjevi ulici si je v zadnjem desetletju pridobil sloves zidu slave oz. *Hall of fame*, kakršen je tudi na Metelkovi in v podhodu ob Kinu Šiška. Tako ime si je stena pridobila zaradi stilsko izpopolnjenih grafitov, ki vzbujajo občudovanje zaradi estetske podobe in mojstrskih ustvarjalcev. Kljub očitni povezanosti obzidja s tovarno pa je lastništvo zidu precej bolj kompleksno. Nekaj metrov obzidja, ki tovarno omejuje na Trubarjevi ulici ob vhodu v kompleks, je pravno gledano del Roga, kjer je lastnica MOL. Preostanek stene je lastniško gledano del vile, ki stoji ob Rogu.

Grafitarji so v začetku dvatisočih let sklepali, da so zunanje stene skvotov njihov sestavni del, kjer lahko nemoteno ustvarjajo. Navajeni so bili ilegalnih nočnih pohodov, kjer so običajno izmenično stražili, da so lahko pobegnili pred policijo ali drugimi varuhi reda. Na Metelkovi in ob Rogu so ustvarjali brez pripravljenosti za pobeg, zato so bili neprijetno presenečeni, ko so jih zasačili.

Sicer je bil tihi dogovor, da tam lahko delamo, ampak neki policist iz drugega kraja tega ni vedel. Pravzaprav smo že prej hoteli dobiti kaj več sten, ampak smo se potem na podlagi teh kazni, ki niso prihajale od policistov, temveč od redarjev, začeli prerekati. Tudi redarji niso vedeli, ali je grafitiranje dovoljeno ali ne, ampak po zakonu pač to ni bilo dovoljeno, zdaj pa je grafitiranje uradno dovoljeno na 13 lokacijah. (Zuias v Golubov, 2014)

Na dojetje legalnosti poslikav na javnih površinah so vplivale tudi številne organizirane likovne delavnice, kjer je lastnik površine izdal dovoljenje za poslikavo. Tako je med letoma 1998 in 2008 v Ljubljani potekala tradicionalna likovna delavnica *Ljubljanski grafiti*, na kateri so bili grafitarji iz skupin ZEK crew in Klan 1107 stalni udeleženci. Dogodke je organiziralo društvo KLG (*Klub ljubljanski grafiti*). V obravnavanem obdobju je bilo v Ljubljani približno 33 podhodov, kjer so bile stene bolj ali manj primerne za poslikavo. Na predlog kabinetov županj Danice Simčič in Vike Potočnik ter župana Zorana Jankovića je upravna enota vsako leto izdala dovoljenje za poslikavo določenih podhodov. Pogosti obiski policije na

podlagi prijav zaskrbljenih občanov so bili zaradi predloženega pisnega dovoljenja obravnavani kot gola formalnost. MOL je na začetku tudi finančno podprla delavnice in prav tako nekateri drugi sponzorji in donatorji. Zaradi vsesplošnega varčevanja in spremenjenih pogojev na razpisih za tovrstne dejavnosti KLG na koncu obdobja ni več dobivalo nikakršne finančne podpore za izvedbo projekta. Spreje so prinesli grafitarji sami, stenske barve pa je priskrbelo društvo iz lastnih sredstev. Leta 2009 upravna enota ni več izdala zaprosenega dovoljenja, zahtevala pa je tudi informacije o grafitarjih, ki so se podpisovali po obnovljenih kulturnih spomenikih (posebej so se zanimali za podpis oz. *tag* Zeko na stebrih v Plečnikovem podhodu). Ker informacij niso dobili, so nastopili zelo restriktivno. Podporo projektu so leta 2009 povsem prekinili. Na rebraste stene v podhodu pri Moderni galeriji, kjer je poteklo več delavnic *Ljubljanski grafiti*, so celo namestili žičnate rešetke (Konda, 2017).

Pozneje so grafitarji iz Klana 1107 in ZEK na Mestni občini Ljubljana dosegli dogovor o legalnih površinah za svoje ustvarjanje. Konec leta 2011 je bilo z odlokom potrjenih trinajst lokacij, kjer je grafitiranje dovoljeno, v isti sapi pa je bilo povedano, da bo grafitiranje na drugih lokacijah v Ljubljani poslej strogo preganjano in kaznovano z denarno globo v višini 208,65 evra.

Mestno redarstvo bo v sodelovanju s policijskimi postajami Policijske uprave Ljubljana okrepilo nadzor nad nedovoljenim grafitiranjem, izvedli bodo več terminsko usklajenih, skupnih poostrenih nadzorov s ciljem obravnave kršitev na področju prepovedanega pisanja po objektih. (MOL, 2011)

V sklopu istega odloka sta bili med trinajstimi dovoljenimi lokacijami za grafitiranje navedeni tudi avtonomni območji Metelkova in Rog. Pri tem je bilo pri obeh lokacijah poudarjeno, da gre le za notranje površine. Kljub očitni fizični in abstraktni povezavi zunanjih sten z notranjostjo in delovanjem obeh skvotov je bilo jasno določeno, da lahko svoje vizualne simbole nekaznovano kažeta le navznoter. Pri Metelkovi so bili za grafito uradno dovoljeni »notranji zidovi ob košarkarskem igrišču, na notranji strani kompleksa Metelkova mesto«, pri Rogu pa »notranji zidovi kompleksa tovarne Rog« (MOL, 2011). Ali bi dovoljeno razkazovanje svoje prisotnosti navzven pomenilo nevarnost, da bi »duh ušel iz steklenice«? Očitno je, da je MOL kot lastnica kompleksa tovarne Rog jasno uveljavila svoje teritorialne reprezentacije – uporabnike je s svojim »špecarskim« vratarjem na vhodu in prepovedjo poslikave zunanjih zidov simbolično zaprla navznoter.

Kljub temu je na zunanji steni tovarne Rog zaživela grafitarska galerija. Stena je dolga več deset metrov. Zidovi ob vhodu v tovarno so del Roga in so nekoliko višji od preostalega obzidja, ki spada k vili ob tovarni. Ob prvi poslikavi Rogove stene so grafitarje zalotili redarji in jih kaznovali. Grafitarji niso niti pomislili na beg, ker so bili prepričani, da ustvarjajo na legalni površini. Kazen so poravnali in dokončali začete grafito, nato pa tistih sten niso več spreminjali.

Tudi pri ustvarjanju na zidu ob vili so bili grafitarji prepričani, da gre za legalno Rogovo površino. Med nočnim ustvarjanjem jih je zalotila lastnica vile, ki jih je seznanila, da grafitirajo po njeni lastnini. Zuias se spomni, da so ji ugovarjali, da stena pripada Rogu, nato pa so sprejeli njene argumente in nameravali oditi. Lastnica jim je pojasnila, da ji je vseč njihovo ustvarjanje in ga dovoli, zahtevala pa je nedotaknjeno podobo zidu na vhodu v njeno vilo, kjer je zid nekoliko zamaknjen glede na preostalo steno na Trubarjevi ulici. Dogovorili so se, da grafitarji prebarvajo grafite, ki se pojavijo na vhodu v vilo, na dogovorjeni steni pa lahko svobodno ustvarjajo. Grafitarji se dogovora držijo in z ustrezno sivo barvo oz. s tisto barvo, ki jo imajo na voljo, skrbijo za dogovorjeno podobo vhodnih vrat (Zuias, 2017).

Grafiti na rogovskem zidu slave so bili v preteklem desetletju v skladu z grafitarskim kodeksom večino časa nedotaknjeni, saj se prekrivajo le grafiti, ki zbledijo ali so na steni že dalj časa. Nepisana pravila je kršil nezadovoljni posameznik, ki je grafite večkrat skrivaj prečrtal oz. *krosal* s črnim sprejem. Posebno rad se je spravljal na Azramove grafite, pogosto pa je naredil dolgo črto tudi po več zaporednih grafitih. Precej verjetno je, da v tem primeru ni šlo za grafitarja, ker je bil način *krosanja* premalo ustvarjalen in skladen z definicijo vandalizma (Azram, 2017).

Julija 2017 je bila cela stena, ki gleda na Trubarjevo ulico, prepleskana z umazano belo barvo v neenakomernem sloju, ki je v celoti uničila zid slave. Grafitarji so se na napad odzvali takoj in površino zapolnili z minimalističnim povezanim grafitom oz. muralom. Pozneje so se na steni spet pojavili murali članov Klana 1107 in drugih ustvarjalcev, tudi iz tujine.

Analiza grafitiranja in podobnih intervencij v prostor kot upomenjanja in uprostorjanja *zunanosti* Roga

Tako kot iz kronologije grafitarskega delovanja v Rogu ne moremo spoznati vseh dejavnosti, ki so se dogajale v zadnjem desetletju v *njem*, tudi ne moremo iz kronologije grafitov na zunanjih in drugače izpostavljenih površinah zajeti vse Rogove dejavnosti *zunaj njega*, vendar pa trdimo, da ima vizualna podoba, ki se kaže »zunanosti«, poseben pomen pri percipiranju prostora. Pografitirano obzidje in pročelja stavb so prvo sporočilo Roga obiskovalcu. Javnost lahko takoj zazna, da gre za samoniklo in ustvarjalno okolje. »Ljudje obravnavajo prostorsko kot napolnjeno z emocionalno vsebino, mitološkimi pomeni, simbolizmom skupnosti in zgodovinsko pomembnostjo.« (Shields v Vranješ, 2002: 53) Močna vloga vizualne podobe Roga tako značilno vpliva na doživljanje oz. uprostorjanje Roga. Žal je zaradi pogostega enačenja grafitov z vandalizmom velikokrat spregledan velik materialni in abstraktni dosežek preobrazbe kompleksa. Marta Gregorčič je

ob analizi povezave med umetnostjo in aktivizmom poudarila, da »kreativnost ni nekaj elitnega« in da je ne premorejo le umetnice ali umetniki: »Če so umetniške prakse vpete v človekovo življenje in boj, delovanje in ustvarjanje, potem prehajajo bele zidove galerij, filmska platna in liste papirjev in puščajo (nepričakovane) drobne sledi na številnih področjih naših ustvarjanj.« (Gregorčič, 2006: 21)

S svojim prepoznavnim zunanjim videzom Rog takoj sproža potlačene emocije, ki so »vgrajene v ogrodje intuicij, percepcij in nagnjenj« veliko bolj kot racionalizem (Shields v Vranješ, 2002: 53). To je bistvo razlage doživljanja oz. uprostorjanja Roga, vendar je povezano tudi z njegovo kulturno reprodukcijo oz. z upomenjanjem. Sproža jo spoznavanje dejavnosti Roga skozi razumevanje, kako je nastala takšna zunanja podoba (grafiti, murali, skulpture) in kaj sporoča (družbeno angažirana slikovna in napisna sporočila). Vse to omogoča seznanjanje, razumevanje in širjenje vedenja o rogovski skupnosti, s tem pa tudi njeno upomenjanje, h kateremu skozi lastne teritorialne reprezentacije pripomorejo vsi uporabniki, tudi tisti, katerih primarna dejavnost ni povezana z vizualno umetnostjo.

Rog se navzven vizualno upomenja še na en način: skozi objave vizualnih stvaritev na družbenih omrežjih. Nikolai Jeffs pri razmišljanju o paradoksih politike, umetnosti in aktivizma poudarja, da so sodobni umetniki »velikokrat del lumpenproletariata«, da je njihovo delo »nestalno, plačilo neredno in ugled simbolnega kapitala dvomljiv« (Jeffs, 2006: 94). Ta definicija povsem sovpadе s stanjem v Rogu. Vendar pa Jeffs v istem besedilu opozori še na nekaj – da je ena od značilnosti sodobne, še posebej vizualne umetnosti tudi to, da potencialno prinaša velik dobiček. Nenaden uspeh lahko umetniku, ki dolga leta ustvarja v revščini, prinese nesluteno bogastvo. Zdi se, da precej ustvarjalcev v Rogu intuitivno razume to logiko. Med uveljavljenimi grafitarji sta skoraj nujen sestavni del ustvarjanja dokumentiranje rezultata (včasih tudi nastajanja) in objava izbranih del na družbenih omrežjih, saj se zavedajo, da jim splet omogoča razstavljanje svojega dela in potencialna naročila. Precej rogovskih grafitarjev svoje ustvarjanje uporablja kot pripravo za komercialni uspeh ali dopolnitev pridobitniških dejavnosti. Pri tem se odpre še eno pomembno vprašanje: Ali jim lahko zato očitamo, da niso »pravi« grafitarji?

Na to nam lahko pomagajo odgovoriti Velikonjeva merila estetike, ilegalnosti, družbene kritike in nehegemonije, po katerih naj sklepamo, ali gre za grafite in *street art* (Velikonja, 2008: 25). Kriterij estetike oz. estetske forme strnjeno narekuje, da gre za sporočila na javnih površinah. Rogovska scena ta kriterij več kot izpolnjuje, saj so grafiti in murali na obzidju okoli Roga in številni v njegovi notranjosti javni, po tehnični dovršenosti pa povsem primerljivi z izdelki svetovne grafi-tarske elite. Kriterij družbene angažiranosti označujeta komercialna in ideološka nekonformnost, kriterij nehegemonije pa zavestno preusmerjanje dominantnih diskurzov v družbi. Ker je rogovska skupnost v osnovi skvoterska, izjemno družbeno angažirana in heterogena v svoji notranji sestavi, takšna pa je tudi njena zunanja vizualna podoba (kjer prevladujejo grafiti in *street art*), je ustrežanje tem kriterijem nesporno.

Zaplete pa se pri kriteriju ilegalnosti, ki označuje nezakonit oz. nedovoljen nastanek grafitov. Kljub skvoterskemu nastanku Roga je z leti prišlo do določene institucionalizacije. V notranjosti Roga je namreč z občinskim odlokom dovoljeno grafitirati, na zunanjem zidu pa obstaja dovoljenje lastnice zidu. Vendar pa poskus nasilne izpraznitve Roga junija 2016 in drugi napadi nanj dokazujejo, da ne gre za klasično legalno površino, kakršne so galerije na prostem, saj oblasti nenehno preverjajo legalnost samega obstoja Avtonomne tovarne Rog. Tudi dovoljenje za grafitiranje zunanjih površin temelji na verbalnem dogovoru in ne zagotavlja zaščite grafitov pred uničenjem. Ta dejstva kažejo, da rogovska grafitarska scena še vedno bolj ali manj deluje na ilegalnem in začasem teritoriju; kriterij ilegalnosti je s tem izpolnjen.

Sklep

Grafitiranje in podobne intervencije v Rogu nam omogočajo aplikacijo teorij družbene prostorskeosti. Z opisi in analizo vizualne podobe Roga sem poskušala ponazoriti njegovo družbeno-prostorsko realnost. Pri tem sem prepletala etnografsko metodo in kulturnoantropološko analizo s pristopi humanistične kulturne geografije, ki poskuša razumeti družbeno produkcijo prostorskih praks in percipiranega prostora »skozi družbene in kulturne strukture, norme, vrednote, pomene« (Vranješ, 2002: 52). Analizo sem izvedla interdisciplinarno in v metodološkem pogledu triangularno, pri čemer je bilo proučevano področje zakladnica uporabnih primerov za ponazoritev terminov prostorskeosti oz. »družbene produkcije družbenega prostora« (Vranješ, 2002: 49). Zaradi boljšega prikaza prostorskih praks sem ločeno obravnavala rogovsko notranjo in zunanjo podobo.

Rogovska skupnost je zelo heterogena in zato pogosto nagnjena h konfliktom. Notranje prostorske prakse izkazujejo številne interakcije med posamezniki in skupinami. Teritorialno vedenje je tako skupek interakcij med ljudmi, ki sobivajo in soustvarjajo že več let. Grafiti in podobne intervencije v notranjosti Roga odslikavajo identiteto in ideološko usmeritev posameznih prostorov, medtem ko je pri stikih z zunanjim svetom Rog precej enoten. To ne pomeni, da se stališča njegovih uporabnikov poenotijo, ampak da čutijo pripadnost svoji skupnosti in jo branijo. To se je jasno pokazalo pri napadih junija 2016. Oba zorna kota sta nujna za razlago prostorskeosti Roga, saj lahko le tako celovito dojamemo njegovo upomenjanje in uprostorjanje.

Kljub velikemu številu dokumentarnih filmov, fotografij, reportaž in drugih oznamovanj je rogovska grafitarska podoba nezaščiten pred zobom časa in drugim uničenjem, dokumentiranje pa nesistematično in razpršeno. Zato je nujna etnografska analiza, ki sistematično predstavlja rogovsko grafitarsko sceno in jo s tem varuje pred pozabo in napačnim razlaganjem. Grafiti so najbolj prepoznavni vizualni simbol in skvotersko orožje v prvih bojnih vrstah teritorialnih reprezentacij; zdi se, da bodo prav zato tudi v prihodnosti zelo pomembni.

Literatura in drugi viri

- ANDRIĆ, DRAGOSLAV (1985): *Graffiti International*. Beograd: Narodna knjiga.
- DRUŠTVO GOR (2017): O nas. *Društvo Gor*. Dostopno na: <http://www.drustvogor.org/onas> (2. junij 2017).
- GOLUBOV, SUZANA (2014): 1107 Klan o grafitarstvu – na meji med vandalizmom in umetnostjo! Intervju. *Cosmopolitan*, 24. april. Dostopno na: <https://www.cosmopolitan.si/aktualno/grafitarstvo-na-meji-med-vandalizmom-in-umetnostjo/> (2. junij 2017).
- GREGORČIČ, MARTA (2006): Rog – presenečenja, iz katerih rojijo multitudine. *Časopis za kritiko znanosti* 34(223): 7–10.
- GREGORČIČ, MARTA (2006): Umetnost in aktivizem. *Časopis za kritiko znanosti* 34(223): 19–21.
- JEFFS, NIKOLAI (2006). Nelagodna razmišljanja o nekaterih paradoksih politike, umetnosti in aktivizma. *Časopis za kritiko znanosti* 34(223): 80–98.
- KING OF THE CONCRETE (2017): *Opis dogodka*. Dostopno na: <https://www.facebook.com/events/113965905870511/> (2. junij 2017).
- KINO ŠIŠKA (2017): Splošno. *Kino Šiška*. Dostopno na: <http://www.kinosiska.si/o-kinusiska/splosno/> (2. junij 2017).
- KONDA, HELENA (2017): *Grafiti v Ljubljani: zgodovina, grafitarji, mesto*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- KOVAČ, ROK (2008): Zavojevalci zidov od Baščaršije do Prešerca. Primerjalna analiza grafitov Sarajeva, Zagreba in Ljubljane. *Časopis za kritiko znanosti* 36(231/232): 274–284.
- KURIR, MATEJA (2014): Prostor kot družbena paradigma. Henri Lefebvre: Produkcija prostora. *Pogledi*, 10. september. Dostopno na: <http://www.pogledi.si/knjiga/prostor-kot-druzbena-paradigma> (1. februar 2016).
- LALIČ, DRAŽEN, ANČI LEBURIČ IN NENAD BULAT (1991): *Grafiti i subkultura*. Zagreb: Alinea.
- MITCHELL, JON (2006): Performance. V *Handbook of Material Culture*, C. Tilley, W. Keane, S. Kuechler, M. Rowlands in P. Spyer (ur.), 384–401. London: Sage.
- MOL (2011): *Novo urejanje grafitiranja v MOL*, 13. februar. Dostopno na: <http://www.ljubljana.si/si/mol/novice/75237/detail.html> (25. maj 2016).
- PAHOR, PETER (2017): Na račun Biciklja z oglasi preplavili še mestno središče. *Dnevnik*, 6. julij. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042777257/lokalno/ljubljana/naracun-biciklja-z-oglasipreplavili-se-mestno-sredisce> (1. avgust 2017).
- PARADA PLESA (2015): Uvodna stran. *Parada plesa*. Dostopno na: http://www.paradaplesa.si/?Id=ritem_izjav&View=novica&novicaID=3668#.WWAUP4jyhpg (2. junij 2017).
- POJMOVNIK ALUO (2017): *Pojmovnik slovenske umetnosti 1945–2005. Grafiti*. Dostopno na: <http://www.pojmovnik.si/koncept/grafiti/> (1. junij 2017).
- REISNER, ROBERT GEORGE IN LORRAINE WECHSLER (1974): *Encyclopedia of Graffiti*. Basingstoke: Macmillan.

- ROG PROGRAM (2006): *Tovarna Rog – program 2006/07*, 26. september. Dostopno na: <http://tovarna.org/node/615> (1. junij 2017).
- SACK, ROBERT DAVID (1986): *Human Territoriality: Its Theory and History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SISTAZ JAM (2014): *Opis dogodka*. Dostopno na: <https://www.evensi.com/amp/drustvo-gor-predstavlja-sistaz-jam-tovarna-rog/133563534> (2. junij 2017).
- VELIKONJA, MITJA (2008): Politika z zidov: Zagate z ideologijo v grafitih in street artu. *Časopis za kritiko znanosti* XXXVI(231/232): 25–32.
- VELIKONJA, MITJA (2013): Nadaljevanje politike z drugimi sredstvi. *Časopis za kritiko znanosti* XLI(251): 116–126.
- VRANJEŠ, MATEJ (2002): Družbena produkcija prostora. *Geografski vestnik* 74(2): 47–57.
- VRANJEŠ, MATEJ (2007): O teritorialnosti v antropologiji, pa tudi geografiji. *Annales. Serries historia et sociologia* 17(1): 207–220.
- ZRINSKI, BOŽIDAR (2004): Mojstrovine. V *Grafitarji = Graffitists*, L. Stepančič in B. Zrinski (ur.), 43–72. Ljubljana: Mednarodni grafični likovni center.

Intervjuji

- AZRAM (2016): *Intervju z dne 15. 12. 2016*. Ljubljana. Osebni arhiv: Helena Konda.
- AZRAM (2017): *Intervju z dne 25. 5. 2017*. Ljubljana. Osebni arhiv: Helena Konda.
- ZUIAS (2016): *Intervju z dne 18. 6. 2016*. Ljubljana. Osebni arhiv: Helena Konda.
- ZUIAS (2017): *Intervju z dne 7. 6. 2017*. Ljubljana. Osebni arhiv: Helena Konda.

Zapisniki

- ZAPISNIK 4. SKUPŠČINE ROGA. 18. 4. 2006. Dostopno na: <http://tovarna.org/node/270> (1. junij 2017).
- ZAPISNIK 12. SKUPŠČINE ROGA. 13. 6. 2006. Dostopno na: <http://tovarna.org/node/374> (1. junij 2017).
- ZAPISNIK 13. SKUPŠČINE ROGA. 20. 6. 2006. Dostopno na: <http://tovarna.org/node/420> (1. junij 2017).
- ZAPISNIK 16. SKUPŠČINE ROGA. 11. 7. 2006. Dostopno na: <http://tovarna.org/node/458> (1. junij 2017).
- ZAPISNIK 23. SKUPŠČINE ROGA. 29. 8. 2006. Dostopno na: <http://tovarna.org/node/594> (1. junij 2017).
- ZAPISNIK 50. SKUPŠČINE ROGA. 13. 3. 2006. Dostopno na: <http://tovarna.org/node/1062> (1. junij 2017).
- ZAPISNIK 55. SKUPŠČINE ROGA. 17. 4. 2007. Dostopno na: <http://tovarna.org/node/888> (1. junij 2017).
- ZAPISNIK 57. SKUPŠČINE ROGA. 8. 5. 2007. Dostopno na: <http://tovarna.org/node/907>

(1. junij 2017).

ZAPISNIK 80. SKUPŠČINE ROGA. 30. 10. 2007. Dostopno na: <http://tovarna.org/node/1301> (1. junij 2017).

ZAPISNIK IZREDNE SKUPŠČINE ROGA. 10. 4. 2009. Dostopno na: <http://tovarna.org/node/2229> (1. junij 2017).

Socialni centri so boljši od centrov za socialno delo!

Abstract

Social Centers are Better than Centers for Social Work!

The text is a reflection on self-organized social work in autonomous spaces, focusing on its meaning and function in the construction of counterpower. The author begins with a consideration of the depoliticized status assigned to care and self-organized social work which marks them as irrelevant, secondary, and personal activities that do not contribute to the political community and concludes with a feminist redefinition of the notion of politics and political activities. The main part of the text focuses on community organizing as a key form of struggle against expropriation and domination, and also considers different forms of organizing autonomous structures to satisfy the needs of autonomous spaces and the political potential for the transformation of subjectivities. Autonomous spaces are defined in the article as political havens from outside oppression (following bell hooks' idea on *homeplace as a site of resistance*), functioning as spaces for decentralized autonomous infrastructures that offer security and a point of departure for organizing against the mechanisms of hegemonic power. The reflection concludes by employing the concept of the *revolution in reverse* (following David Graeber) and demonstrates an attempt to re-conceptualize the revolution, which is initiated with infrastructure, encounters, conversations, emotions, interpersonal conflicts, and invisible self-organized social work, which *can have* a destitutive (de-constructive) effect. The text is intended for all readers, but also contains valuable ideas for people who are building communities in autonomous spaces, helping them to become conscious of the meaning of self-organized social work, reclaim its political status and organize it in a transformative, liberating way.

Keywords: self-organization, autonomy, social work, counterpower, feminism

Asja Hrvatin is a social worker and a feminist who feels best in autonomous spaces, despite their contradictions. (lovely.asja@gmail.com)

Povzetek

Besedilo je premislek o samoorganiziranem socialnem delu v avtonomnih prostorih, njegovem pomenu in vlogi pri graditvi kontramoci. Začne se s premislekom o depolitiziranem statusu, ki ga nosita skrb in samoorganizirano socialno delo kot nepomembni, obstranski, osebni aktivnosti brez prispevka h graditvi politične skupnosti, ki se zaključijo s feministično redefinicijo pojmovanja političnosti in političnega delovanja. Osrednji del besedila je razmišljanje o skupnostnem organiziranju kot ključni obliki boja proti razlaščenju in dominaciji, različnih oblikah organiziranja odgovorov na prepoznane potrebe v avtonomnih prostorih in političnem potencialu za transformacijo subjektivitet. Avtonomne prostore avtorica razume kot politična zavetja (po ideji bell hooks o *domu kot prostoru odpora*) pred zunanjim izkoriščanjem, v katerih se gradi decentralizirana avtonomna infrastruktura, ki ljudem omogoča varnost in je izhodišče za organiziranje proti oblastnim mehanizmom. Razmislek zaključuje s konceptom *revolucije vzvratno* (David Graeber) in pokaže na rekonceptualizacijo revolucije, ki se začne z infrastrukturo, srečevanjem, pogovori, čustvi, medosebni konflikti, nevidnim samoorganiziranim socialnim delom, kar ima *lahko* destitutivni (rušilni, raz-oblastilni) učinek. Besedilo je, med drugim, namenjeno tudi osebam, ki gradijo avtonomne prostore, da ozavestijo pomen samoorganiziranega socialnega dela, mu vrnejo političen status in ga organizirajo na transformativen, osvobajajoč način.

Ključne besede: samoorganizacija, avtonomija, socialno delo, kontramoč, feminizem

Asja Hrvatin je socialna delavka in feministka, ki se najbolje počuti v avtonomnih prostorih z vsemi njihovimi protislovji vred. (lovely.asja@gmail.com)

Mnogotere realnosti Roga

Ko sem dobila vabilo, da napišem prispevek o socialnem delu v avtonomnih prostorih, sem zavzdihnila. Nekajkrat. Nad skupnostjo (ki-je-ni) v Rogu trenutno visijo tožbe Mestne občine Ljubljana, od katerih je v precejšnji meri odvisna prihodnost Roga in ki z astronomskimi sodnimi stroški bremenijo osem posameznic, preostale pa se komaj usedemo za isto mizo, kaj šele, da bi se zmogle osrediniti na skupinsko zbiranje denarja. Izginila sta zaupanje in interes za skupne aktivnosti, nastala je politična škoda zaradi makiavelistične strategije določenih skupin, na račun depolitizacije avtonomnega prostora se en del intenzivno NGO-izira, drug del komercializira, tretji se samomarginalizira; tolerira se kontinuirano nasilje (*anything goes*), strah te je iti ponoči čez dvorišče, skupščine so avtoritaren prostor ideološkega preigravanja in patriarhalne dihotomije racionalno/emocionalno, osebno/politično, stene se barvajo v sivo, ni več ne denarja ne elektrike, ljudje se držijo vsak zase, vlamlja se v prostore in krade, na strehi se snemajo reklame, meni so se vrnili panični napadi ... Nič kaj perspektivno politično obzorje avtonomije. Kakšna solidarnost, skupnost, skrb? Za hip sem obžalovala privolitev, da bom napisala ta prispevek. Potem pa sem sedla za računalnik in začela pisati, s svoje pozicije anarhokvir feministke in socialne delavke, ki se potika po Rogu in drugih avtonomnih prostorih zadnjih šest let in spremlja valovanje dinamike postajanja, transformacije in dezintegracije skupnosti. Realnost avtonomnih prostorov je njihova heterogenost in nekonstantnost, konstantnost v spreminjanju, transformaciji in eksperimentiranju. »Ker v avtonomnih prostorih na tako rekoč vseh ravneh poteka nenehno eksperimentiranje v praksi, so ti poskusi mestoma uspešni, mestoma popolnoma zgrešeni.« (Pistotnik, 2013) Zato je pričujoče besedilo poskus (ponovne) artikulacije in graditve kolektivne zavesti o pomenu socialnega dela v avtonomnih prostorih za širše politično delovanje in graditev kontramoci. Ne zato, ker sem idealistka, ampak zato, ker sem (smo) še vedno v Rogu, še vedno zbiramo denar za sodne stroške, še vedno, ponovno in spet (re)interpretiramo svet mnogoterih realnosti in vizij avtonomije, ki so Rog – torej očitno želimo nekaj narediti iz vsega tega kaosa. V prispevku bom skušala zagovarjati (svojo) pozicijo, da brez socialnega dela, skrbi in reprodukcije ni mogoča niti nikakršna skupnost niti nikakršno politično delovanje, ki teži k radikalni družbeni transformaciji.

Komu je kaj mar za skrb?

Pravijo, da gre za ljubezen. Me pravimo, da gre za neplačano delo.
Silvia Federici (2013: 35)

Skrb zase ni sebičnost, je samoohranitev, in to je militantno politično dejanje.
Audre Lorde (v Crimethinc, 2013: 2)

Vreči kamen v policistovi smeri ima za revolucijo večji pomen kot popiti skodelico čaja z nekom, čigar obstoja država ne priznava.
Women* Squat Athens (2016: 15)

Depolitizacija socialnega dela (skrbi in socialne reprodukcije) v avtonomnih prostorih je posledica zgodovinskega procesa vztrajnega ločevanja med javnim in zasebnim, političnim in afektivnim, med »političnim delom in vsakodnevno reprodukcijo naših življenj« (Federici, 2013: 217), ki je tudi v avtonomnih prostorih trdno zakoreninjena. Deklarativen zagovor »polimorfnost[i] političnega govora in delovanja«, ki naj bi pripisoval enako vrednost vsem političnim praksam v gibanju, izzvani v strogo hierarhizacijo, kjer se socialno delo, reprodukcija in skrb znajdejo zunaj političnosti (Women* Squat Athens, 2016: 2). Aktivnosti, ki se osredinjajo na črpanje iz osebnih izkušenj, izražanje čustev, skrb, socialno reprodukcijo, niso videne kot politične, še več, so ovira pri graditvi družbenega gibanja. So »nepomembne, obstranske dejavnosti, so reakcionarne, dolgočasne, destruktivne, apolitične, banalne, nevidne, kisle, k ničemur ne pripomorejo, so neartikulirane, iracionalne, nimajo neke teže« (izjave tovarišic na skupščinah Roga, 2016–2017). So nujno zlo, ki ga je treba upoštevati, kadar stvari eskalirajo in jih ni več mogoče spregledati, prikriti, razvrednotiti (siceršnja praksa), niso pa integralni del političnega delovanja, poskusi dodajanja vidnosti in pomena tem aktivnostim naletijo na odpor. Precarias a la Deriva (2006) so tako kritične do odpiranja praks skrbi iz sfere političnega in njihove depolitizacije s strani antiavtoritarnih družbenih gibanj. Pokažejo na nujno vključevanje premisleka o skrbi kot globoko političnem dejanju: »Skrb ni zasebno vprašanje, temveč javna zadeva in generator konfliktov,« (ibid.: 43) zato jo iztrgajo iz polja dobrotelne, humanizma, mesijanstva in servisa ter jo pripnejo v osrčje političnega delovanja, pokažejo, da brez skrbi politično delo ni mogoče. Ljudje ne vržejo ob treh zjutraj svojega telesa pred bager zaradi herojstva, ampak zato, ker se je v Rogu spletla mreža solidarnosti in sestrstva ravno skozi prakse socialnega dela in skrbi, ki jim skupnost v avtonomnih prostorih sicer ne pripisuje (revolucionarnega) pomena.

Medklic: scenarij reševanja konfliktov v avtonomnem prostoru

Sedimo v krogu, mednarodna ekipa aktivistk, ki je pripotovala na srečanje o novih načinih političnega organiziranja. Med nami sestra, ki je prejšnji večer doživela nasilje s strani tovarišice in je zbrala pogum, da si je vzela prostor, pretrgala tišino in spregovorila o tem, kar se je zgodilo. Vodja sestanka oznani, da imamo 17 minut časa, preden se začne skupščina, 17 minut, ki jih lahko ločimo od političnega dela, da ga namenimo reševanju osebnega konflikta. Nasilje je osebni konflikt, biti skupaj ni politično delo, jok je hrup, površno opravičilo zaključí zgodbo, »nikome ništa«.

Carol Hanisch v eseju *The Personal is Political* odločno zavrne očitke moško-dominantnega diskurza tovarišic iz progresivnih levičarskih skupin, ki kolektivno analizo osebnih situacij označujejo kot terapevtske skupine brez političnega prizvoka. Prepričana je o nasprotnem: »Ena prvih stvari, ki jih ugotovimo v teh skupinah, je, da so osebni problemi politični problemi. Osebnosti rešitve trenutno ne obstajajo. Obstaja zgolj kolektivna akcija za kolektivno rešitev.« (Hanisch, 1969: 3) Politizacija osebnih izkušenj je ponudila priložnost izstopanja izpod obremenjujočih občutkov krivde, osvobajanja izpod prepričanja, da počnemo nekaj narobe, in uokvirjanja osebnih stisk v razumevanje oblastnih mehanizmov patriarhalnega reda. »Spremeniti moramo objektivne pogoje, ne iskati prilagoditev nanje.« (ibid.) C. Hanisch tako meni, da so srečevanja in razprave pretvarjale osebno v politično, kar je dajalo konkretne temelje poznejšim političnim akcijam – v nasprotju z delovanjem, ki je bilo usmerjeno v politično delovanje zaradi njega samega (ibid.). Redefinicija političnosti in političnega, o kateri govori avtorica, ustvari vrzeli v hegemonem diskurzu o političnem in vanj vpne telo, zdravje, seks(ualnost), reprodukcijo, prehranjevanje, skrb in čustva, s tem pa razširi nabor subjektov in dejavnosti, ki jim pripade status političnega. Organiziranje okrog lastne opresije omogoči, kot bom pokazala v nadaljevanju, da se na decentraliziran način splete mreža avtonomne infrastrukture, ki omogoča prevzemanje nadzora in protagonizma na vseh področjih življenja, da bi, enkrat ko se te strukture razširijo v vse pore družbenega tkiva, imele trdno bazo kontramoci.

Revolucija gre skozi želodec ... in k zobozdravniku, na policijo, v trgovino in med igrače

Avtonomni prostori delujejo kot detektor spregledanih in nenaslovljenih družbenih potreb, so »produkt odvečnih in odrinjenih ter hkrati orodje organiziranja za zagotovitev novih družbenih pravic« (Acerbic Distribution, 2016: 5). Vzpostavitev kontinuirane družbene in politične prakse avtonomnih prostorov je tako »avtentičen izraz potreb in želja tistega dela družbe, ki je v času neoliberalnega napada na življenjske razmere potiskan na robove družbe, v prekerne in negotove življenjske situacije« (ibid.: 3). V avtonomnih prostorih se tako srečujejo posameznice iz različnih življenjskih svetov, ki jim je skupno to, da svojih potreb ne morejo (ali ne želijo) zadovoljevati v okviru obstoječih struktur. Dostop do pravic in storitev je velikemu delu soustvarjalk avtonomnih prostorov aktivno onemogočen: pravica do statusa, svobodnega gibanja, zdravstvenega ali socialnega zavarovanja, pravica do dela, zagotavljenega dohodka, stanovanja, vidnosti v javnem prostoru, zaščite pred nasiljem, zabave ali sprostitve. Zaradi strategij preživetja, h katerim se zatekajo osebe, ki se srečujejo v avtonomnih prostorih, jih državne institucije preganjajo,

kaznujejo, zapirajo, nadzirajo, diskvalificirajo ali pa prepustijo same sebi v revščini. Marginalizacija iz teritorializacije na zemljevidu mehanizmov oblasti pomeni zavrnitev statusa (političnega) subjekta – ravno zato je, kot poudari Silvia Federici (2013), vprašanje socialne reprodukcije vsakdanjih življenj ključno polje boja. Biooblast namreč proizvaja šibka, ubogljiva, disciplinirana, odtujena, prestrašena, objektivizirana, seksualizirana telesa, ujeta v mrežo oblastnih odnosov na teritoriju. Vloga socialne reprodukcije in skrbi, če jo organiziramo brez politične refleksije, je »proizvajanje človeškega bitja, pripravljenega, da se mu predpiše, dodeli socialna funkcija, njegove želje, oblike bivanja, načini čutenja in percepcije vsega, kar ga obkroža.« (Manada de lobxs¹, 2014) Zato kolektiv poziva k »izkoriščanju razpok v obstoječem sistemu, da bi povzročile mikroprocese, ki omogočajo nove subverzije in procese molekularne singularizacije.« (ibid.) Socialno reprodukcijo prepoznavajo kot teren razpok v sistemu: biopolitična Država, ki naj bi zagotavljala (skrbela za) splošno reprodukcijo populacije, se dezintegrira v procesih privatizacije neoliberalnih politik in prekerizacije. Za čedalje večji delež populacije postaja dostop do osnovnih storitev in služb biopolitične Države nemogoč, zaradi česar postaja subverzivna in borbena reprodukcija biološka in politična nuja. Organiziranje zdravstvene oskrbe za osebe brez statusa, brezplačne pravne pomoči (za osebe brez statusa, ob poskusih kriminalizacije idr.), rednih toplih obrokov (brezplačnih oz. na podlagi prostovoljnih prispevkov), zbiranje in razdeljevanje oblačil, skupnostno varstvo otrok na podlagi kvir-femi-antirasizma, skupnostna športna vadba in turnirji, popraviljanje koles, alternativne oblike ekonomije so oblike delovanja, ki organiziranje odgovorov na potrebe skupnosti, socialno delo, pretvarjajo v orodje boja proti oblastnim mehanizmom. Socialno delo je lahko in mora biti orodje, ki »organizira individualne izraze upora, spleta vezi med različnimi analizami zatiranja, ki ustvarijo mrežo kontramoci« (James, 1972).

Medklic: Rog ni eden, rogov je nešteto

Na dvorišču Avtonomne tovarne Rog sedi v krogu skupina žensk, ki skuša narediti strategijo pritožbe nad zavrnjeno prošnjo za mednarodno zaščito za ženski iz Irana in Afganistana in njuni družini; v Socialnem centru poteka sestanek uredništva ČKZ, ki nima svojega prostora za srečevanje, v pisarni nekdo počiva na kavču in gleda film, na drugi strani dvorišča skupina ljudi ureja zunanjo kuhinjo za skupne večerje v poletnih mesecih, iz popraviljalnice koles izstopi nekdo z nasmehom in kolesom pod roko, sredi dvorišča se igrajo trije otroci, v drugi senci sedi skupina ljudi v krogu in razpravlja, čez čas pripelje velik kombi, poln zavržene hrane, ki mu sledi številna skupina, ki hiti jemati hrano iz škatel in jo tlačiti v vrečke, optane na ramah, nekdo popravlja ključavnico na glavnih vratih, v zadnjem delu Roga se družijo del migrantske skupnosti, ki trenutno

---

¹ Manada de lobxs = Trop volkulj_volkov.

pripravlja fotografsko razstavo. Pod površjem aktivnosti in skupaj z njimi brbotajo nenaslovljene hierarhije, frustracije, konflikti, ki mezijo po dvorišču, dokler se vsake toliko kdo ne spotakne obnje.

Avtonomni prostori zaradi lastne skrajne prekernosti omogočajo stikanje in razumevanje skupne značilnosti prekerizacije družbe (Kurnik in Bezec, 2009). Prevzamejo funkcijo političnega zavetja, zavetja kot prostora odpora, v katerem se gradi infrastruktura politične socialne varnosti. V njih si lahko celimo rane pred zatiralskimi pogoji zunanjega sveta (pred homofobijo, seksizmom, kapitalističnim izkoriščanjem, revščino, brezposelnostjo, zadolženostjo) in se osvobodimo občutka krivde za lastno situacijo ter poskušamo razumeti, kako sistem proizvaja razmere, v katerih smo zatrte in razlaščene, in na kakšne načine oblast proizvaja subjektivitete, ki jih utelešamo; bell hooks v eseju *Homeplace as a Site of Resistance* konceptualizira dom [*homeplace*] kot prostor odpora, ki brutalnosti zatiralskih zunanjih okoliščin kljubuje z omogočanjem družinam in posameznicam v črnskih skupnostih, da si naberejo moči in si povrnejo občutek človeškosti, saj so lahko »postale iz objektov subjekti in [...], si povrnile tisto dostojanstvo, ki so jim ga zani-kale in odvzele v zunanjem svetu, v javnosti« (hooks, 1990: 384). Avtorica meni, da je političen pomen doma še pomembnejši v svetu, v katerem kapitalistična razmerja čedalje večjemu delu ljudi odrekajo možnost za ustvarjanje domov kot zatočišč: »Kajti ko ljudje nimajo več prostora za ustvarjanje doma, izgubijo tudi možnost za ustvarjanje smiselne skupnosti odpora.« (ibid.: 388) Zavetja kot prostori odpora, o katerih govori bell hooks, so ključna za politično organiziranje: ljudje, ki se v njih srečujejo, dobijo priložnost za predružačenje zgodbe o sebi, depolitizirano pozicijo žrtve, pasivni objekt zamenjajo s pozicijo protagonistke, avtonomnega subjekta [*agency*]. Osebe z razvrednotenimi, marginaliziranimi družbenimi pozicijami lahko v avtonomnih prostorih postanejo relevanten, nepogrešljiv del skupnosti: džankice in osebe brez papirjev postanejo tudi kuharice, ki prehranjujejo celo skupnost, begunke snemajo videospote, migrantske delavke dobijo svojo oddajo na radiu, izbrisane postanejo organizatorke skupnostnih antirasističnih nogometnih turnirjev. Identiteta, ki paralizira, preneha biti naddoločajoča, ob stiku in prepletu različnih življenjskih svetov pa *lahko* hierarhije padejo, subjektivitete se *lahko* transformirajo – pri tem ima ključno vlogo samoorganizirano socialno delo, saj se te transformacije ne zgodijo same od sebe.² Osebe, ki se zaradi

---

² Razumevanje avtonomnih prostorov kot političnih zavetij mora vključevati razmislek o notranjih hierarhijah in dinamikah dominacije, ki se podvajajo in strukturirajo tudi najbolj politizirane avtonomne prostore (seksizem, rasizem, nacionalizem, homofobija in nasilje). Reproduciranje mehanizmov zatiranja nas opozori na vpetost avtonomnih prostorov v družbo in na njihovo priložnost, da se eksperimenti dobrih praks prelijejo onkraj teritorijev avtonomije in prestrukturirajo tudi širšo družbo. Poudariti želim, da se transformacije subjektivitet ne zgodijo same od sebe, temveč je za to potrebno kontinuirano delo na dekonstrukciji hierarhij in mehanizmov dominacije – delo, ki je, kot sem pokazala že zgoraj, nevidno in nevrednoteno, kljub temu da gre za nepogrešljiv temelj političnega organiziranja.

družbene razslojenosti sicer ne bi nikdar srečale, sedijo za isto mizo, pijejo kavo in izmenjujejo svoje izkušnje. Posledično se zgodi, da tovarišice iz izrazito patriarhalnih okolij začnejo napadati seksizem, bele ženske srednjega razreda pridejo braniti sirske družino pred deportacijo in kvir prekerke zažurajo z intelektualno ovirano sestro. Nazadnje gre v avtonomnih prostorih kot prostorih zavetja in odpora tudi za prostore srečevanja, kjer se (med drugim) gradijo zaveznitva, sestrstvo, solidarnost, ki omogočajo politično delovanje navzven, organizirane demonstracij, shodov, direktnih akcij. Avtonomni prostori so bili tako prvi, ki so ponudili prostor za srečevanje izbranim, ki so podprli samoorganizacijo migrantskih delavk in ki so bili v času t. i. begunske krize generator antirasističnih političnih artikulacij. »Zoperstavljam se subjektivizaciji, ki jo ponuja obstoječi sistem. Raje si zamišljamo, provociramo, ustvarjamo, omogočamo kritične prostore transformacije.« (Manada de lobxs, 2014) Subjektiviteta ni nekaj fiksnega, trdnega, nespremenljivega, temveč je polje boja in nenehnega postajanja. »Deleuze in Guattari predlagata linije pobega ali postajanja, prelom s trdimi linijami sebstva [...] Smo, kar naredimo iz tega, kar so naredili iz nas.« (ibid.) Zato avtonomni prostori težijo k produkciji in reprodukciji političnih subjektivitet, neubogljivih, aktivnih, kritičnih, empatičnih, zabavnih, v nenehnem praskanju pod površjem za ostanki hegemonije. Prakse postajanja skupnega pretvarjajo nemoč v radost, stisko v konflikt, patologizacijo v politizacijo, s tem pa se izmuznejo logiki kapitala: proizvajajo, ne da bi proizvajale kapital, temveč, prav nasprotno, proizvajajo infrastrukturo in stroj, ki bo z razpršenih središč napadal kapitalistična oblastna razmerja. V tem smislu je nujno »iztrganje skrbi iz procesov, ki reproducirajo družbo, v kateri živimo, in organiziranje skrbi kot prakse s subverzivnim in uporniškim namenom« (Crimethinc, 2013a: 13). Socialno delo v avtonomnih prostorih tako teži k temu, da ne bi pasiviziralo posameznic, jih pretvarjalo v objekte, prilagojene zahtevam (normam) obstoječega sistema, raje teži k vključevanju in politizaciji ljudi, da najdejo podporo in moč za spopadanje z lastno situacijo zatiranja. Arundhati Roy je kritična do nevladnih organizacij, ki jih identificira kot institucije, ki organizirajo potrebe ljudi na depolitiziran, represiven, pasivizirajoč način.

Njihov resnični prispevek je, da razblinijo politično jezo in v majhnih odmerkih delijo v obliki pomoči ali dobroteljnosti tisto, kar ljudem pripada, do česar imajo pravico. Spreminjajo javno psiho. Ljudi spremenijo v odvisne žrtve in zameglijo ostrino političnega boja. NVO so nekakšen blažilec [*buffer*] med oblastjo in javnostjo. Med Imperijem in njegovimi podložniki. (Roy, 2014)

Zato je eden ključnih poudarkov kolektivov, ki upravljajo avtonomne prostore, ravno to, da niso dobrotelna ustanova, servis, nevladna organizacija, profesional(izira)na služba/storitev z uradnimi urami, ki se bo ukvarjala z reševanjem težav ljudi – socialno delo v avtonomnih prostorih je proces, ki spremlja vključevanje ljudi v skupnost, politizacijo, transformacijo v smeri radikalne enakosti.

Tovarištvo namesto miloščine, solidarnost namesto projektov

Če me ne vidiš, še ne pomeni, da ne delam.
Vstajniške socialne delavke, 2014

Organiziranje odgovorov na prepoznane potrebe lahko poteka na osvobajajoč ali represiven način, lahko reproducira obstoječe, disciplinirane subjektivitete ali izkoristi vrzeli za transformacijo, proizvodjanje novih, politiziranih subjektivitet. Nekatere avtorice (prim. Hughes et al., 2011) pišejo v tem kontekstu o radikalnem skupnostnem organiziranju [*radical community organizing*] in menijo, da gre za »več prepletajočih se značilnosti, ki skušajo graditi na oblikah odpora in organiziranja, ki se že dogajajo v vsakdanjem življenju« (ibid.: 8). Skupnost je tako *lahko* izjemen vir medsebojne skrbi, vzajemne pomoči in podpore, ki poteka mimo nadzora oblasti in ki velikokrat posameznicam in skupinam olajša preživetje. Omenjene avtorice zagovarjajo idejo, da so skupnosti zmožne same poskrbeti zase in ustvariti sisteme pomoči na razpršen, samoupraven, horizontalen način, brez središčnega nadzora. »Skupnostnost [*commonality*] je lahko zgolj oblika boja, nikakor pa ne more biti stvar kapitalistične proizvodnje.« (Federici v Đorđević in Vukelić, 2013: 63) S tem poudarkom hoče avtorica vzpostaviti ločnico med transformativnimi procesi samoorganizacije in razpisnimi projekti (navadno pod okriljem nevladnih organizacij z vnaprej pripravljenimi programi integracije in rehabilitacije, vsekakor pa financiranih s strani oblasti), ki dajejo vtis samoorganizacije, participacije, graditve skupnosti, v resnici pa služijo akumulaciji kapitala in ohranjanju temeljev obstoječih razmerij moči. S. Federici (2013: 43) poudari pomen razlike med samoorganiziranimi, skupnostnimi odgovori na potrebe in delegiranjem organizacije odgovorov na potrebe. Meni, da »v prvem primeru pridobimo odločilen nadzor nad lastnimi življenji, medtem ko v drugem primeru podelimo [državi] še več nadzora nad nami samimi.« Delegiranje skrbi in socialne reprodukcije na zunanje strukture moči vzdržuje hierarhije, pogloblja odtujenost in nas oropa možnosti transformacije, graditve politične moči in spreminjanja vsakdanjih izkušenj. Pomembno je razumeti, da

ne bomo mogle zgraditi alternativne družbe in gibanja, ki bi se bilo zmožno samo porajati [*self-sustaining movement*], če ne bomo zmožne redefinirati naše reprodukcije, je pretvoriti v kolektiven proces in presekati ločnice med osebnim in političnim, med političnim aktivizmom in reprodukcijo naših vsakdanjih življenj (ibid.: 258).

Preplet vsakdanjega življenja s političnim pomeni, da analiziramo, kako kapital in patriarhat prek oblastnih mehanizmov določata naše izkušnje, jih uokvirjata in

zamejmeta ter da posledično na podlagi analize črpamo strategije odpora, tudi pri organiziranju odgovorov na vsakdanje potrebe. Snovati moramo »revolucionarne boje, ki poskušajo ne samo premagati oblast, temveč transformirati izkušnjo skupnega življenja« (Holloway v Raunig, 2011: 35). Brez prostorov srečevanj, v katerih lahko padejo hierarhije in se prepletejo življenjski svetovi, brez skupnega kuhanja in večerij, kjer se vzpostavijo vezi zaupanja in sestrstva, kjer se razmišlja in eksperimentira z drugačnimi oblikami sobivanja, avtonomni prostori ne bi mogli delovati. Izkušnja zatiranja in izkoriščanja lahko postane v avtonomnem prostoru skupna izkušnja, vir učenja in podlaga za politično delovanje, spremeni se iz nespremenljive danosti v polje boja, pokrajino, ki jo lahko spreminjamo. »Gibanje, ki se lahko samo poraja in ki teži k reprodukciji večjih skupnosti brez kapitala in države, je navsezadnje eno najnevarnejših.« (Hughes et al., 2011: 62–63) S takim prepričanjem se strinjajo tudi Carmona in sodelavke (2008), saj o socialnih centrih (njihovo razmišljanje pa bi zlahka posplošile na avtonomne prostore na splošno) razmišljajo kot o »ofenzivnih mehanizmih [*offensive mechanisms*], množičih se vojnih strojih [*proliferating war machines*], molekulah družbenih kontramoci [*molecules of social counter-powers*]« (ibid.). So prostori, ki v svojem bistvu združujejo ofenzivno funkcijo (so branik pred gentrifikacijo, hegemonijo zasebne lastnine in državnega nadzora, eksperimentalni politični družbeni laboratoriji, iz katerih izhajajo številne civilne pobude in politične kampanje³) s funkcijo graditve alternativnih oblik bivanja. Zato avtonomnega prostora ne moremo razumeti kot cilj sam-po-sebi, temveč kot orodje graditve kontramoci, ki steče prek zlitja ofenzivnih in konstitutivnih (socialno delo) procesov. Na tem mestu želim znova poudariti, da se samoorganizirano socialno delo ne zgodi samo od sebe in da ni vsako skupnostno organiziranje horizontalno, osvobajajoče: podvajanje hierarhij, NGO-izacija in projektno financiranje, odsotnost odgovornosti [*accountability*] za nasilje, avantgardizem in opravičevanje nasilja z marginalnimi pozicijami so le nekatere pasti, ki se jim mora samoorganizirano socialno delo izogniti. Radikalna odprtost in avtonomija pomeni tudi radikalno odgovornost. Politična vloga samoorganiziranega socialnega dela je prevajanje dolgoročne politične vizije in političnih načel v reševanje konkretnih stisk vsakdana tako, da transformira osebne stiske v politične, individualne probleme v družbene (osamljenost spopadanja z njimi v kolektivno akcijo) ter dekonstruira obstoječe družbene hierarhije. Ob odpovedi sistemov biopolitične države nastopi samoorganizacija, ki v avtonomnih prostorih spleta infrastrukturo *političnih* odgovorov na izražene potrebe – ne le, da samoorganizacija nadomešča strukturo biopolitične države, temveč jih nadomešča na drugačen, *politiziran* način: z zavračanjem predstaviških, formaliziranih struktur

---

³ Avtonomni prostori v lokalnem politično-geografskem kontekstu so tako porajali politične pobude proti vstopu Slovenije v NATO, vojni v Iraku, varčevalnim ukrepom in za alterglobalizacijo, iz njih so izšla oz. so se tam krepila gibanja za pravice izbrisanih, migrantskih delavk, begunk, različne feministične in kvir pobude in skupine.

in z odklanjanjem hierarhij med življenjskimi svetovi. Samoorganizirano socialno delo skuša preseirati dobrodelništvo ali vlogo servisa, ki je zgolj podaljšek odtujene potrošniške/nadzorniške logike. Avtonomni prostori tako niso profesionalizirane službe, ki skrbijo za premagovanje težav, v njih ni strokovnjakinj, moralnih razsodnic, niti ni vseh odgovorov ali virov za izboljšavo vsake življenjske situacije, ljudje v njih ne dajejo podpore iz humanitarnih nagibov ali miloščine niti iz slabe vesti ali krivde na podlagi morebitnih privilegijev. Avtonomni prostori so prostori srečevanja in solidarnosti, kjer se gradi alternativna infrastruktura, ki *lahko* zajema tudi oblikovanje podporne mreže, vključevanje posameznic v stiski v skupnost in organiziranje odgovorov na konkretne potrebe (iskanje stanovanja, prenočišča, hrane, službe, zbiranje denarja, čustvena podpora, medicinska podpora, učenje, zabava, sproščanje). Zadnje pomeni preseiranje pozicije žrtve, depolitiziranega objekta in prevzemanje aktivne vloge v graditvi kontramoči. Avtonomni prostor tako združuje afirmativne prakse organiziranja življenja zunaj kapitalističnega izkoriščanja z direktnim nasprotovanjem obstoječemu sistemu zatiranja. »Ta 'praktična negativnost' [*practical negativity*] pomeni, da avtonomija vključuje dejanja, ki skušajo razdreti obstoječe strukture moči.« (Holloway v Böhm et al., 2010: 8) Samoorganizirano socialno delo, ki se poraja v avtonomnih skupnostih, moramo zato razumeti tudi kot obliko direktne akcije, kot tisto, kar različni avtorji razumejo kot destitutivno prakso (prim. Nowotny, 2007) – že sama skrb v skupnosti sproža učinke razrušenja obstoječih oblastnih mehanizmov. Carmona in druge tako zapišejo, da lahko avtonomne prostore pravzaprav razumemo tudi kot poskuse, vaje v upravljanju skupnega, saj porajajo »moč odpornega življenja in si znova prilajajo to, kar je ključno za življenje (bivališče, oskrba, izobraževanje, mobilnost, dohodek)« (ibid.).

Po Revoluciji je zdaj

Od 60. let prejšnjega stoletja je splošni sentiment v avtonomnih prostorih in na aktivistični sceni, da so skrb, čustveno, reproduktivno in socialno delo teme, ki se jim bomo posvečali pozneje, po revoluciji, po končani kampanji, po tem, ko se bomo lotili nujnejših zadev; da bo za žensko in druga identitetna vprašanja čas pozneje. David Graeber v zvezi s tem (2007) vpelje zanimivo razmišljanje o revolucijah, ki izidejo iz vstajniškega modela neposrednega spopada z oblastnimi strukturami, enkratnega radikalnega reza z obstoječim sistemom, za katere pravi, da jim sledi obdobje proslavljanja, veseljačenja ob svobodi, priborjeni na novo, in poznejša ponovna institucionalizacija, birokratizacija mehanizmov oblasti, ki morajo zapolniti vakuum, nastal po radikalnem prelomu. Vendar nas opozori, da je dogajanje Zgodovine, ki se je navadno odvijalo na velikih odrih pod žarometi, zahtevalo močno nevidno infrastrukturo, ki je držala pokonci, omogočala in sprožala širše politično delovanje. Graeber (2007: 17) tako zasnuje koncept *revolucije vzrvat-*

no [revolution in reverse], ki je plod »počasnega in skrbnega napora za ustvarjanje alternativnih institucij«: srečanj med telesi in realnostmi, ki prepoznavajo afinitete, ki jih združujejo, in začnejo graditi prostor analize, samoupravljanja, kolektivizacije in, pozneje, direktne akcije v obliki neposredne konfrontacije («izkušnje vizije, ki navdihuje») s strukturami oblasti. Gre za obrat v konceptualizaciji revolucije, kjer ima prednost tisto po revoluciji, procesi graditve alternativne, fluidne, a vzdržne infrastrukture v nenehnem postajanju: kolektivna socialna reprodukcija, tovarištvo in sestrstvo kot temelja političnih odnosov, politična srečanja na margini, ki tkejo »nove procese subjektivizacije, izumljajo nove oblike bivanja, neki drugačen *kako*« (Manada de lobxs, 2014). Včasih to ne uspe, ljudje včasih v avtonomnih prostorih propadejo, doživijo živčni zlom, se odrečejo vključevanju v skupnost, so destruktivni in ogrožajoči in posledično izpadejo iz skupnosti – avtonomni prostori niso utopične skupnosti, kjer stvari delujejo že *a priori*, s tem ko so na levem delu političnega spektra. Sočasno potekajo procesi graditve, transformacije in razrušenja; avtonomni prostori so živ organizem, ki potrebuje samoorganizirano socialno delo, da bi lahko deloval kot politična skupnost. Če je pot, po kateri hodimo sprašujoč se, brez cilja, če je polna križišč, enosmernih ulic, neprehodnih stezic in na vsakem koraku tvegamo, da nas apropiirajo, reprimirajo, razlastijo ali tovariško prizadenejo – zakaj potem sploh hoditi? »Velikokrat se nam ponesreči in zabejemo. Ampak poskrbimo zato, da je vsak poraz nova politična barikada.« (ibid.) Kontramoč se gradi tudi v trenutkih dezintegracije skupnosti, zato lahko kaos na margini Roga beremo kot postajanje nove politične barikade.

Literatura in drugi viri

- ACERBIC DISTRIBUTION (2016): *Avtonomna Tovarna Rog odpira možnost prihodnosti*. Ljubljana: Acerbic Distribution. Dostopno pri avtorici.
- BÖHM, STEFFEN, ANA C. DINERSTEIN IN ANDRÉ SPICER (2010): (Im)possibilities of Autonomy: Social Movements in and beyond Capital, the State and Development. *Social Movement Studies* 9(1): 17–32.
- CARMONA, PABLO, TOMÁS HERREROS, RAUL SÁNCHEZ CEDILLO, NICOLÁS SGUIGLIA (2008): Social Centres: Monsters and Political Machines for a New Generation of Movement Institutions. *Transversal*, april. Dostopno na: <http://eipcp.net/transversal/0508/carmonaetal/en> (27. junij 2017).
- CRIMETHINC (2013a): *Self as Other – Reflections on Self-Care*. Dostopno na: http://cloudfront.crimethinc.com/pdfs/self-as-other_for-screen.pdf (26. junij 2017).
- DALLA COSTA, GIOVANNA FRANCA (2008): *The Work of Love. Unpaid Housework, Poverty and Sexual Violence at the Dawn of the 21st Century*. New York: Autonomedia.
- DAVIS, ANGELA (2004): *Mujeres, raza y clase*. Madrid: Ediciones Akal.
- DISTRIBUIDORA PELIGROSIDAD SOCIAL (2016): *QUEER: explicado para anarquistas, antiautoritarias y demás disidentes radicales*. Madrid: Distribuidora Peligrosidad

Social.

- DORĐEVIĆ, TAMARA IN NEBOJŠA VUKELIĆ (2013): *Klasna borba u dobi fetišizma aktivizma*. Beograd: Centar za liberterske studije.
- FEDERICI, SILVIA (2013): *Revolución en punto cero. Trabajo doméstico, reproducción y luchas feministas*. Madrid: Traficantes de sueños.
- FOUCAULT, MICHEL (2015): »Družbo je treba braniti.« *Predavanja na Collège de France (1975–1976)*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- GRAEBER, DAVID (2007): *Revolution in Reverse. The Anarchist Library*. Dostopno na: http://library.uniteddiversity.coop/More_Books_and_Reports/The_Anarchist_Library/David_Graeber_Revolution_in_Reverse_a4.pdf (28. junij 2017).
- HRVATIN, ASJA (2016): *Socialno delo v avtonomnih prostorih: vloga socialnega dela pri graditvi kontramoči. Diplomaska naloga*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- HUGHES, CRAIG, STEVIE PEACE IN KEVIN VAN METER (2011): *Winds from Below: Radical Community Organizing to Make a Revolution Possible*. San Francisco: Natterjack Press.
- KNEŽEVIĆ, RELJA (2016): *Autonomistički feminizam 1970-ih: od odbijanja rada do »nadnica za kućni rad« i natrag*. Beograd: Anarhistička biblioteka. Dostopno pri avtorici.
- KURNIK, ANDREJ IN BARBARA BEZNEC (2009): *Rezident tujec: izkušnja Roga na margini. Časopis za kritiko znanosti XXXVII (238): 181–189*.
- MANADA DE LOBXS (2014): *Foucault para encapuchadas*. Buenos Aires: Manada de lobxs, colección (im)pensados. Dostopno na: <http://www.bibliotecafragmentada.org/wp-content/uploads/2014/08/233855503-Foucault-Para-Encapuchadas.pdf> (27. junij 2017).
- NOWOTNY, STEFAN (2007): *The Double Meaning of Destitution. Transversal*. Dostopno na: <http://eipcp.net/transversal/0507/nowotny/en> (26. junij 2017).
- PISTOTNIK, SARA (2013): *Iz nabora kontradikcij v dnevnih praksah avtonomnih prostorov. Časopis za kritiko znanosti 41(253): 151–159*.
- PREACARIAS A LA DERIVA (2006): *A Very Careful Strike – Four Hypotheses. The Commoner 11*. Dostopno na: www.commoner.org.uk/11/deriva.pdf (26. junij 2017).
- RAUNIG, GERALD (2011): *Umetnost in revolucija: umetniški aktivizem v dolgem 20. stoletju*. Ljubljana: Maska.
- ROY, ARUNDHATI (2014): *The NGO-ization of Resistance. Massalijn, 4. september*. Dostopno na: <http://massalijn.nl/new/the-ngo-ization-of-resistance> (27. junij 2017).
- VSTAJNIŠKE SOCIALNE DELAVKE (2014): *Če me ne vidiš, še ne pomeni da ne delam*. Slogan s fotografije. Dostopno na: <https://vstajnikesocialnedelavke.wordpress.com/> (26. junij 2017).
- WOMEN* SQUAT ATHENS (2016): *What's Wrong with Marmelade*. Fanzin. Dostopno pri avtorici.

Nekaj prvih uradnih primerov uporabe in predlogov za obnovo Roga od preselitve proizvodnje do razpočenega finančnega balona Dokumentarni zapis

Abstract

A Selection of Early Official Use Cases and Proposals for the Renovation of Rog from the Relocation of the Factory's Production Line to the Financial Bubble

A Documentary Review

Up until 2008, the renovation of the empty Rog factory in Ljubljana followed two paths. The first path involved interventions made by civil society, which changed the former factory into a site for cultural and social events. Rog was supposed to be the location of workshops, a ballet school, art academies, a museum of technology, a Kunsthalle, art studios, a hospital, a covered marketplace and a home for the Strojans, a Roma family. Around the year 2000, the Association designated Rog as a centre for contemporary art and visual culture. Up until 2000, Rog hosted three major exhibitions: the 16th and 17th Biennials of Industrial Design and Break 21. The second path taken in the renovation of Rog concerns the procedures and activities carried out by the municipality of Ljubljana. In 2002, it leased the factory from its owners, but eventually became the owner itself in 2014. Other activities of the municipality with regard to Rog included the organisation of an international colloquium on urban rejuvenation (1995) and the definition of new conditions for the spatial organisation of Rog (1998), in which the municipality determined that Rog was to become a city quarter with spaces for apartments and various enterprises connected to the creative industries. The municipality subsequently developed an architectural plan for Rog (the project was carried out in collaboration with the International Centre for Architecture, Design, and the Urban Arts in 2007), choosing the architectural solution provided by Marjan Bežan and the architectural team MX – SI (2008). For the powers that be in Ljubljana, the renovation and reorganisation of Rog is more a lucrative object of political marketing targeted at progressive individuals than it is an opportunity to create permanent conditions in which progressive ideas could operate.

Keywords: the Association, the municipality of Ljubljana, degraded urban zones, gentrification, industrial heritage, cultural industries, political marketing, revitalisation, Rog

Jurij Krpan is the Art Director of Kersnikova and a curator at the Kapelica Gallery in Ljubljana. (jurij.krpan@gmail.com)

Lilijana Stepančič is an art historian, sociologist and economist. (lilijana.stepancic@gmail.com)

Povzetek

Preureditev prazne tovarne Rog v Ljubljani je šla do leta 2008 po dveh poteh. Prva so bile akcije civilne družbe, ki so tovarno spreminjale v prostor za kulturne in družbene aktivnosti. Tu naj bi bile obrtne delavnice, baletna šola, umetniške akademije, tehnični muzej, Kunsthalle, ateljeji, bolnišnica, pokrita tržnica in bivališče za romsko družino Strojani. Okoli leta 2000 je Asociacija prostor določila za središče sodobne umetnosti in vizualne kulture. Do leta 2000 so bile tu tri velike razstave, in sicer v sklopu 16. in 17. bienala industrijskega oblikovanja ter leta 2000 Vdor 21. Druga pot so bili upravni postopki in aktivnosti Mestne občine Ljubljana, ki je leta 2002 vzela lizing za prostore, leta 2014 pa postala njihova lastnica, in vključujejo mednarodni kolokvij o revitalizaciji mest leta 1995, nove prostorske ureditvene pogoje leta 1998, ki so Rog določili za stanovanjski, trgovski, servisni in kulturni mestni kare, v katerem naj bi dobile prostor kreativne industrije, načrt za arhitekturno rešitev z Mednarodnim centrom za arhitekturo, oblikovanje in urbane umetnosti leta 2007 in izbrano rešitev arhitekturnega natečaja Marjana Bežana z arhitekturnim timom MX – SI leta 2008. Preureditev Roga je za mestno oblast bolj vroč objekt političnega marketinga, s katerim si kupuje naklonjenost progresivnih ljudi, kakor pa priložnost, s katero bi izpolnjevala trajne pogoje za delovanje naprednih zamisli.

Ključne besede: Asociacija, Mestna občina Ljubljana, degradirane urbane cone, gentrifikacija, industrijska dediščina, kulturne industrije, politični marketing, revitalizacija, Rog

Jurij Krpan je umetniški vodja Zavoda Kersnikova in kurator v Galeriji Kapelica v Ljubljani. (jurij.krpan@gmail.com)

Lilijana Stepančič je umetnostna zgodovinarka, sociologinja in ekonomistka. (lilijana.stepancic@gmail.com)

V prvi polovici leta 1997 so časniki redno pisali o težavah v tovarni koles in opreme Rog, ki je v tistem času obratovala le še v industrijski coni na Letališki ulici v Ljubljani. Poročali so o stvarkah delavcev zaradi neizplačanih plač, izgubi v poslovanju od leta 1993, visokem dolgu do bank ter o hipotekah bank in zavarovalnice Triglav. V tistih letih tako stanje tovarni ni bilo izjema. Po razpadu Jugoslavije sta se gospodarstvo in družba v celoti soočila s kompleksnimi in temeljnimi spremembami, ki so prišle s prehodom iz socialistične v kapitalistično družbeno ureditev, privatizacijo družbene lastnine in vračilom po drugi svetovni vojni nacionalizirane-ga premoženja upravičenim nekdanjim lastnikom. Izjema pri Rogu je bilo le to, da je tovarna stala na izjemno dragem zemljišču, skoraj v samem središču Ljubljane na Trubarjevi 72, tako rekoč nekaj korakov od mestne hiše, kjer je do leta 1991 potekal del industrijske proizvodnje. Z umikom proizvodnje s te lokacije pa so bili izpolnjeni pogoji, da so v prostor vstopile druge dejavnosti, predvsem kultura, umetnost in družbeni aktivizem. Rog je začel postajati simbol za drugačno družbeno življenje tako kot na odličnem plakatu *Sto let po Marxu* iz davnega leta 1983 Matjaža Vipotnika, na katerem nonšalantni Karl Marx pozira ob športnem kolesu

znamke Rog.¹

Z umikom proizvodnje je torej v središču Ljubljane nastala prostorska praznina, velika natančno 4119 kvadratnih metrov dvorišča in 6771 kvadratnih metrov v enajstih stavbah. S tem se je začelo za Rog na Trubarjevi obdobje iskanja novega lastnika, prostorskih špekulacij, političnega marketinga državne in mestne oblasti, arhitekturnih in vsebinskih načrtov revitalizacije ter začasnih in/ali trajnih načinov uporabe in zasedbe, ki trajajo še danes. Najodločneje je v igro posegla nekaj mesecev pred županskimi volitvami oktobra 2002 Mestna občina Ljubljana. Tedanja županja Vika Potočnik je za večino javnosti in mestnih svetnikov nepričakovano vzela dvanajstletni lizing na prostore. Triindvajset let po umiku proizvodnje, leta 2014, je Rog postal lastnina mestne občine.

Ta dokumentarni zapis okvirno predstavlja nekatere aktivnosti Mestne občine Ljubljana za ureditev kompleksa Rog. Kmalu po preselitvi industrijske proizvodnje na drugo lokacijo je bilo v praznem Rogu organiziranih nekaj velikih razstav. Do razpočenega finančnega balona leta 2008 je mestna oblast naročila tudi nekaj arhitekturnih rešitev. Zapis bo torej govoril o drobcu dejavnosti iz zgodovine Roga, s katerimi naj mestne oblasti ne bi imele težav, a se ni tako izkazalo pri vseh. Posredno ali neposredno sta jih soustvarjala ali jih aktivno spremljala pisca tega zapisa.

***

Urbanisti, arhitekti, umetnostni zgodovinarji in urbani sociologi so že leta 1995 stavbni kompleks obravnavali kot vzorčni primer na mednarodnem kolokviju Evrokulture z naslovom *Rehabilitacija urbanega območja – vrednotenje arhitekturne dediščine*, ki ga je organizirala Mestna občina Ljubljana. Udeleženci so pogovore zaključili s sporočilom, da za širšo javnost nedostopen tovarniški kompleks ponuja odlično priložnost za vzpostavitev odprtih družbenih in tržnih dejavnosti. V stari glavni tovarniški stavbi ob Petkovškovem nabrežju, zgrajeni leta 1922, pa so videli vse elemente spomenika industrijske arhitekturne dediščine. Mnogo let za tem jo je arhitekt Miha Dešman primerjal s sicer večjo električno postajo na bregu reke Temze v Londonu, ki so jo leta 2000 prenovili in v njej odprli muzej in galerijo za moderno likovno umetnost Tate Modern. Oba objekta sta namreč nekakšna mešanica palače in industrijske stavbe (Dešman, 2012). Sporočilo kolokvija je začrtalo izhodišča za nadaljnje vsebinske, upravne in prostorske načrte za ta prostor, pri katerih je sodelovala in/ali jih je pripravila Mestna občina Ljubljana. Prav tako pa

---

¹ Plakat *Sto let po Marxu* je v hipu postal zbirateljski predmet. Nastal je v več različicah (Marksistični center v Mariboru za simpozij ob stoti obletnici smrti Karla Marxa leta 1983; rimska proslava *Festa dell'Unità* Komunistične partije Italije leta 1983; turneja Slovenskega mladinskega gledališča v Franciji leta 1984). Mož na plakatu je Iztok Premrov. Granitna kocka ob kolesu povezuje Marxa z boji študentov na protestih maja 1968 v Parizu. Kolo se navezuje na takrat nova ekološka gibanja. Glej Stepančič, 2007.

so mimo mestnih struktur enake ali podobne potenciale v tovarniškem kompleksu samoiniciativno prepoznali številni drugi akterji.

Reguliranje in revitalizacija degradiranih industrijskih con sta bili za ljubljansko mestno upravo nova realnost. Do devetdesetih let prejšnjega stoletja Ljubljana tovrstnega problema ni poznala v obsegu in pomenu, kot se je postavilo takrat. Kot druga mesta v Sloveniji in številna v Jugoslaviji jo je oblikoval razvoj prejšnjih petinštirideset let socializma, ki je težil k bolj ali manj stalni rasti in gradnji novih industrij, servisov, stanovanj itd. Ljubljana se je razvila v administrativno in upravno središče republike, v katerem so imeli sedeže in so delovali velika univerza, republiški in mestni organi ter servisna podjetja. Tovarn ni bilo veliko glede na obseg prebivalstva. Od petdesetih let prejšnjega stoletja je namreč industrija rasla drugje in razpršeno po Sloveniji z namenom, da se kraji in regije ekonomsko in kulturno uravnoteženo razvijejo, kar je bil eden od razvojnih ciljev socializma. Delo v lokalnem okolju je ljudi zadržalo doma in ruralno prebivalstvo se je praviloma selilo v bližnja urbana okolja, kar je zmanjšalo migracije v glavno mesto. Ljubljana je tako ostala manjše evropsko mesto.

Kriza na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja je ni prizadela tako silno kot nekatera druga mesta. Prav tako zaradi padca industrije niso nastali obsežni degradirani mestni predeli kot v Mariboru, Kranju in številnih drugih mestih v nekdanjih socialističnih državah (na primer v Leipzigu ali Lódžu), ki jih je doletela podobna sistemska družbena transformacija kot v Jugoslaviji in katerih gospodarstvo so nepričakovano prizadeli gospodarski tokovi globalizacije, pred katerimi jih je prej varoval socializem. Študija o neizkoriščenih in za kulturo primernih objektih v Ljubljani, ki jo je leta 2000 izdelala skupina sociologov in kulturnikov za Mestno občino Ljubljana, je identificirala nekaj praznih ali napol praznih stavb in kompleksov, ki niso bili samo nekdanji industrijski objekti. Njihovo število je bilo za mesto kot živo urbano strukturo dokaj pričakovano.

Zlom industrije in rudarstva je že pred osamosvojitvijo Slovenije prizadel številna zgodovinska industrijska mesta zahodnega sveta. Zaradi teh razlogov so že desetletje prej mesta, kot so Genk, Manchester, Sheffield, Essen, Lille ali Pittsburgh, začela spreminjati svojo zunanjo podobo in notranjo strukturo mestnega življenja. Vsako po svoje so se lotila premagovanja problemov degradiranih urbanih predelov ter rasti števila brezposelnih industrijskih delavcev in rudarjev, vsa so se tudi opirala na sekundarni in terciarni sektor. Na primer, Manchester je povečal možnosti za univerzitetni študij, zgradil nakupovalne centre in v manjšem delu, pravzaprav simbolno, podprl kreativne zvrsti industrije.

***

Na kreativne zvrsti industrije se je pri reševanju Roga oprla tudi Mestna občina Ljubljana. S padcem industrijske proizvodnje v zahodnem svetu so namreč številni administratorji in predstavniki mestnega življenja začeli v ta sektor polagati upe

za rešitev velikih zaposlitvenih in proizvodnih strukturnih težav, ki so jih prinesle omenjene spremembe. Kmalu se je kreativnim industrijam pridružila kognitivna, nematerialna proizvodnja. Podjetništvo, ki temelji na umetnosti, kulturi in intelektualnem angažmaju, ni zgodovinska novost. Tovrstne dejavnosti obstajajo že od nekdaj, le da so v osemdesetih in devetdesetih letih prejšnjega stoletja zanje začeli uporabljati nov izraz. Dobile so tudi drugačne pomene. Kreativne industrije naj bi za ljudi, ki so izgubili delo in padli v ekonomsko negotovost in revščino, zagotavljale pot v boljšo prihodnost v novi, na kognitivni proizvodnji temelječi družbi. Na splošno so takratne družbenorazvojne strategije zaznamovali novi termini za stare stvari. Z njimi so zakrivali čedalje bolj neobvladljive družbene težave, ki so se kazale v spremembah oblik zaposlovanja in večji razslojenosti prebivalstva. Prav tako pa so bile uporabne za konstruiranje duha družbenega optimizma. Tako so v Veliki Britaniji pod Margaret Thatcher in Tonyjem Blairom postali brezposelni ljudje iskalci zaposlitve, reveži ogrožene družbene skupine, krize izzivi itn. V sociološki znanosti so nastale nove veje študij, ki so kritično ali afirmativno obravnavale nove družbene pojave, na primer kreativni razred in kreativne regije.

Z omenjenega mednarodnega kolokvija v Ljubljani se termin kreativne industrije ni preselil v splošno rabo in se ni zasedel v takratno kulturno zavest v pomenu, ki ga je že imel na Zahodu. Časniki so le poročali, da bi lahko v Rogu zaživele, med drugim, obrtne delavnice, ki so poleg filma ter mikro- in makroindustrije popularne glasbe zgodovinsko izhodišče za oblikovanje koncepta kreativnih industrij. V Sloveniji so kreativne industrije postale v mestnih in državnih strateških dokumentih pomembni dejavnik več kot desetletje pozneje. V prvih letih po restavraciji kapitalistične ureditve je namreč večina ljudi trgovanje in trženje produktov umetnosti, kulture in intelektualnega dela razumela skozi socialistično optiko. Čeprav je v prejšnji družbeni ureditvi deloval trg, temelječ na avtorskem in intelektualnem delu, na primer na knjižni produkciji, filmski industriji, velikih koncertih za širše občinstvo, grafičnem oblikovanju in likovnih izdelkih – pomislimo le na uspešni prodajni galeriji Labirint in Ars v Ljubljani, ki sta bili del družbenega podjetja Mladinska knjiga, in Meduzo v Kopru, ki jo je vodilo Društvo primorskih likovnih umetnikov, ki so od sedemdesetih let prejšnjega stoletja prodajale slike, kipe in grafike –, ni bil koncipiran kot nosilec proizvodnega družbenega razvoja. Družba je umetnost, kulturo in intelektualno delo uvrščala v družbeno nadstavbo, če uporabimo takratni popularni sociološki izraz, in jim je pripisovala mesto v prosveti in obče človeških vrednotah.

V prvem obdobju po letu 1991 je večina kulturnikov in umetnikov v Sloveniji dobrohotno gledala na nove možnosti. Tako so tudi kulturne industrije sprejeli bolj ali manj neproblematično. Mestna občina Ljubljana je že leta 2007 v svojih načrtih predvidevala, da bodo postale nosilec nadaljnjega življenja Roga. Artikulirano kritiko so te industrije doživele, ko so se v svetu pokazale širše posledice delovanja kognitivnega podjetništva, ki je uničevalo, ne pa le nadomestilo prejšnje poslovne, socialne in družbene modele proizvodnje, in ko se je razpočil finančni balon,

katerega posledice je javni sektor v Sloveniji trpel šele v letih 2011 in 2012. Ko je leta 2011 slovenska državna kulturna politika po zgledu zahodnega sveta in ohrabljena z usmeritvami kulturnih politik Evropske unije v kontekstu systemskega urejanja stanja v kulturi simbolno in načelno podprla kulturne industrije, je del kulturne in umetniške javnosti podvomil o taki rešitvi nastalih težav zaradi omejenega trga in strahu, da bodo javna sredstva, ki so bila in so pomemben vir financiranja kulture in umetnosti v Sloveniji, v škodo »čiste« umetnosti dodeljena ustvarjanju, ki ima potencialne na trgu.

***

Leta 1998, ko je ljubljanski mestni svet sprejel odlok o prostorskih ureditvenih pogojih za Rog², v njem ni bilo izraza kreativne industrije. Bilo je še prezgodaj. Z odlokom so bili sprejeti prostorski ureditveni pogoji, ki jih je izdelal Arhe, d. o. o., določal pa je pogoje za nadaljnje preureditve, novogradnje in morebitne razparcelizacije zemljišča. Pri tem se je oprl na sklepne misli leta 1995 organiziranega mednarodnega kolokvija in pridobljene zazidalne preizkuse. Spremenjeni prostorski ureditveni pogoji so opozorili, da je preobrazba celotnega predela v trgovski center ali stanovanjsko sosesko, kar je bila takrat pogosta preureditvena praksa, nedopustna. Območje kot celota naj bi se čim bolj odprlo za različne načine uporabe. Preureditev mora varovati spomeniško zaščitene objekte, torej glavni tovarniški objekt, Wratschovo hišo in Pollakovo vilo z ograjenim vrtom, ki nosi ime po enem nekdanjih lastnikov tovarne. Posebna pozornost je bila v odloku namenjena glavnemu tovarniškemu objektu z izjemnimi dvoranskimi prostori, ki ga je bilo dopustno nameniti le javnim programom institucij državnega ali mestnega pomena s kulturno-izobraževalnimi vsebinami, ki potrebujejo dvoranske zmogljivosti. Izraba za trgovino ali industrijo je bila izrecno nedopustna. Medtem pa se je spomeniško nevarovana arhitektura lahko nadomestila z novo, namenjeno poslovnim dejavnostim z obveznim javnosti odprtim programom v pritličju, kot so trgovine, gostinstvo, banke, turistične agencije ipd. V kompleksu bi bila tudi stanovanja in podzemne garaže.

Danes se je zanimivo spomniti, da je bil Rog na Trubarjevi ulici v času, ko je tu delovala proizvodnja, nekakšna siva urbana cona in da v tem delu mesta ob Ljubljanici ni bilo čutiti utripa le lučaj oddaljenega mestnega središča. Rozmanova cesta je bila pomembna prometna povezava med severom in jugom, kar zdaj ni več. Takrat je tudi še živela zamisel o mestni železnici, ki naj bi imela izhod pri tovarni Rog.

Prostorski ureditveni pogoji so odsevali takratna sodobna urbana razmišljanja o koncipiranju manjših mestnih karejev. Ne glede na to so bili le dokument. Rog je

---

² *Odlok o prostorskih ureditvenih pogojih za območje urejanja CI 5/6 Rog* je mestni svet Mestne občine Ljubljana sprejel na 31. seji dne 10. 2. 1998.

ostal prazen morda tudi zato, ker so se v ozadju odvijale špekulacije z lastnino in nihče ni imel prave ideje in finančnega kapitala za njegovo celovito prenovo. Ker je bil prazen, je postal zanimiv v zamislih reševanja prostorske stiske, s katero so se soočale številne nepridobitne kulturne in socialne aktivnosti, kar je sicer notorični družbeni problem, a je v postindustrijski dobi dobil širše razsežnosti, saj se je zaradi manjših drugih zaposlitvenih možnosti povečalo število visokoizobraženih in drugih posameznikov, ki so se ukvarjali z umetnostjo in kulturo.

Mlajši kulturniki, družbeno angažirani posamezniki in aktivni na področju alternative, ki se niso mogli ali nameravali vključiti v široko razvejen sistem javnih zavodov, ustanovljenih v socializmu, so v praznih prostorih videli priložnost za izvajanje praviloma novih umetniških in družbenih vsebin. Že takoj po izpraznitvi Roga so vplivni posamezniki, ki predstavljajo današnjo Asociacijo, tj. društvo nevladnih organizacij in samostojnih ustvarjalcev na področju kulture in umetnosti, pripomogli k oblikovanju percepcije tega prostora kot potenciala za novo sodobno središče umetniške, kulturne, intelektualne in družbene kreativnosti (glej Bibič, Tomc in Koprivšek, 1998–2000). Takrat so se na Mestno občino Ljubljana znova obrnili tudi likovni umetniki z akutnim problemom manka primernih prostorov za ateljeje. Poleg tega so nekateri akterji na sodobni vizualni sceni videli Rog kot center za sodobno umetnost oziroma *Kunsthalle*, ki ga Ljubljana ni imela.

Pred prvo sistematično, toda začasno zasedbo Roga marca 2006 je uradno, neuradno, neposredno ali v imenu tretje osebe postal prazni prostor morebitna rešitev prostorske stiske številnih institucij in dejavnosti, kot so na primer Arhitekturni muzej Ljubljana, Študentska organizacija univerze, Akademija za likovno umetnost, Tehnični muzej Slovenije, knjižnice, baletne šole, galerije in prej omenjene obrtniške delavnice in ateljeji. Nekateri mestni svetniki so se na zasedbo marca 2006 odzvali s predlogom, naj bo tu bolnišnica, nekateri funkcionarji Ministrstva za kulturo pa s tem, da bi sem predstavili pokrito tržnico, ki naj bi morda zaradi denacionalizacije zgubila prostore ob stolnici.

V okviru političnega marketinga pa je jeseni istega leta nastala ena najbolj nenavadnih pobud mestnih oblasti. V reševanje takratne človeške tragedije, ki je prizadela iz Ambrusa pregnano romsko družino Strojan, je vstopil sveže izvoljeni župan Mestne občine Ljubljana Zoran Jankovič in problem še bolj zapeljal v medijski spektakel. Državnim oblastem, s katerimi ni bil na isti politični liniji, je predlagal, da lahko v Rog naselijo Rome iz Ambrusa (glej npr. Delo, 2006a). Uzurpiral je idejo, ki bi jo prej pripisali krogu aktivistov iz Roga kot pa predstavnikom mestne oblasti. S tem je razklal del napredne javnosti – aktivisti naj bi se pozitivno izrekli za Rome, vendar bi se s tem odpovedali delu svojih interesov.³

---

³ Uporabniki Roga so se na županovo pobudo odzvali z besedami: »Če se družina Strojan svobodno odloči za bivanje na ozemlju bivše tovarne Rog, jih bo skupnost začasnih uporabnikov in uporabnic sprejela z odprtimi rokami. V tem primeru tudi ponujamo pomoč in strokovno znanje začasnih uporabnikov in uporabnic, ki v Rogu razvijajo socialne programe. V Rogu že od samega začetka spremembe namembnosti deluje antirasistična skupščina in socialni center, ki združujeta aktivnosti

Vse te velike zamisli o uporabi Roga so ostale na papirju ali pa večinoma samo izrečene za medijske potrebe oblasti, medtem ko so posamezne institucije in posamezniki parcialno vstopali v Rog in začasno uporabili prazne prostore. Najbolj atraktivna je bila glavna tovarna na Petkovškovem nabrežju, ki je bila v dobrem stanju in zaradi velikih dvoranskih prostorov primerna za prirejanje razstav. Tu so z dovoljenjem lastnikov do leta 2000 postavili tri velike razstave. To so bili 16. in 17. bienale industrijskega oblikovanja in Break / Vdor 21.

V prvi polovici devetdesetih let prejšnjega stoletja je namreč likovni svet obudil pozive državnim in mestnim oblastem, da Ljubljana potrebuje veliko razstavišče za likovno umetnost in vizualno kulturo, saj za obsežnejše razstave ni bilo primerne galerije. Največkrat so se sklicevali na težave Bienala industrijskega oblikovanja. Njegov organizator, Arhitekturni muzej Ljubljana, zdajšnji Muzej za arhitekturo in oblikovanje, je vsaki dve leti iskal nova razstavišča in moral bienale razporediti na več lokacij, zaradi česar je trpela njegova celovitost. Pozive je spodbudila tudi sprememba uporabe prostorov v Moderni galeriji, ki je polovico galerijskih dvoran brez javne razprave in analize potreb drugih institucij za stalno zasedla z likovnimi deli iz zbirke, ki jih je prej umikala v depo ter prostore namenjala postavitvam začasnih razstav, na primer Mednarodnega grafičnega bienala. S tem je Ljubljana izgubila edino veliko razstavišče, ki ga je imela od leta 1947, in je z njim prekašala številna večja mesta, na primer Gradec, Zagreb in dolgo časa tudi Dunaj.

Tako so se prazne velike dvorane v glavni tovarniški stavbi v Rogu kot rešitev prostorskega problema za večje razstave ponujale same po sebi. Uporabili so jih kmalu po tem, ko so od tod umaknili proizvodnjo. Oktobra 1998 je Arhitekturni muzej Ljubljana postavil 16. bienale industrijskega oblikovanja. Ambient, ki ni zakrival znakov o pretekli industrijski proizvodnji, je konceptualno dopolnjeval pomen razstavljenih eksponatov. Splet obojega ni bil le popestritev razstavne ponudbe, temveč tudi nova kontekstualna celota razstavljenega gradiva in prostora.

Uporabo so dovolili lastniki, priporočila pa jo je mestna oblast. Mestna občina Ljubljana je bila namreč ustanoviteljica Arhitekturnega muzeja in kot taka je poznala problem prostora, ki je pestil priljubljeno mednarodno prireditel sodobnih dosežkov industrijskega oblikovanja in enega paradnih konjev razstavne dejavnosti v mestu. Ker Rog ni bil standarden razstavni prostor, je organizator moral poskrbeti za varnost obiskovalcev. Leta 2000 se je vrnil in tu postavil 17. bienale, potem pa se je prostoru odpovedal predvsem zaradi vlage, ki ni bila najboljša za razstavljanje občutljivih eksponatov iz papirja.

Urbani prostori in objekti kot taki so postali del novih konceptov sodobne umetnosti in zato zanimivi za njene ustvarjalce in kustose. Ena od smeri v likovni/vizualni umetnosti se je namreč navdihovala v dekonstrukcijah pomenov

---

proti diskriminaciji in za nove oblike družbenega vključevanja. Popolnoma drugo vprašanje pa je primernost prostorov bivše tovarne Rog za bivanje družine z otroki. Je pa to seveda rešljivo, v kolikor bi se angažirali občina in država.« (Delo, 2006b)

Božidar Dolenc, Vhod v razstavišče BIO 17 v Rogu, oktober 2000. Hrani: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Ljubljana.

Božidar Dolenc, Postavitev razstave BIO 17 v Rogu, oktober 2000. Hrani: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Ljubljana.

prostorov. Dela so na različne načine materializirala značilnosti, zapisane v prostoru, v katerem so bila razstavljena. Na teh izhodiščih je med letoma 1994 in 1995 potekala Urbanaria, ki je združevala posamične razstave, na katerih so dela umetnikov kazala na družbene, kulturne in prostorske značilnosti Ljubljane in mesta kot takega.

Poleg tega so bili prazni industrijski objekti z ostanki nekdanje proizvodnje in s surovostjo prostora uporabno orodje v prizadevanjih akterjev sodobne umetnosti za uveljavitev upravljalških in vsebinskih sprememb. Na eni strani so z njimi konstruirali kritiko, uperjeno v obstoječe zaprte in nefleksibilne kulturne institucije ter v kulturno politiko, ki se je umaknila iz javnega urejanja potreb ustvarjalcev po novih prostorih. Na drugi pa so služili afirmaciji novih vsebinskih raziskovalnih in eksperimentalnih možnosti v sami sodobni umetnosti kot taki.

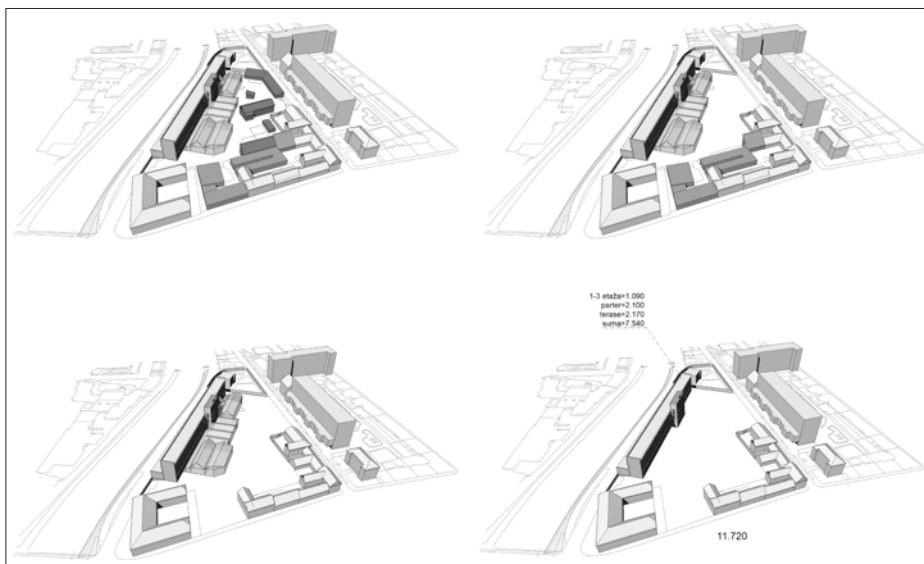
V tem pomenu je bil Rog idealen. Bil je tudi v najožjem središču mesta, kjer je skoncentrirana večina kulturnega in umetniškega dogajanja. Tako ga je spomladi leta 2000 uporabila Študentska organizacija univerze. V dvoranske prostore v nekdanji glavni tovarni je v okviru četrtega festivala Vdor/Break 21 postavila mednarodno razstavo predvsem mlajših sodobnih umetnikov, ki jo je kurirala Nataša Petrešin, nekdanja udeleženka tečaja za kustose sodobne umetnosti. Prav tečaj je bil ena prvih izobraževanih priložnosti, ki je mlajše umetnostne zgodovinarje in umetnike seznanjala s sodobnimi pristopi v kuriranju razstav.

***

Povsem razumljivo je, da je stavbni kompleks Roga postal mikaven za vrsto arhitektov. Medijsko najbolj odmevno je marca 2006 na že deset let prazne prostore opozorila neformalna skupina mlajših arhitektov in študentov arhitekture TEMP, in sicer tako, da jih je oživila z zasedbo in jih začela uporabljati. V Rog je vnesla nov moment, in sicer začasno rabo, ki je presenetila Mestno občino Ljubljana, saj ta ni bila v njenih načrtih, čeprav so prostori ostajali prazni. Medtem so se vizije o Rogu nekaterih drugih arhitektov pokrile z interesi Mestne občine Ljubljana. Po izvolitvi župana Zorana Jankovića jeseni 2006, ki je sicer imel v volilnem programu zahtevna gradbena dela, in imenovanju podžupana arhitekta Janeza Koželja je prvi arhitekturni idejni načrt za revitalizacijo Roga na pobudo mestne uprave izdelal biro Sadar Vuga arhitekti. Jurij Sadar je bil asistent profesorja Janeza Koželja na Fakulteti za arhitekturo. Njun načrt je nekakšna skica, bolj hitra ideja kot poglobljena študija, ki je sicer sledila prostorsko-ureditvenim pogojem iz leta 1997. Biro ni nadaljeval dela na Rogu. Po njegovih načrtih je Mestna občina Ljubljana sezidala športni center v Stožicah.

Rog je bil kot arhitekturni izziv zanimiv tudi za študente arhitekture. Tako je na fakulteti pri profesorju Janezu Koželju nastala seminarska naloga Petra Koširja, ki je postala podlaga za prvi celostni arhitekturni, vsebinski in strukturni predlog ureditve Roga z delovnim naslovom Novi Rog (Kurnik, 2007; Purg, 2007) oziroma

ADU2, 2007. Faze. Avtorji Peter Košir, Peter Purg, Andrej Kurnik, Maja Vardjan, Tadej Glažar, Jurij Krpan in Jure Grohar.

življenja. Na tem temelji tudi blagovna znamka Urban 40 (Krpan, 2007). Glede na to, da je bila študija navdahnjena z že obstoječimi evropskimi centri, katerih dejavnost sooblikuje arhitekturno in oblikovalsko stroko, je bil koncept Urban 40 mišljen kot prispevek k mednarodni stroki s fokusom predstavljanja mlajših avtorjev, za katere niti takrat niti zdaj ni posebne produkcijske/predstavitvene platforme. Tako bi postala Ljubljana z Rogom pomembna arhitekturna in oblikovalska referenca za nove, nastajajoče ustvarjalce (*emerging architects/designers*).

Pred središčem so bile tudi širše družbene naloge. Generiralo naj bi urbano življenje in s tem povezane nove družbene vrednote. To bi doseglo s prepletom štirih ravni delovanja. Prva bi bila javno in transparentno delovanje ter neoviran dostop javnosti, ki bi se neposredno seznanjala z novostmi in izobraževala z muzejskimi in galerijskimi aktivnostmi ter predavanji, središče pa naj bi tudi razpisovalo natečaje in nagrade. Delavnice, rezidence in inkubatorji bi sestavljali drugo raven, ki bi postavila središče za vodilno razvojno eksperimentalno platformo za ustvarjalce, mlajše od štirideset let. Tretja raven bi bil raziskovalni oddelek, ki bi zagotavljal nenehen stik z najnovejšimi in najzanimivejšimi dogajanja v stroki. Ta bi se v grobem delil na zadovoljevanje neposrednih potreb (ustvarjalci-proizvajalci-trg) in čisto teorijo. Četrta raven pa bi vsebovala založniški in izobraževalni del, namenjen neposrednemu razširjanju vsebin, ki se razvijajo in spremljajo v središču in iz njega (Krpan, 2007).

Novi Rog bi bil splet zasebnega (na primer stanovanja), poljavnega (ateljeji) in javnega (galerija). Javni del bi upravljal konzorcij organizacij (Purg, 2007). Zgradili bi ga kot projekt javno-zasebnega partnerstva, ki je bil takratni popularni poslov-

no-finančni model, priljubljen v načrtih gradnje novih objektov aktualnega župana. Po tem modelu naj bi zgradili, na primer, športno-trgovinski kompleks Stožice. Model javno-zasebnega partnerstva so avtorji vzeli za provizorično rešitev, saj v skupini ni bilo nikogar s primerno ekonomsko izobrazbo.

Snovalci predloga so izhajali iz aktualnih socioloških teorij postindustrijske družbe, ki so poudarjale pozitiven pomen interdisciplinarnosti raznih akterjev pri urbanem in družbenem razvoju. Optimistično so gledali na spremembe, ki so nastale po padcu industrijske proizvodnje v zahodnem svetu in njeni selitvi v vzhodne in južne predele sveta. Podpirali so rešitve, ki so poudarjale inkluzivnost podjetništva v oblikah nematerialne, kulturne in kognitivne proizvodnje v družbeno proizvodnjo kot celoto (Kurnik, 2007). Prav tako so na predlog vplivale sodobne teorije o urbanih prostorih, ki so govorile o pomenu vpetosti dela mesta v širši urbani okvir (Purg, 2007).

Predlog naj bi bil izhodišče za širšo razpravo, vendar je svoje javno življenje končal tistega dne, ko so ga pripravljavci predstavili naročniku, torej županu in njegovim možem. Mestna uprava ga je spravila v predal in ga iz njega potegnili šele naslednje leto, ko je obudila načrte za ureditev Roga. Tako je leta 2008 ADU2 postal izhodišče za mednarodni anonimni natečaj za arhitekturno rešitev ureditve območja tovarne Rog, ki so ga objavili v sodelovanju z Zbornico za arhitekturo in prostor Slovenije. Izmed štirinajstih pravilno pripravljenih natečajnih del so izbrali rešitev Marjana Bežana z arhitekturnim timom MX - SI iz Barcelone in arhitekti Borisom Bežanom, Maro Gabrielo Partida Muñoz ter Héctorjem Mendozo Ramirezom. Novembra so razstavili nekaj najvišje ocenjenih projektov.

Izbrani projekt bi Rog spremenil v prestižno kulturno-stanovanjsko sosesko z design hotelom. Odprta bi bila v okoliško mestno strukturo, kar je vsebinsko predvideval že ADU2. Izborna komisija se ni ogrela za futuristično arhitekturo, ki je bila sicer eden takratnih svetovnih trendov posebej za nove kulturne objekte. Izbrala je tudi manj fleksibilno in pretočno rešitev, kot jo je ponujal ADU2. Okrepjen je bil del, namenjen trženju, kot so podzemne garaže v treh nivojih in stanovanja, ki so postala nadstandardna in torej dostopna premožnejšim ljudem. Tovrstna ideja bi bistveno pripomogla h gentifikaciji mesta. Kulturna in umetniška produkcija bi postajala manj dostopna za take ljudi, skupine ali pobude, ki so dejavne v Rogu. S tem je izbrana rešitev vgradila v Rog konflikt med različnimi uporabniki. Ponazarja ga razredni razkol med bogatimi, ki jim je namenila nadstandardna lastniška stanovanja, in tistimi, ki se skromno preživljajo in jih je največ prav v kreativnih industrijah in kognitivnem podjetništvu, ki naj bi imeli prostore za delo v javnih stavbah Roga. Prostorsko sobivanje ljudi iz različnih slojev družbe, ki je bila strateška družbena politika družbenih stanovanj v socializmu, se danes zdi iluzorno, saj je razslojevanje bistvo današnjega družbenega sistema in ga ni mogoče odpraviti z marketinškimi publicami.

Mestna uprava je umetniške in kulturne vsebine povezala v Center sodobnih umetnosti, v katerem naj bi dobili prostor kreativne industrije, umetniška praksa,

center arhitekture in sodobnega oblikovanja ter predstaviten prostor z manjšo knjižnico, čitalnico in depoji za umetniška dela. Po županovi zamisli naj bi kompleks gradil zasebni investitor, ki bi za zidavo objektov z javno kulturno vsebino brezplačno dobil zemljišče zasebnega dela, na katerem bi lahko tržil prodajo hotela, stanovanj in najverjetneje tudi podzemnih garaž.

***

Leta 2009 ni bilo dneva, da časopisi ne bi poročali o posledicah razpočenega finančnega balona. Županu Zoranu Jankoviću je postalo jasno, da zamisel o javno-zasebnem partnerstvu za gradnjo Roga ni izvedljiva, saj so s krizo poniknili zasebni in drugi investitorji. Kot v primeru Ambrusa je Rog znova postal predmet političnega marketinga. V tem smislu ga je župan ponudil v skupno upravljanje Arhitekturnemu muzeju Ljubljana in Mednarodnemu grafičnemu likovnemu centru, da bi ju na silo združil. Takrat je namreč Mestna občina Ljubljana po zamisli Zorana Jankovića in načelnika za kulturo Uroša Grilca reorganizirala galerijsko-muzejske mestne zavode po vzoru trgovskega giganta Mercatorja. Načrt reorganizacije je bil za oba navedena zavoda poguben. V iskanju bolj primernih rešitev je na županovo zahtevo nastala analiza prednosti in slabosti različnih variant združevanja, povezovanja in samostojnega delovanja obeh institucij, ki je v enem delu vključevala upravljanje Roga v obliki krovne organizacije (*umbrella organization*). Nobeden od direktorjev zavoda, sicer pripravljavcev analize, ni verjel, da župan s ponudbo o dodelitvi Roga Arhitekturnemu muzeju Ljubljana in Mednarodnemu grafičnemu likovnemu centru misli resno. Predvidevanje se je izkazalo za pravilno, saj je mestna uprava dokument spravila v predale tistega dne, ko je bila z njim seznanjena, tako kot je dve leti prej storila z ADU2. Rog in njegovi začasni uporabniki so se tokrat brez boja izognili usodi, ki je niso načrtovali. Oba zavoda pa sta ostala samostojna, kar je bilo zanju najbolje.

Mestna občina Ljubljana razmišlja o prihodnosti Roga improvizirano. Medtem se je začela še prenova Cukrarne, v kateri naj bi bilo nekaj večjih in manjših galerijskih prostorov. Tako naj bi po besedah načelnice Oddelka za kulturo Mateje Demšič odpadla velika galerija, ki jo je predvidel ADU2 in je v načrtih MX - SL kot prizidek k rekonstruirani industrijski palači Rog (Krajčinović, 2013). Zato je očitno, da mestna oblast usodo Roga povezuje s prenovo Cukrarne in nabrežja Ljubljanice med novo brvjo in Mrtvaškim mostom, ki vsebuje še en velik objekt, to je modernistični ovalni garaži arhitekta Savina Severja. Očitno pa je tudi, da je Rog za mestno oblast bolj zanimiv kot vroč objekt političnega marketinga, s katerim si kupuje naklonjenost večine progresivnih ljudi, kakor pa kot prostor, v katerem bi dejansko dopustila, da bi dolgoročno in stalno delovale progresivne ideje. Navsezadnje je tudi očitno, da jo bolj zanima zunanja oblika kot pa dejanska vsebina.

Viri

- BIBIČ, BRATKO, GREGOR TOMC IN NEVENKA KOPRIVŠEK (1998–2000): *Prostorska problematika kulturnih dejavnosti. Raziskovalno poročilo 1.–3. faza*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- ČASOPISNA HIŠA DELO, D. D. »Rog – kulturni center«. Arhiv medijskih objav, novinarska dokumentacija.
- ČASOPISNA HIŠA DELO, D. D. »Rog – urbanizem«. Arhiv medijskih objav, novinarska dokumentacija.
- DELO (2006a): Strojanovi v Rog? *Delo*, 20. november. Dostopno na: <http://www.delo.si/clanek/o172374> (15. november 2017).
- DELO (2006b): Tudi na Igu nočejo Strojanovih. *Delo*, 21. november. Dostopno na: <http://www.delo.si/clanek/o172659> (15. november 2017).
- DEŠMAN, MIHA (2012): Ljubljanski Tate Modern? *Pogledi* 3(11): 16. Dostopno na: <http://pogledi.delo.si/druzba/ljubljanski-tate-modern> (15. november 2017).
- KRAJČINOVIĆ, NINA (2013): Rog kot politični projekt brez zagotovljenih sredstev. *Delo*, 5. september. Dostopno na: <http://www.delo.si/novice/ljubljana/rog-kot-politichni-projekt-brez-zagotovljenih-sredstev.html> (15. november 2017).
- KRPAN, JURIJ (2007): *Konceptualni okvir kot blagovna znamka: »Urban 40«*. Tipkopis. Zasebni arhiv avtorjev.
- KOŠIR, PETER, PETER PURG, ANDREJ KURNIK, MAJA VARDJAN, TADEJ GLAŽAR, JURIJ KRPAN IN JURE GROHAR (2007): *ADU2, predstavitev*. Julij–avgust. Zasebni arhiv avtorjev.
- KREČIČ, PETER IN LILIJANA STEPANČIČ (2007): *Predlog reorganizacije MGLC in AML ter vsebina in organizacijska struktura javnega prostora Rog*. Tiskopis. Zasebni arhiv avtorjev.
- KURNIK, ANDREJ (2007): *Novi Rog*. Tipkopis. Zasebni arhiv avtorjev.
- PURG, PETER (2007): *Novi Rog*. Tipkopis, 17. julij. Zasebni arhiv avtorjev.
- ODLOK O PROSTORSKIH UREDITVENIH POGOJIH ZA OBMOČJE UREJANJA CI 5/6 ROG. UL RS 22/1998. Dostopno na: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina?urlurid=1998944> (15. november 2017).
- STEPANČIČ, LILIJANA (2007): Popis: estetski konteksti osnutka plakata za dan mladosti 1987. V *Plakatna afera 1987*, ur. Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 33–54. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine.

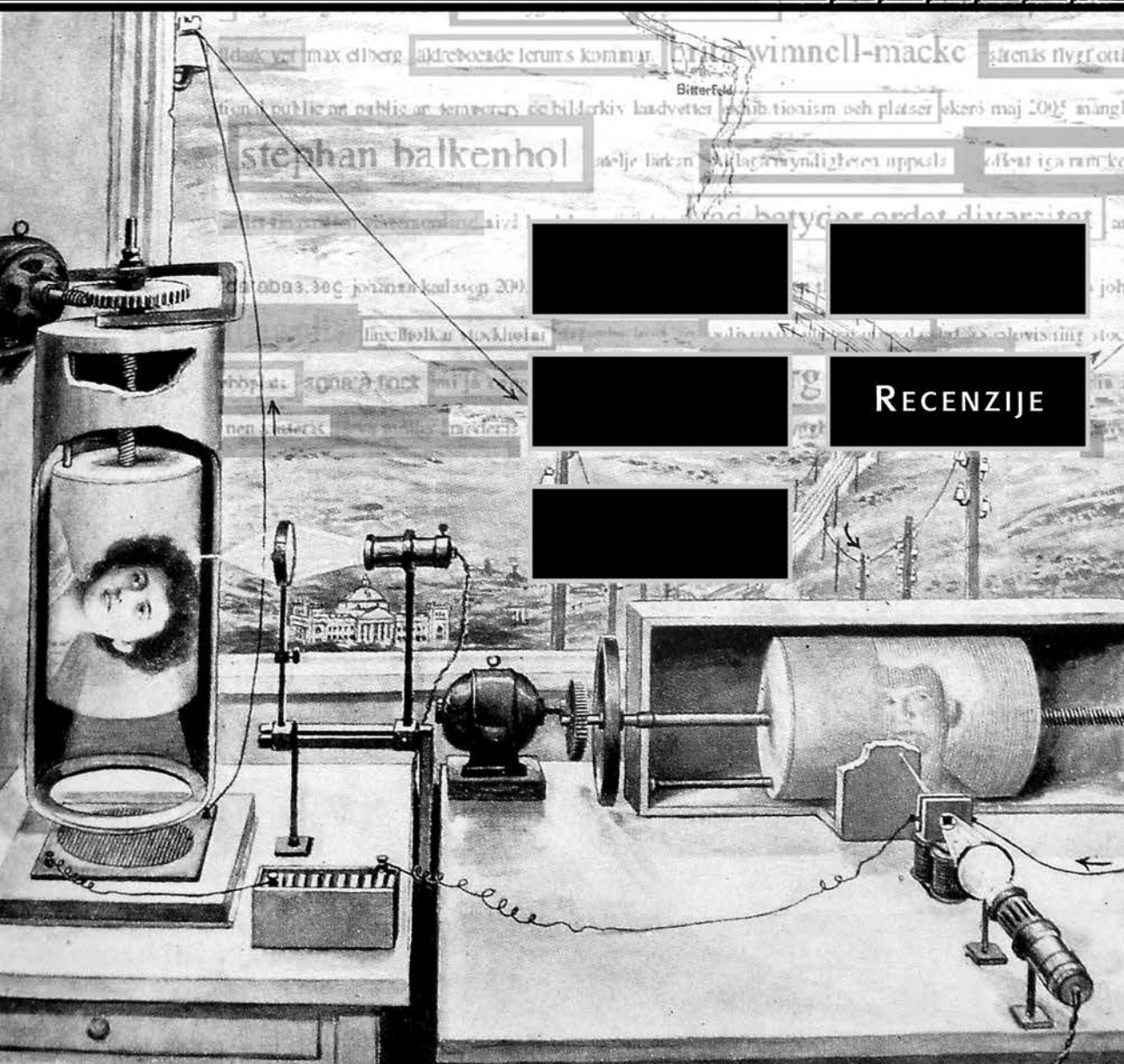

get a report face to face with the police and the
emergency

coordinated
security military veterans
destroy
FBI agents intelligence operations reserves duty
damaged

errors, infor
errors, infor
errors, infor
errors, infor
errors, infor
errors, infor
errors, infor
errors, infor
errors, infor
errors, infor

the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words

Gotovo negotova jugoslovanska oseminšestde- setica

KLASIĆ, HRVOJE (2015): *Jugoslavija in svet leta 1968*. Ljubljana: Beletrina.

Hannah Arendt je na začetku poletja 1968 svojemu prijatelju, filozofu Karlu Jaspersu, pisala, da se bodo otroci v prihodnjem stoletju o omenjenem letu učili tako, kakor se je njena in Jaspersova generacija učila o letu 1848. Nekateri otroci (v) prihodnosti bodo nekje (iz) vedeli, kaj so tistega leta počeli njihovi stari starši, kot tudi, da je imel hrvaški zgodovinar Hrvoje Klasić v prvem desetletju »njihovega« stoletja nemalo težav pri izbiri kakovostne literature za sestavo monografije o jugoslovanskem letu 1968 in njenem sočasnem pogledu na svet, zaradi česar je moral svoj raziskovalni interes preusmeriti predvsem na počasi odpirajoča se in do tedaj namenoma zaprašena arhivska gradiva in sekundarne vire. Iz gradiva beograjskega Arhiva Jugoslavije in zagreb-

škega Hrvaškega državnega arhiva je sestavljal podobo »oseminšestdesetega«, ki so ga zapustile jugoslovanske družbenopolitične organizacije (Zveza mladine, Zveza študentov, Socialistična zveza, Zveza borcev), gradivo iz londonškega, praškega in washingtonskega arhiva pa mu je osvetlilo raznolike mednarodne vidike v odnosu do »socialističnega eksperimenta«, Titove Jugoslavije.

Jugoslovanski eksperiment se je leta 1948 odmaknil od močne utvare in ideološke narave, ki jo je ponujala Stalinova Sovjetska zveza, saj je želel verjeti v (z)možnost samoupravljanja delavskega razreda, v katerega je nato optimistično zakorakal dve leti pozneje. Prelevitev »samoupravljalnega« poskusa v »Novi razred« ezopovske govorice je med prvimi zaznal Milovan Đilas, a ga je ravno novoreški odklon te pripovedne zvrsti eliminiral iz jugoslovanske javne sfere.

Med samoupravno teorijo in prakso je nastajal čedalje globlji prepad. Kakor zazna Klasić, so bili najdoslednejši in najkonkretnejši pri kritikah nepravilnosti v obstoječem sistemu posamezni filozofi, sociologi in ekonomisti, njihove pripombe in opozorila pa niso bili zgolj predmet strokovnih razprav, temveč so iz sfere znanstvene javnosti počasi vstopali v sfero splošnega interesa. Na najplodnejša tla je ta kritika padala pri študentski populaciji, za katero je bila v prihajajočem obdobju najbolj gotova prav negotovost in katere številnost ter intelektualni potencial so oblastniki močno podcenili (Klasić, 2015: 28). Študentska neudeležba ob praznovanjih ideološko in režimsko pomembnih obletnic sicer ni bila izraz apatije in

še manj kritika Marxa ali komunizma, temveč je bila spontan in zelo oza-veščen protest proti obetajočemu goto-vo negotovem sistemu. Za enopartijsko vodeno državo je politični in social- ni mir zagotavljal stabilen in uspešen gospodarski položaj, toda prehod iz ekstenzivnega modela (tj. usmeritev k naložbam v velike objekte in gradbena dela) v intenzivni model (spodbujanje naložb v modernizacijo proizvodnje) je razkril problem slabih kadrovske selek- cij ljudi na vodilnih položajih v gospo- darskem sektorju. Politično ustrezni in ubogljivi aparatčiki so se skorajda čez noč iz direktorjev prelevili v menedžerje z velikimi pravicami in še večjimi odgo- vornostmi, a zanje niso bili ustrezno usposobljeni oziroma izobraženi.

Čedalje pomembnejšo vlogo so pri ustvarjanju podobe realnosti, ki se je razlikovala od »uradne«, začeli igrati mediji. Njihovo pisanje in obveščanje javnosti ni bilo več (zgolj) golo posredovanje informacij ali upravičevanje političnih odločitev Partije. Novinarji so s kritičnim pristopom odpirali nove teme, starih pa so se lotevali na način, ki je bil drugačen od splošno (partijsko) sprejetega. Za ilustracijo, arhivski dokument iz začetka leta 1968, v katerega sta tako partijski vrh kot Tito, sodeč po novoletnih fotografijah, stopila nasmejano, razkriva odnos izvršilnega organa do tega medijskega odklona, naravnost ambivalentno recipročnega:

Zaradi poudarjene usmerje- nosti v odkrivanje nevalgičnih točk in negativnosti, zaradi pre- cej razširjenega dramatiziranja

stanja in konfliktnih situacij, ki jih prikazujejo, del tiska in oddaj objektivno pripomore k spodbujanju enostranske in mestoma popačene podobe družbenoekonomskega in poli- tičnega položaja, stopnjuje psihozo negotovosti in nervo- ze ter pripomore k ustvarjanju občutka nemoči samoupravlja- nja in problematičnosti samega koncepta in prakse reforme. (Klasić, 2015: 49)

Jugoslavija se je od drugih socia- listično usmerjenih držav razliko- vala v odnosu režima do kritike. Za medije je oblast predlagala zakon, ki jim sicer ne bi omejeval medijskih svoboščin, bi pa preprečeval njihovo spreminjanje v avtonomne in neod- visne centre politične moči. Z drugimi besedami, kritiko in kritično usmerjene posameznike-intelektualce je bilo treba tolerirati, a jih obenem za vsako ceno ohraniti pod nadzorom. Odnos oblasti do kritike se je spreminjal v skladu s splošnimi družbenopolitičnimi spre- membami v državi. Ključna dogodka na poti do kritično tolerantne oblas- ti Klasić vidi v zamenjavi takratnega drugega človeka Jugoslavije Aleksandra Rankovića in začrtani (vnovični!) refor- mi Službe državne varnosti (SDV), ki sta veljala za glavna zaviralca nadaljnje demokratizacije Jugoslavije.

Z dvema primeroma avtor prikaže vse specifičnosti odnosa jugoslovan- ske oblasti do inteligence – desetletno delovanje časopisa Praxis (1964–1973) in korčulske poletne šole (1963–1974), kjer so bili kritiško sito bolj ali manj

marksistično usmerjeni filozofi. Dokler so ti razpravljali, po mnenju Partije, o zelo abstraktnih in večini nerazumljivih pojmi, ni bilo nevarnosti, da bi lahko njihova dejavnost zbudila zanimanje širše javnosti. Toda s parafrazirano napovedjo v duhu mladega Marxa o »brezobzirni kritiki vsega obstoječega« je Partija to dojela kot začetek (brezobzirne) kritike jugoslovanske resničnosti, predvsem pa tistih, ki so za takšno resničnost bili odgovorni. Klasić pojasnjuje, da taka kritika ni bila nikakršen poziv k anarhiji – s sklicevanjem na Marxa so filozofi želeli prikazati, da mora biti v socializmu vse izpostavljeno kritiki, marksistična dialektika pa se ne sme izroditi v »apologijo vsega obstoječega«, kakor se je to primerilo v stalinizmu. T. i. »praxisovci« so monopolistični in k demokratičnemu centralizmu usmerjeni Partiji ter njeni uradni ekonomski politiki zamerili predvsem to, da je gospodarski razvoj prepustila izključno tržni logiki, katere končni rezultat bi bilo lahko spodkopavanje socializma in vzpostavitev klasične t. i. »laissez faire« oblike kapitalistične družbe.

Praxisovci so rešitev videli v družbenem in ne v državnem planiranju, saj tako planiranje ni v nasprotju s svobodo, niti ne bi pomenilo njene omejevanja, kakor jo je ugledal že »racionalni« Marx, temveč le podreditve čistemu družbenemu nadzoru, s katerim se planiranje ogne prepustitvi slepih sil (Klasić, 2015: 57). Nasprotno pa je partijska nedoslednost praxisovce želela prikazati kot politično opozicijo, sestavljeno iz nekdanjih stalinistov, ki so se prelevili v poklicne antikomuniste, njihovo kritiko »vsega obstoječega« pa

kot zanikanje vsega doseženega. Na Vzhodu so praxisovce videli kot filozofske revizioniste, na Zahodu pa so menili, da ravno njihova kritika najbolj zgovorno predstavlja jugoslovanski socialistični eksperiment.

Klasić ugotavlja, da so bili nezadovoljstvo nad študentskim standardom, modernizacija pouka in dejavnejša vloga študentov pri »upravljanju« univerze skupni vsem protestnim dejavnostim ne glede na družbeno (in) politično ureditev države, v kateri so potekale. Študenti razvitih držav (Zahodne) Evrope in Severne Amerike so videli vzrok vseh težav v gospodarsko-političnem sistemu liberalnega kapitalizma; v njih je, v nasprotju z dojemanjem njihovih staršev, ki jim je domnevna »zlata doba« prinesla občutek stabilnosti in blaginje, sistem zbujal predvsem občutek popolnega prezira, ki se je sčasoma razvil v različne oblike upiranja tej udobn(išk) in potrošniški družbi, avtoritarnim in tehnokratskim strukturam ter vsakršnemu nasilju in izkoriščanju. Visoko šolstvo je bilo v očeh nezadovoljnih študentov eden od vzvodov kapitalistične družbe, v času hladne vojne pa je bilo to šolstvo videno tudi kot logistična in gospodarska podpornica širjenja vojaškega sistema. Filozofsko podlago za protikapitalistična stališča je nova pozlatodobna generacija našla v novi levici, ki je v tistem času poskušala najti odgovor na okostenelost levičarskih političnih sil v odnosu do razvitih (post)industrijskih družb. Upor mladih se ni odvijal zgolj na simbolni ravni – na generacijskih barikadah sta si nasproti stali »starejša« generacija, ki ji je trenutni družbeni in politični sistem ponu-

jal stabilnost in varnost, in »mlajša« generacija, katere potrebe, navade in možnosti za boljšo izobrazbo so jo bistveno oddaljile od prejšnje generacije.

Študenti v Vzhodni Evropi pa niso zahtevali radikalnih sprememb političnih sistemov, ampak (le) »popravke« obstoječih – v sistemske korekcije za boljše, demokratični in resnični socializem sta jih spontano potisnili avtoritarnost partijskih oligarhij (Klasićeva izpeljanka!) in prevelik vpliv birokratiziranih institucij. Na Češkoslovaškem so študenti izražali podporo novoizvoljenemu političnemu vodstvu in dejavnostim, usmerjenim h graditvi »socializma s človeškim obrazom«, za katerega je ob zadušitvi praške pomladi svojo reformno kožo drago prodal Aleksander Dubček, še draže pa januarja naslednje leto študent zgodovine, samooklicani »Goreči grm« Jan Palach, ki se je iz protesta proti sovjetski invaziji Češkoslovaške zažgal.

Tako v Zahodni kakor v Vzhodni Evropi sta na eni strani demografska, na drugi pa gospodarska rast ter potreba po visokoizobraženih kadrih spodbudili tudi spremembo izobraževalne politike, toda popravljena izobrazbena struktura ni bila v sosledju z obstoječimi univerzitetnimi zmogljivostmi, tako človeškimi kot materialnimi. Primanjkovalo je ustreznih univerzitetnih prostorov in kakovostnih oziroma kompetentnih predavateljev. Prenatrpani prostori univerz in študentskih domov so postali glavna žarišča tega nezadovoljstva, kjer se je že na prvi pogled najmanjši banalen dogodek lahko razvil v resnejšo obliko protesta (»zahodnjaški« pariški maj 1968).

Klasić navaja, da je bila jugoslovanska javnost prek takrat dostopnih medijev odlično informirana o dejavnostih študentov po svetu. Tedanja uredniška politika se je prilagodila novim trendom poročanja, kljub partijskemu držanju v pesti, so se izbrani časopisi s svojo kritično, uporniško in polemično držo počasi, a vendarle, izmikali nadzoru uradne politične oblasti in (v »kapitalistični« terminologiji rečeno) postajali zasebni medijski dejavnik (Klasić, 2015: 78). Medijsko poročanje o študentskem gibanju po svetu za jugoslovanske študente ni imelo zgolj informativne vrednosti, bilo je svojevrsten aktivistični priročnik o vsebinskih in taktičnih vprašanjih (nenasilne, sedeče demonstracije, spopadi s policijo, stavke, akcijski odbori, ustanavljanje antiuniverz, dogodki, shodi, parole, uporaba motivike »svežega« mučenika revolucije Cheja Guevare). Jugoslovanski komunisti so po prevzemu oblasti po drugi svetovni vojni pomembno vlogo pri graditvi nove socialistične družbe pripisovali prenovi sistema visokošolskega izobraževanja, saj je ta, predvsem univerza kot institucija, pri pretežno kmečko-delavskemu prebivalstvu pomenil enega od simbolov predvojnega »starega režima«, v katerem je bil študij domena privilegirane (meščanske) manjšine. V novi družbi pa je študij postal dostopen vsem, s povečanim številom strokovnjakov, potrebnih za modernizacijo države, pa bi ta nova socialistična inteligenca iz(pod)rinila predvojno »buržoazno«. Simbolično je bila univerzi prepuščena (iz buržoaznega obdobja ohranjena) avtonomija, nad katero pa je oblast s spretno razvejeno

mrežo organizacij Zveze komunistov postavila ključne »akterje« sebi (za)žele-nega visokošolskega sistema, vse od profesorjev do študentskih funkcionar-jev.

Toda dvom je nastal že pri sami definiciji in poziciji lika študirajočega v samoupravnem sistemu – je štu-dirajoči, ob predpostavki, da je temelj (samo)upravljanja z družbenimi sred-stvi delo in ne delovno razmerje, v tem učno-upravnem procesu subjekt ali objekt? Klasić je prepričan, da je v jugoslovanski nihilistično se držeči mla-dini v generacijskem spopadu na povr-šju kljub številnim frustracijam vera v bratstvo in enotnost vseeno zdržala, medtem ko je bila zahodna mladina bolj prepuščena sama sebi. Jugoslovanski študenti pa so vztrajanje pri reševanju lastne perspektive vendarle imeli za neizogiben del reševanja perspektive celotne jugoslovanske družbe. Njihova kritika se ni dotikala same ideje socia-lizma, kar je pozneje Partija v svoji diplomatsko-varljivi ezopovščini vztraj-no želela prikazati, temveč je letela izključno na deformacije in dezinformacije v socializmu, kamor so spadale posledice nestrokovnih odločitev v vseh segmentih družbe (Klasić, 2015: 92).

Tri glavna jugoslovanska univerzitet-na mesta so predstavljala enako število različnih študentskih protestnih izku-šenj. Klasić se je najbolj posvetil razvo-ju in delovanju študentskega giban-ja v jugoslovanskem glavnem mestu. Beograjski protesti so v njegovi analizi dogodkov ocenjeni kot najdoslednejši. Na Zahodu je bila profesorska »kasta« simbol zastarelega režima, ki ga je (bilo) treba zamenjati, na Vzhodu so pa štu-

denti v profesorjih videli sonapredne zagovornike napredka in demokratiza-cije družbe. V beograjskem primeru so bili profesorji enakopravni udeleženci gibanja, s Praxisom »okuženi« profe-sorji pa so celo ustvarjali razmere za gibanje, ki je preraslo v skupno kritiko jugoslovanske stvarnosti. Jedro te stvar-nosti, delavstvo, je bilo do študentskih demonstracij zadržano, ponekod so zahteve študentov naletele na odpor. Nasprotno pa Klasić s kančkom ironije ugotavlja, da so se študenti celo bolj borili za delavske pravice kakor za svoje.

Nadvse kompleksno je bilo razmerje med študenti in politiki-oblastniki, ki jo najbolj slikovito predstavijo ravno beograjski dogodki. Odzivi politikov na študentsko gibanje so po Klasićevem mnenju eden najboljših dokazov pro-testniške spontanosti in nepričako-vanosti. Oblast nikakor ni dopuščala t. i. »pariške atmosfere«, največjega nasprotnika pa je videla v gibanju pri-druženih profesorjih. Posamezne izjave je izvzela iz konteksta, nekatere infor-macije zatajila, druge pretirano pou-darila. Partija je o študentih razširila glas, da so nehvaležni huligani, ki se v boju za uresničitev lastnih interesov zatekajo (tudi) k nedemokratičnim in nesocialističnim metodam (Klasić, 2015: 136). Okostenela partijska ezopovščina (zopet Klasićeva izpeljanka!) je štu-den-te prepričevala, da »trkajo na odpr-ta vrata«, sama pa sestavljala seznam notranjih in zunanjih, levih in desnih »šestdesetosmašev«, številni avtorizi-rani stenografski zapisi, ki jih je Klasić pregledal, pa izkazujejo zmedenost in strah, ki sta zajela ljudi na oblas-ti. Morebitno sprejemanje krivde in

priznanje (lastnih) napak pa bi lahko kratkoročno ogrozilo ugled partije, dolgoročno tudi njen politični, ekonomski in družbeni monopol.

Nekje med kratko- in dolgoročnostjo se je sukal tudi načrtno dezinformirati Tito. Študentske demonstracije bi po njegovem mnenju vodile v okrnitev prestiža in ugleda države v tujini, ki je Jugoslavijo poznala kot stabilno in nekonfliktno. Tito je čakal na najugodnejši trenutek in se podobno spravljivo, a nedorečeno, na skupni seji predsedstva in izvršnega komiteja CK ZKJ vseeno nekoliko nervozno in zaskrbljeno odzval. Ker so bile študentske demonstracije deležne velikega zanimanja svetovnih medijev, je dal zaukazati podrobno spremljanje in analizo tujih medijev.

Jugoslovansko pogledovanje v/na svet je treba videti z očmi ene vodilnih članic Gibanja neuvrščenih, ali kakor so zapisali v analizi sodelavci ameriških obveščevalnih služb, »v očeh sveta zgledne neuvrščene socialistične družbe z dostopom do gospodarskih priložnosti tako na Vzhodu kot na Zahodu« (Klasić, 2015: 324). Sovjetska zveza je imela zaradi nečlanstva v Varšavskem paktu Jugoslavijo za nenehen dejavnik nestabilnosti, širše gledano pa noben vzhodnoevropski politik z oznako »titoist« ni mogel računati na dolgo in zanesljivo kariero. Odnosi s članicami sovjetskih satelitov v Varšavskem paktu oz. njihovimi voditelji so bili raznoliki; odnose z Bolgarijo Živkova je obremenjevalo makedonsko vprašanje, prepoved kritične gledališke predstave »Zadušnica« je sovražno ohladila tudi odnose z Gomułkovo Poljsko (in z gledovanje poljskih študentov po jugoslo-

vanskih). Ulbrichtova Vzhodna Nemčija je bila med najostrejšimi kritiki jugoslovanskega »revizionizma«, Kádárjeva Madžarska pa je že vse od revolucije leta 1956 zavzemala dokaj neiskreno in zelo posredn(išk)o vlogo med uradno Moskvo na eni strani ter »revizionističnima« Beogradom in Prago z Dubčkovim človeškim obrazom na drugi. Zadnja je vplivala tudi na odnose, po Klasićevem mnenju, z najbolj konservativnim in centralističnim sovjetskim satelitom, Romunijo avtoritarnega Ceaușesucja.

Več kot pregledno obravnavo diplomatskih stikov si je v Klasićevi knjigi zaslužila najbolj prepoznavna »oseminšestdesetica« Vzhodnega bloka, Češkoslovaška. Veljala je za najbolj protislovno komunistično državo v Evropi, saj je bila pred »zmagovitim februarjem« 1948 zgleden primer industrijsko urejene države, začrtani februarski stalinistični model družbenega (in) ekonomskega razvoja pa je na državo deloval zgrešeno. Nekoliko paradokсно, češkoslovaški partijski vrh je bil do jugoslovanskega »neuvrščanja« dokaj zadržan. Jugoslovanski pa je na »bratski« odnos Sovjetske zveze do Češkoslovaške leta 1968 gledal v podobni luči kot na svoj »informbirojevski« odnos pred dvajsetimi leti. »Brežnjevina« je vsem svojim bratskim človeško-nečloveškim socializmom odrekala možnost razmišljanja o izrazito specifičnih notranjepolitičnih in družbenih vprašanjih z izgovorom, da drugih vprašanj, kot so skupna in obča, sploh ni (Klasić, 2015: 354).

Domnevno zgledni (slovansko?) vzajemni odnosi so bili na preizkušnji junija, v času študentskih demonstra-

cij v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani, ko je manj spravljivi in bolj ezopovsko govoreči del jugoslovanskega partijskega vodstva praško pomlad dojemal, po kardeljansko, kot »z demokratičnimi frazami prikrito reakcionarnost«, ki bi »omogočala aktiviranje drobnoburžoaznih in demagoških elementov, ki hočejo vrnitev k staremu in oživljajo stare parlamentarne oblike« (Klasić, 2015: 360).

V letu 1968 si je Tito prizadeval obuditi Gibanje neuvrščениh, ki se je znašlo v resni krizi, spraševalo se je celo o sami smiselnosti celotnega političnega koncepta. Obujanje je izvajal z obiskovanji tako pridruženih članic kot tudi tistih, ki so bodisi simpatizirali z jugoslovansko pobudo bodisi so skozi svojo zunanjo politiko sprejemali cilje neuvrščениh. Toda bolj ko sta se Zahod in Vzhod želela prikupiti Titu, tem rajše je ta potoval v neuvrščeno(st). Jugoslovansko udejstvovanje v zelo zapletenih mednarodnih razmerah in v času rastočih kriznih žarišč pa vseeno ni bilo poceni, na kar je opozoril prodoren uvid političnega analitika Jurija Gustinčiča. Zunanje politike si Jugoslavija brez posojil ni mogla niti predstavljati, Gustinčič pa si je še teže predstavljal poslovanje z azijskim in afriškim gospodarstvom v času, ko je bila država v neizprosнем svetovnem trgovinskem trgu skorajda plačilno nesposobna. Gustinčičev članek, v katerem so bila ta mnenja izražena, je Partija označila za politično škodljivega, saj je podvomil o temeljnih vsebinskih smernicah jugoslovanske zunanje politike (Klasić, 2015: 367).

Oseminšestdesetnica je v socialističnem eksperimentu z imenom

Jugoslavija razkrila številne ideološke paradokse in zmote, katerih izvidi so bili interpretirani skozi (o)koristniške oči. Te so pogledovale iz tlenja pod loncem zamišljene družbe, ki ga je okosteneli in zastareli Partiji s kompromistično ustavo leta 1974 še uspelo (po)kriti, vendar pa je kaj kmalu v njem zavrelo. Varljivo, (ne)spretno in spravljivo ezopovsko govorico je zamenjal nov, krvav eksperiment. O oseminšestdesetem pa ni bilo več govora.

Čas bojev za uveljavitev črnske umetnosti v ZDA

Soul of a Nation, Art in the Age of Black Power [Duša naroda, umetnost v dobi črne moči], Tate Modern, London, 12. julij–22. oktober 2017.

Letos poleti je galerija Tate Modern odprla pregledno zgodovinsko razstavo *Duša naroda, umetnost v dobi črne moči*, s katero je predstavila izbor likovne umetnosti in vizualne kulture Afroameričanov v ZDA med letoma 1963 in 1983. Razstava se uvršča med tiste v galerijah Tate, s katerimi v zadnjih letih razgrajujejo v umetnost »zapakirano« identiteto in ideologijo neke države oziroma predstavljajo vsebine v žanrih umetnosti, ki gradijo in vzdržujejo nacionalno/državno identiteto in ideologijo. Med njimi naj omenim le *Conflict, Time, Photography, Portraying A Nation in Fighting History*. Z razstavo *Duša naroda* se je galerija ozrla na drugo stran Atlantika. Izbrala je slike, grafi-

ke, murale, kolaže, alternativno žensko modo, fotografije, časopise, esamblaže, skulpture in instalacije, ki so povezani s politikami in gibanji Afroameričanov za uveljavitev njihove enakopravnosti, dostojanstva in identitete, in jih razvrstila v dvanajst estetskih/umetnostnih/slogovnih sklopov ter vsakemu od njih namenila eno razstavno sobo.

V nasprotju z Veliko Britanijo v Sloveniji nismo imeli stika z umetnostjo Afroameričanov v ZDA, o kateri govori razstava. Spregledali so jo vsi, od likovne produkcije, kritike, teorije do univerzitetnega poučevanja umetnosti 20. stoletja. Nismo je, na primer, videli na ljubljanskih Mednarodnih grafičnih bienalih, ko so ti še imeli nacionalne selekcije in ki so bili v tistem času ena primernih možnosti za razstavljanje. Lahko bi rekli, da nas v naših krajih tovrstna umetnost ni zanimala, torej bi lahko rekli, da je razstava *Duša naroda* za naše okolje irelevantna. Zakaj bi se torej ukvarjali z njenim ocenjevanjem?

Da v resnici ni tako, kažeta dve stvari. Prva se nanaša na njeno izjemnost, ki se ne konča s predstavitev širšemu občinstvu nepoznanega ustvarjanja iz druge polovice 20. stoletja v ZDA, temveč se razširi v prikaz prizadevanj umetnic in umetnikov za dekonstrukcijo takratne ameriške nacionalne umetnosti, ki je posebej kultura belcev, in nato za konstrukcijo nove, nacionalne umetnosti, ki mora vključevati družbeno zapostavljeno ustvarjanje in vedenje črncev. Kustosa Mark Godfrey in Zoé Whitley sta postavila jedro razstave v tisto umetniško produkcijo, ki odraža povezave z nacionalnim, družbenim in umetnostnim aktivizmom črnskih

ustvarjalk in ustvarjalcev za uveljavitev njihovih nacionalnih, državljskih in kulturnih pravic. Ta prizadevanja odraža naslov razstave, ki opominja, da je duša/podoba/pomen naroda popoln, ko reprezentira ustvarjanja vseh ljudi, ki naj bi bili del naroda kot države (in ne etnije).

Druga stvar zadeva kulturni prostor Slovenije in tudi druga kulturna okolja po svetu, ki niso imela stikov z umetnostjo, predstavljeno na razstavi. Do nje pridemo po ovinku, in sicer če se opremo na pristop, ki sta ga kustosa ubrala za prikaz umetniških del. Preplet vizualne produkcije in političnega dogajanja nista podala v maniri, da bi umetnost ilustrirala družbeno-politične in zgodovinske dogodke, kar je najpogostejša metoda na razstavah umetnost-politika, temveč sta vzela likovnost kot konstruktivni element graditve črnske subjektivizacije. Oprla sta se na staro vedenje, da je za politični uspeh nepogrešljiv kulturni boj. Ta pa je učinkovit, ko nastopa s prepoznavno estetsko oziroma v vizualnih produktih s specifično likovno govorico. Tovrstno prizadevanje sta podala skozi dvanajst sklopov ali poglavij: po estetskih (abstrakcija, figuralika, esamblaž, instalacija, konceptualna umetnost), umetnostnih zvrsteh (murali, časopis, fotografija, alternativna ženska moda), umetniških akcijah (AfriCOBRA, Spirala) in umetnostnih žanrih (portreti).

Začetek šestdesetih let je zaznamoval opazen spopad črncev s prevladujočo kulturno politiko v ZDA, ki je njihovo umetnost segrerirala na vse mogoče načine, ji zapirala vrata umetniških institucij in jo izključila iz

mednarodne promocije. O zadnjem govori primer Normana Lewisa, ki je bil del newyorških abstraktnih ekspresionistov, katerih umetnost je po drugi svetovni vojni glede na državne potrebe ameriška likovna kritika razglasila za primer ustvarjalne oziroma vsesplošne svobode v ZDA. Z njimi je newyorški Muzej moderne umetnosti (MoMA) s pomočjo CIE organiziral mednarodne razstave, da bi prepričal svet o odprtosti ZDA in označil nasprotnika, torej Sovjetsko zvezo, za zaprto, totalitarno in avtoritarno družbo, na kar kaže že to, da država omejuje umetniško ustvarjanje, ker dovoljuje le eno estetiko ali slog, to je socialistični realizem. Vendar MoMA v državni promocijski paket ni povabila Lewisa. Poleg črncev je izključila tudi ženske. V njem so bili le beli umetniki, kot na primer Jackson Pollock, Mark Rothko ali Rober Motherwell, ki jih prav zaradi te dolgo trajajoče in široke propagande poznamo veliko bolje kakor delo Normana Lewisa.

Primer Lewis je simptomatičen za takratno rasistično kulturno politiko ZDA. Čeprav so črnski umetniki in umetnice imeli možnost, da so se šolali na nekaterih za črnce odprtih umetnostnih šolah in bili aktivni v umetniških skupnostih, velike in priznane ameriške galerije niso reprezentirale njihovega ustvarjanja. Obstajala je institucionalna blokada. Prav tako o njih niso pisali uveljavljeni likovni kritiki. Ko so na prehodu iz šestdesetih v sedemdeseta leta galerije začele spreminjati razstavno politiko, so imele s prvimi razstavami črnske umetnosti velike težave. Odmevi na razstave *Harlem on My Mind* v Metropolitanskem

umetniškem muzeju in *Contemporary Black Artists in America* v Whitneyjevem muzeju ameriške umetnosti ter *Romare Bearden: The Prevalence of Ritual* in *The Sculpture of Richard Hunt*, obe v MoMI, so kazali, da črnski umetniški skupnosti pripada veliko več kot le razstavnim prostor. Upoštevati in uveljaviti se mora tudi njihova interpretacija, kar je izražala zahteva, da naj razstave delajo kustosi, ki pripadajo afroameriški skupnosti.

Slovenija, čeprav je imela socialistično družbeno ureditev in je bila odprta za umetnost iz neuvrčenih držav sveta oziroma je bila prostor razstavljanja za umetnike iz takratnih umetnostno obrobni delov v Afriki, Južni Ameriki in Aziji, se ni branila ameriške kulturne propagande in je bila zanjo dovzetna, čeprav na drugačen način kot njene zahodne evropske sosede. Zoran Kržišnik, član Komunistične partije, umetniški vodja svetovno priznanih mednarodnih grafičnih bienalov in direktor Moderne galerije, je imel med letoma 1955 in 1999 za selektorje ameriških nacionalnih predstavitev na grafičnih bienalih v Ljubljani ljudi, ki so prihajali iz uveljavljenega galerijskega sveta ZDA. Kot veliki večini njegovih kolegov po svetu mu je bil v New Yorku ljubši MoMA kot pa Studio Museum v Harlemu, ustanovljen v drugi polovici šestdesetih let, v katerem so afroameriški kustosi in direktorji predstavljali afroameriško umetnost. MoMA in druge velike galerije so zavedno ali nezavedno sledile vladajoči kulturni politiki države oziroma so jo konstruirale s svojim razstavnim programom in nakupi del. Zato v Ljubljani nismo videli grafik, ki bi jih natisni-

li Afroameričani. Tako v selekciji ZDA niso bili, na primer, David Hammons, Timothy Washington, Charles White in Elizabeth Catlett. Zadnja dva sta pridobila tiskarske večšine v grafični delavnici Taller de Gráfica Popular, ki so jo, da bi revolucijo širili z umetnostjo, v tridesetih letih ustanovili umetniki v Ciudad de México; v tej delavnici so med drugim ustvarjali David Alfaro Siqueiros, Diego Riviera in José Clemente Orozco. Moč ameriškega kulturnega stroja za uveljavitev ameriške ideologije, ki ni zaobšel Jugoslavije, se kaže tudi v nagradi za najboljšo grafiko leta 1963, ki jo je prejela takrat vzhajajoča ameriška zvezda Robert Rauschenberg, »zastopnik« svobode bele ameriške umetnosti.

Razstava opozori gledalce na kulturno-politični boj Afroameričanov, še preden vstopijo na razstavišče, in sicer z referenčnimi izseki iz zgodovinsko prelomnih govorov, intervjujev in soočenj petih izjemnih ljudi iz ZDA, ki se predvajajo v zanki na petih televizijskih zaslonih. Besede Martina Luthra Kinga mlajšega, Malcoma X-a, Jamesa Baldwina, Stokelyja Carmichaela in Angele Davis so tako močne, da se pozivi k političnim in identitetnim bojem za dostojanstvo in dejansko enakopravnost črnske subjektivnosti globoko vtisnejo v možgane gledalcev. Zato oči vidijo razstavljena dela skozi ta boj.

V tem smislu *Vrata Freda Hamptona 2* niso le najdeni objekt – lesena vrata, ki bi v konceptu *art for art's sake* pomenila nadomestek za slikarsko leseno ploščo, in ki bi jih umetnik z nanosom barv dematerializiral in jim vdahnil novo, umetniško življenje ustvarjene iluzije. Najdena vrata govo-

rijo nekaj povsem drugega. Z njimi je umetnik in aktivist Dana C. Chandler mlajši upodobil konkretni dogodek. Leta 1969 je ZDA pretresel umor enaindvajsetletnega podpredsednika Črnih panterjev Freda Hamptona. V postelji so ga zadeli rafali iz pušk čikaške policije, ki so prileteli skozi zaprta vrata njegovega stanovanja. Chandler je leta 1975 našel dejanska, z luknjami prerešetana vrata, in jih prebarval z barvami zastave panafriškega gibanja. Rdeča simbolizira prelito kri črncev, črna barvo kože, zelena rodnost afriške celine. Pritrdil jih je na talni podstavek, tako da v galeriji stojijo pokončno sredi sobe in vabijo gledalce, da jih odprejo in stopijo v prostor za njimi, oziroma povedano drugače, da opolnomočeni z izkušnjo afroameriške identitete stopijo v prostor boja za uveljavitev enakosti ljudi.

Treba se je spomniti, da v času, s katerim razstava začenja predstavitev likovnih del, sodniki v ZDA praviloma niso kaznovali belih storilcev, ki so v okrutnih linčih ubijali ali pohabljali črnce. Prav tako je bilo do leta 1964 v nekaterih zveznih državah zakonito, da so Afroameričane odslovili v hotelih in motelih, ko so iskali prenočišče na potovanjih ali selitvah po ZDA, in da jim v lokalih niso postregli s kozarcem vode, če so imeli državljanski pogum in so vanje vstopili. Rasno segregacijo so v ZDA v celoti prepovedali leta 1964, a v glavah ljudi je še dolgo po tem delovala zapoved, ki je do takrat visela na številnih vratih in je oznanjala: »Samo za belce.« Leta 1968, v času množičnih študentskih protestov v ZDA in širom po svetu, so vratarji v MoMI še vedno

odvrčali afroameriške obiskovalce od ogleda razstav z vljudno frazo *How can I help you?*, čeprav za kaj takega niso imeli nikakršnih uradnih navodil. V tistem času MoMA ni imel zaposlenega niti enega Afroameričana. Enako je bilo v Whitneyjevem in Metropolitanskem muzeju.

V tem duhu televizijski zasloni pred vhodom na razstavo opremijo gledalce z mislijo afriško-ameriškega sociologa, zgodovinarja, socialista in aktivista proti rasizmu W. E. B. Du Bois, ki je v zadnjem času v likovnem svetu postal zelo popularen zaradi svojega pisanja z začetka 20. stoletja, s katerim se je odzval na ameriški rasizem in evropski romantični nacionalizem ter oblikoval teorijo o dvojni zavesti inkriminiranih in potlačenih črncev. Ti so razcepljeni med večinsko in manjšinsko, vladajočo in zapostavljeno oziroma kanonično in odpadniško kulturo. Opozoril je, da morajo Afroameričani, da bi lahko delovali proti rasizmu, najprej zgraditi lastno subjektivizacijo. Brez zavedanja, da si problem, problema ne moreš odpraviti. V tem smislu je leta 1965 James Baldwin pokončno nastopil pred študenti Univerze Cambridge in jim na vprašanje, ali so bile ameriške sanje izsanjane na račun črncev, odgovoril takole: »JAZ sem pobiral bombaž, JAZ sem ga nosil na trg, JAZ sem gradil železnice pod udarci biča v zameno za NIČ, za NIČ.«

Leto 1963, v katero je postavljen začetek razstave, deluje kot simbolna prelomnica, ki je nakazala začetek sprememb. Takrat sta se zgodila dva pomembna dogodka v političnem in kulturnem življenju črncev v ZDA, in

sicer pohod na Washington in ustanovitve newyorške skupine Spirala [*Spiral*]. Dve desetletji, ki sledita letu 1963 in ju zajema razstava, pa sta dovolj dolgo obdobje, v katerem se lahko spremembe realizirajo in pustijo v družbi opazne posledice. Kustosa pravita, da se spremembe odražajo tudi v novih izrazih za ljudi s črno barvo kože, ki so se v tem obdobju uveljavili in zamenjali stare. Do leta 1963 je bil *negro* (črnc, črnih) široko sprejet termin tudi med borci za črnske pravice, ki ga je v drugi polovici šestdesetih let začela nadomeščati beseda *black* (črnc). Za črnce je samoidentifikacija z *black* prinesla rasno prepoznanje v odnosu do bele Amerike; to samoidentifikacija je leta 1966 med drugim opolnočil širok javni poziv h graditvi črne moči aktivista za državljanske pravice Stokelyja Carmichaela, ki pomeni začetek širokega družbenega gibanja črne moči. V tem času so pisali *black* z veliko začetnico. Hkrati je iz panafriškega gibanja vzniknil termin *Afro-American* (Afroameričan), ki je vseboval ponos in osvobajajočo navezavo na celino prednikov. V osemdesetih letih je postal njen neposredni naslednik izraz *African American* (Afriški Američani).

Prva razstavna soba je odlična uvertura k londonski razstavi. V zmanjšanem obsegu je povzela prvo in edino razstavo skupine Spirala, ki je nosila naslov *First Group Showing: Works in Black and White* [*Prva skupinska razstava: črno-bela dela*]. Njeni pobudniki Romare Bearde, Charles Alston, Norman Lewis in Hale Woodruff so promovirali aktivno udeležbo črnkih umetnikov v politiki

in civilnodružbenih gibanjih. Nekateri med njimi so se tudi udeležili pohoda na Washington, na katerem je Martin Luther King mlajši izrekel znameniti stavek: »Sanjal sem.« Z njim je dvajsetim milijonom Afroameričanov metaforično izbojeval pravico do ameriških sanj, ki so se razlikovale od sanj belcev. Sanje črncev so bile najprej sanje o državljskih pravicah. Spirala je delovala kratek čas do leta 1965. Povezovala je figuralike in abstraktne umetnike, ki so bili v različnih fazah umetniške poti. Beardnova zamisel za razstavo, na kateri bi se predstavili s samo črno-belimi deli, je plastično povzela njihov politični angažma in formalne umetnostne teme. Ta dobro izraženi preplet med dvojnostjo v paru politika-umetnost sta vzela kustosa za osnovo celotne razstave.

Med formalnimi likovnimi vsebinami, ki sta jih izluščila iz množice drugih in ki so gradile črnskost ali afroameriškost, omenimo le dve. Prva se nanaša na umetnostna pola figuralika-abstrakcija, takratni splošni kategoriji v opisovanju in analiziranju umetnosti. Številni afroameriški kulturni aktivisti so imeli figuralno umetnost za nosilko črnske/črne umetnosti oziroma afroameriške umetniške identitete. Figuralne naracije naj bi bile bolj primerne kot narativno nedorečena abstrakcija, saj naj bi bolj plastično upodabljale značilnosti političnega in vsakdanjega življenja črncev ter utrjevale socialni realizem Afroameričanov. Primer je vrhunska slika *American People Series #20: Die* [*Ameriški ljudje, serija #20: umri*] iz leta 1967 slikarke Feith Ringgold,

ki je Romero Rearden sicer ni sprejel v skupino Spirala. Kaže okrvavljena telesa črncev in belcev, ki bežijo pred nasiljem. Slikarka je leta 1964 izkusila krvave spopade v Harlemu. Na drugi strani pa so bili umetniki, ki so menili, da je za graditev črnske identitete prav tako pomembna nefigurativna umetnost. Pomembno je biti dober umetnik, tako kot so dobri njihovi beli vrstniki. Črni nacionalisti so jih obtoževali, da le povzemajo belo estetiko, zato so bili abstraktni umetniki, kot na primer Melvin Edwards, William T. Williams, Jack Whitten, Sam Gilliam in drugi, dvakrat zapostavljeni: v lastni črnski skupnosti in zunaj nje v beli kulturi. Tom Lloyd, ki je ustvarjal skulpture z utripajočimi lučmi in je imel razstavo v Studiu Museum, je vztrajal, da so njegove svetlobne skulpture izraz črnske umetnosti in dajejo črnski skupnosti posebno identiteto, čeprav, kakor prava kustosa razstave, nikoli ni pojasnil, kaj je s tem mislil.

Razstava prav tako pokaže, da se je afriška umetniška identiteta izražala tudi z deli, ki so prepletala takratno figuraliko in abstrakcijo. Taka so odlična dela čikaške skupine AfriCOBRA oziroma *African Commune for Bad Relevant Artists* [Afriška komuna za slabe relevantne umetnike]. Cobra je bila sicer mednarodna evropska skupina levičarskih povojnih umetnikov, katere dela je zaznamovala uporaba močnih in žarečih barv. AfriCOBRA, ki se ni navezovala na to evropsko tradicijo, si je v spremenjenem kontekstu po umoru Malcoma X-a leta 1965 in Martina Luthra Kinga leta 1968 in po nastanku gibanja črna moč poiskala novo esteti-

ko. Ta ni sledila takratnim razširjenim ameriškim slogom socialnega realizma, popa, asemblaža ali abstrakcije, temveč je bila fuzija vsega. Podobe na slikah so bile narejene kot pulzirajoči ritmi, ki so združevali konkretnost, kot so portreti afroameriških voditeljev, in abstraktnost, kot je optična ali ekspresivna barvna struktura.

Druga formalna značilnost se udejanja zunaj galerijskih zidov v efemernejši umetnosti na straneh časnika *Črni panter* in v revolucionarni alternativni modi ženskih oblek. *Črni panter* je bilo glasilo nacionalistične in socialistične Stranke črnih panterjev za samoobrambo, nastale leta 1966 v Oaklandu v Kaliforniji, ki se je do konca delovanja leta 1982 razširila po ZDA in bila začasno aktivna tudi v Veliki Britaniji in Alžiriji. Stranka je imela veliko podpornikov med uglednimi ljudmi, med drugim ji je bila blizu komunistka, radikalna aktivistka in predstavnica kontrakulture šestdesetih let Angela Davis.

Revolucionarna umetnost Črnih panterjev je bila namenjena vsej skupnosti. Ljudem naj bi prinašala korektno sliko o njihovem boju. Panterjem se je leta 1967 pridružil Emory Douglas, ki se je na San Francisco City Collegeu naučil grafičnega oblikovanja in postal njihov minister za kulturo. Poleg tega, da je bil likovni urednik časnika, je vsak teden naredil plakat za zadnjo stran, ki so ga številni iztrgali in nalepili na stene stanovanj in lokalov. Podobe so prinašale portrete črnih voditeljev in arhetipske slike revolucije. Vsebovale so stisnjeno črno pest in puške, s katerimi so udeleževali agendo, po kateri so se pripravljali proti nasilju policije

boriti tudi z orožjem. Treba je vedeti, da so številne zvezne države dovoljevale posest orožja, del zakona pa je bilo njegovo transparentno nošenje v javnosti.

Razstava torej predstavlja potlačeni del polpretekle umetnostne zgodovine v ZDA in se odkrito spoprime s kulturnimi in družbenimi predsodki, ki so ohranjali to potlačenost. Z izborom odličnih del govori o izjemni likovni produkciji. Kustosoma je uspelo, da sta v čutenje gledalcev prenesla boje iz ozadja umetnin za velike strukturne spremembe v kulturni politiki in politiki kot taki. Ali so boji kulturnih aktivistov, ki so pripomogli k enakopravnejšemu obravnavanju črnske umetnosti v ZDA in širše, danes še aktualni, ali pa so take vrste, da jih lahko pospravimo v muzej? Ali te boje lahko pospravimo v muzej tudi zato, ker jih več ne potrebujemo, saj je rasizem premagan? Današnje stanje stvari kaže, da bitke niso končane. Morda bodo takrat, ko bo Tate Modern, ki je sicer pripravil odlično razstavo in katalog, predružačil tudi postavitev stalne zbirke mednarodne umetnosti 20. stoletja, ki se nahaja v isti zgradbi le dve nadstropji višje, in v katero bo vključil odlična dela, ki smo jih imeli priložnost videti na razstavi.

Daša Tepina

Preplet življenj, mej, upov in razočaranj

EVANS, KATE (2017): *Threads: From the Refugee Crisis*. Verso: London.

Letos je izšla nova uspešnica, ilustrirana reportaža ene najprodornejših sodobnih ilustratorok, Kate Evans, ki zase pravi, da je striparka, umetnica, aktivistka, avtorica in mama. Na začetku velja poudariti, da je pri nas že nastopila s svojo izjemno striparsko zgodbo o revolucionarki Rosi Luksemburg, ki je bila tudi prevedena v slovenščino in izdana pri založbi VigeVageKnjige. Rdeča Rosa, kot se glasi naslov, orisuje revolucionarko, ki je bila tudi begunka, ko je iz carske Rusije pribežala v Nemčijo. Skozi njeno zgodbo ilustrira kritiko imperializma in ekonomsko teorijo, ki se dotakne tudi dolžniške krize kapitalizma, vprašanja migracij, meja in njihovih posledic. Tokrat pa se je Kate Evans lotila razmer v begunskem taborišču sredi Evrope, v francoskem pristaniškem mestu Calais. V knjigi tako oriše razsežnosti taborišča, ki se ga je prijelo ime džungla in ki so ga 26. oktobra lani francoske oblasti kljub močnemu odpo-

ru dokončno izpraznile. Kate Evans je Calais obiskala trikrat in vsakokrat jo je pretreslo. Tja je prišla kot aktivistka, s seboj je prinesla svojo skicirko in občutja o videnem prečila na papir. Tako je nastal čudovit preplet, ki z reportažno natančnostjo in izrisano čutno zaznavo odlično zaobjame dinamiko, težave in strukturno pozicijo sodobnega fenomena migrantskih taborišč, vprašanja mej, migracij in nevarnih rešitev, ki se porajajo skozi čedalje hitreje rastočo fašizem.

Calais, ki je danes najbolj znan prav zaradi migrantskega mesta v njem ter obdan z visokimi zidovi in bodečimi žicami, je bil prej znan po čipkah, kar se odraža tudi v naslovu dela, ki prepleta številne rdeče niti, ki jim sledimo skozi nešteto pripovedi, izkušenj in spoznanj, skozi avtorčin intimni vpogled v realnost sodobnega taborišča. Prvo, kar zazna, je nepredstavljava razsežnost džungle, ki jo poimenuje kar »mikrokozmos združenih narodov« (Evans, 2017: 8). Nato se sooča s hudim pomanjkanjem, žalostjo in upanjem, ki jih opazimo v trenutku, ko prestopimo meje tovrstnih taborišč, grenak priokus, ki ga prinašajo, pa ostaja z nami še dolgo. Samoorganizirana solidarnost v džungli in vsa nevladna pomoč sta v takšnih okoliščinah polni ovir in spoznanj, da se v pomanjkanju hitro gradijo tenzije, izključevanja, konflikti, ki vodijo do nepredvidljivih razsežnosti, s katerimi so se prostovoljci prisiljeni soočati že v prvih dneh. Že tu lahko dobro opazimo, kako delujoča družbena hierarhija; prostovoljci ne glede na svoje namene hitro postanejo oblast, saj upravljajo tiste redke vire, ki

so na voljo. Takšna taborišča so strnjen svet v malem, ki je poln delitev, segregacij in bojov za vire, iz katerih je večina že pred samim začetkom izključena. Gre za popoln izraz tega, kako državne institucije legitimirajo kategorizacijo in segregacijo ljudi ter opravičujejo odvzem pravice za samostojno odločanje določenemu delu populacije, tako da so njihovi glasovi in potrebe povsem prezrti in zunaj njihovega nadzora. Tako delujeta moč in oblast. Delitve med ljudmi, varovane z izmišljenimi mejami, so tam zato, da varujejo institucionalno stratifikacijo, skozi katero se ohranjajo privilegiji čedalje bolj varovanih elit.

Avtorica se dotakne intimnih zgodb posameznikov z vsega sveta, ki so polni upanja prešli številne meje in želeli doseči svet, v katerem je po njihovem mnenju življenje sploh mogoče živeti. Popiše številne zaplete migrantskih poti in prikritih zgodb posameznikov, ki se jih vse države otepajo in jih pošiljajo druga drugi, kjer brez kakršnihkoli možnosti čakajo na priložnost, da se nekje le ustalijo. Vzporedno z zgodbami, s katerimi se seznanimo v džungli, se ves čas spopada z odzivi, ki jih spremljamo skozi številne tvite, komentarje na družbenih omrežjih in medijsko sliko tako imenovane migrantske krize. Te spretno prepleta skozi intimne pogovore, strašljive zgodbe prikritih lovljenj migrantov na njihovi poti in lastne zgodbe popotovanja po Calaisu. Opiše tudi svojo vrnitev v Anglijo in nato pot nazaj v Calais. Dotakne se humornih priprav prostovoljcev, ki se odpravljajo v džunglo, nabave materialov in vsega potrebnega; opisuje svoja občutja ob vrnitvi, ko se je džungla precej

spremenila – dogradile so se lope, zaživele so številne dejavnosti, vendar pa so tudi oblasti sprejele obsežne načrte rušenja čedalje večjih območij, ki so jih samoorganizirano, skoraj iz nič sčasoma zgradili migranti in prostovoljci. Vlogo prostovoljcev dobro opiše avtoričin pogovor s prijateljico. Prijateljica pravi: »Sprašujemo se, ali delamo prav. Naša pomoč je samo obliž, kajne?« Avtorica odgovori: »Vendar bi njegova odstranitev ogrozila nešteto ljudi.« (Evans, 2017: 41)

Kate Evans opiše številne primere, v katerih lahko ljudje, ko premagajo osnovni strah pred nezmožnostjo nadzora nad celotno situacijo, s skupnimi močmi dosežejo nepredstavljive učinke. S skupnostnim delom so v džungli soustvarili prostor, kjer je življenje številnih začinjalo postajati vredno. Z dobro organizacijo in izkušnjami se je začinjala džungla spreminjati v malo mesto izmenjave izkušenj, znanj, dobrin. A te vedno spremljajo upi, da bo ljudem uspelo priti naprej, kar je uspelo le redkim. Pri opisovanju migracijskega položaja in želje po vstopu v Veliko Britanijo se avtorica opre na pogosto dvomljivo metaforo beguncev kot poplave in zapiše:

Poraba milijonov in milijonov funtov javnega denarja za ograje in nadzor, da bi tako zaprli pretočno mejo v Calaisu, lahko primerjamo z zaprtjem vode z zamaškom v umivalniku. Vendar voda še vedno teče. Zamašek v umivalniku pa pomeni, da se voda v njem dviguje in se razlije čez njegove robove. (Evans, 2017: 67)

Pravi, da je posledica nadzora prepuščanje usode ljudi v roke tihotapcev. Te premisleke podkrepí s številnimi zgodbami, ki nam jih izriše skozi oči svojih sogovornikov. Ob tem ne prezre vprašanja prostovoljstva kot sodobnega trenda pretresenega srednjega razreda, ki zgroženo in s solzami v očeh stopa po poti pomoči potrebnim. Tudi sama se sooča s tem občutkom privilegirane pripadnice zahodnega sveta, ki vstopa v zgodbe ljudi, a z njimi želi deliti tudi svojo zgodbo in za trenutek vzpostaviti občutek enakosti. Prikaže tudi lastne premisleke in čustvene zlome, ki se jim v takih situacijah ne moremo izogniti. Prostovoljstvo jo neizogibno privede do skladišč in centrov, ki jih upravljajo rigidne in strogo hierarhično organizirane humanitarne organizacije. Te z brezosebnim pristopom in shematično razdeljenimi nalogami postanejo tovarna pomoči, ki do neke mere deluje, pogosto pa postane nov mehanizem sistematizacije, delitev in razdorov.

Kate Evans je v tovrstno pomoč vstopila z risanjem portretov, prek katerih je spoznala številne pretresljive zgodbe posameznikov. Prav ta dejavnost ji omogoča vpogled v razsežnosti humanitarnih organizacij, ko se tudi sama znajde v vlogi policista, ki varuje dobrine, in se sooča z vsemi kontradikcijami humanitarizma, ki pred kamerami zbuja občutek obvladovanja položaja, v resnici pa dosega ravno nasprotno in v življenja ljudi, ki jim navidezno pomaga, vnaša konflikt, negotovost in nemoč. Avtorica se sooči tudi s hudo represijo in nasiljem policije do ljudi, ki v svojem položaju nimajo nikakršnih pravic in so pogosto zlorabljeni, pretepeni in

ponižani. To je realnost, ki vsakič prereže kakršnokoli opogumljajočo izkušnjo džungle.

Džunglo so na koncu oblasti z vsemi silami razdrle in ljudje so ostali brez vsega, kar so sčasoma z lastnimi močmi zgradili, za seboj so pustili samo številne odtise nevidnih življenj. Barake, ki gorijo skupaj s čipko, so prisproda konca džungle, s katero avtorica tudi zaključí svoj striporoman. Oblasti so pretrgale pogorele niti, ki so spletle zapleteno zgodbo džungle; vezi so razpršile in jih skrile pred očmi javnosti, v organizirana zaprta taborišča pod nadzorom oblasti. Toda teh zgodb preprosto ne moremo več preslišati in jih tlačiti na obrobje. Vse izkušnje, spomini in odnosi, stkani v džungli, bodo za vselej zaznamovali posameznike, ki so tja stopili in so jih zaznamovale njene prakse. Plamen, ki je vzplementel skupaj z najhujšo represijo, ne more ugasniti.

Za konec se ob branju pripovedi Kate Evans spomnimo še na t. i. balkansko pot in odzive, ki smo jih spremljali, ko je po njej potovalo največ ljudi. Spomnimo se ljudi, prestrašenih pred prišleki, ki naj bi ogrozili temeljne »zahodne« vrednote, spomnimo se sovraštva, kriminalizacije solidarnosti in sistematičnega vzpostavljanja čedalje bolj izključevalne politike v imenu varnosti. Skupinska mantra strahu in širjenja sovraštva, ki je še vedno močno prisotna, je nevarna ne glede na to, kako jo poimenujemo. Zato bi se morali raje vprašati, kako spremeniti temelje družbene ureditve, v kateri so take razlike mogoče. Kate Evans s svojim striporomanom skozi intimen vpogled v globine prikritih zgodb ljudi z največje margine ruši številne

stereotipe. Daje nam v premislek, da so temeljne spremembe ne samo nujne, ampak skozi raznolike pristope ter solidarnost, samoorganizacijo in sodelovanje tudi mogoče. Zato nas oblika stripa ne sme zavesti; gre za pomemben zgodovinski prispevek in teoretsko analizo, ki skozi individualne zgodbe odstira pogled onkraj naracije oblasti, ki želi postati dominantna.

Neoliberalne rabe in zlorabe družbenega spola

CORNWALL, ANDREA, FRANK G. KARIORIS IN NANCY LINDISFARNE (UR.) (2016): *Masculinities under Neoliberalism*. London: Zed Books.

Zbornik *Masculinities under Neoliberalism* lahko razumemo tudi kot nadaljevanje zelo uspešnega in na področju etnografije spolov zdaj že temeljnega dela *Dislocating Masculinity*, ki sta ga daljnega leta 1994 uredili Andrea Cornwall in Nancy Lindisfarne in ki je letos (2017) doživelo drugo izdajo pri založbi Routledge. Zbornik *Dislocating Masculinity* je skozi poglobljene in raznolike medkulturne študije primerov prinašal eno prvih feminističnih, antropoloških in etnografskih analiz družbenih pomenov, konstrukcij in praks kategorije moških in moškosti, kar je bilo pred tem, in še vedno v veliki meri ostaja, predvsem sociološko početje.

Avtorice in avtorji zbornika *Dislocating Masculinities* so se ob 20.

obletnici njegovega izida znova srečali, da bi ocenili njegov doseg in aktualnost, ter sklenili, da je v novih, neoliberalnih družbenih razmerah čas za ponovni premislek, kaj se dogaja z moškimi in moškostmi globalno v času ekonomske krize, naraščajočih neenakosti in razmaha nasilja, tudi v obliki čedalje številnejših in krvavih vojnih žarišč. Urednici Andrea Cornwall in Nancy Lindisfarne ter urednik Frank G. Kariori uvodoma načrtajo rdečo nit zbornika *Masculinities under Neoliberalism* kot nadaljevanje v *Dislocating Masculinity* zastavljenega razkrivanja pluralnosti moškosti, prespraševanja naturalizacije moških privilegijev in dekonstrukcije samoumevnih predpostavk o spolni razliki, da bi obelodanili materialnost neenakosti v njenih raznolikih manifestacijah. Prav zato je bilo vodilo pri sestavi zbornika vključitev širokega razpona topik in kontekstov (od sinovske pietete v ruralni Kitajski, do preigravanj moškosti na nogometnih igriščih na Jamajki, od molilnih seans novih kristjanov v Zimbabveju, do stiliziranih zapeljevalnih tehnik v Londonu ipd.) kot način evokacije globalnega dosega in specifik življenja v neoliberalizmu.

Poleg globalne perspektive in aktualnosti neoliberalnega konteksta pa zbornik *Masculinities under Neoliberalism* razvija tudi refleksijo teoretskega dosega in notranjih omejitev kritičnih študij moških in moškosti. Pri tem je izpostavljeno predvsem prepoznanje, da so večino temeljnih del na tem področju napisali beli, heteroseksualni, visokoizobraženi moški srednjega razreda, kar implicira posploševanje kulturno specifičnega

razumevanja moškosti (pri tem naj spomnimo na nedorečenosti Connellinega koncepta hegemonne moškosti) in primanjkljaje v (samo)refleksiji strukturnih razmerij moči (kar se kaže v tem, da imajo avtorji kritičnih študij moških in moškosti kljub profeministični drži malo povedati o nekaterih temeljnih problemih spolnih razmerij, kot so nasilje, seksizem, plačna vrzel, stekleni strop, neenakost v skrbstvenem delu, omejevanje ženskih reprodukcijskih pravic ipd.).

Neoliberalne ekonomije in vladovanja so v zadnjih dveh desetletjih nepovratno spremenili sfere dela, intimnosti, družine in družbenosti ljudi po vsem svetu; v realnosti naraščajoče negotovosti in individualizacije družbenih tveganj ljudje vzpostavljajo nove strategije preživetja. Tako neoliberalizem ni samo destruktiven za norme, institucije in pravice, temveč tudi producira specifična nova družbena razmerja, načine življenja in subjektivitete. In, kot pravi Andrea Cornwall v predstavitvi zbornika, te spremembe so v temelju spolno zaznamovane. Posameznik kot podjetnik, ki se samodisciplinira, samomenedžerira in je individualno odgovoren za svoj uspeh ali poraz, je iztrgan iz socialnih mrež medsebojne povezanosti in solidarnosti. V neoliberalizmu strategija »opolnomočenja« posameznika izgubi povezavo s starejšimi nociojami kolektivne politične akcije in se spremeni v obljubo samoaktualizacije pod pogojem aktiviranja (na trgu dela). Številni prispevki v zborniku razkrivajo pritisk, ki ga v tovrstni kompetitivni subjektivaciji doživljajo moški, ki se ob premeščanju pomenov in norm hege-

mone moškosti hkrati soočajo tudi z vztrajanjem tradicionalne vloge moškega kot hranitelja in finančnega preskrbovalca družine.

Po drugi strani mednarodne organizacije, kot so Združeni narodi in Svetovna banka, izpostavljajo ženske (in ne moške) kot akterke sprememb, ki lahko potegnejo (nacionalno in družinsko) ekonomijo iz revščine. Ženske so v intervencijah spodbujanja ženskega podjetništva skozi strategijo mikrokreditiranja nagovorjene, naj izkoristijo priložnosti tržne ekonomije, da bi se osvobodile omejitev družinskega življenja in podrejenosti moškemu; in to naraščanje potrošniške moči žensk se ponekod slavi kot »odvečnost« moških. V kontekstu neoliberalne ekonomije, ki producira naraščajoče število brezposelnih, podzaposlenih, prekerno zaposlenih in zaposlenih revnih, tokrat tudi moških, se ideologija spolnega binarizma preureja in premešča. Številni prispevki v zborniku pokažejo, kako neoliberalna ideologija prek medijev in trga reformulira spolna razmerja bodisi s poudarjanjem naturalizacije in esencijalizacije moškosti in ženskosti bodisi s postfeministično navidezno enakostjo v potrošnji.

Nancy Lindisfarne in Johnathan Neale pa v svojem prispevku *Masculinities and the Lived Experience of Neoliberalism* v spolni binarizem prepričljivo vpeljeta razredno dimenzijo. Med drugim kritično reflektirata tezo, da čedalje bolj množično in intenzivno vključevanje žensk na trg dela krepi položaj žensk in slabi položaj moških. Poudarjata, da so v zadnjih 40 letih skozi naraščajoče dohodkovne razlike in

s krčenjem socialne države tako moški kot ženske delavskega in srednjega razreda veliko izgubili, medtem ko so moški in ženske višjega razreda veliko pridobili. Opozorita na samoumevnost povezovanja ideje moškosti s pripadniki delavskega razreda in na odsotnost prepoznavanja moške hegemonije pri moških višjega razreda. Pravita: »In vendar je tam. Moški vladajočega razreda izvajajo moško oblast ves čas. Vidimo jo lahko med gledanjem poročil, v parlamentu in na ekonomskem vrhu v Davosu. ... Vendar se pretvarjamo, da je ne vidimo.« (Lindisfarne in Neale, 2017: 38) Razredna dimenzija in materialni pogoji življenja so v središču analize tudi v prispevku Charlieja Walkeryja *In Search for 'Stability': Working-Class Men, Masculinity and Wellbeing in Contemporary Russia*, ki razkriva, kako nove oblike potrošništva konstituirajo nove »korporativne standarde hegemonije moškosti« in vzpostavljajo moške delavskega razreda, ki so v obdobju Sovjetske zveze zasedali relativno hegemon in prestižen položaj, kot podrejene, nezadostne in neuspešne. V etnografski analizi mladih moških delavskega razreda, ki delajo v fizično težkih in podplačanih industrijskih zaposlitvah, pokaže na njihove frustracije zaradi pomanjkanja življenjskih perspektiv ter simbolne in materialne marginalizacije, ki se kaže tudi v nezmožnosti tranzicije v odraslost, ki jo simbolizirata vzpostavitev lastnega doma in neodvisnost od primarne družine. Naraščajoča storitvena ekonomija, simbolizirana v položaju »direktorja«, jim pomeni način nenapornega doseganja uspešne moškosti, do katere pa imajo hkrati defenzivno

ambivalenten odnos. Po eni strani težijo k temu položaju, ki ga nova ekonomija vzpostavlja kot normo moškega uspeha, po drugi strani pa ga vrednotijo kot ničevega in reafirmirajo pomen fizičnega dela za »pravo moškost«.

O rekonfiguraciji norm »prave moškosti« poroča tudi Xiaodong Lin v prispevku *Filial Son, Dislocated Masculinity and the Making of Male Migrant Workers in Urban China*. Neoliberalni modernizacijski projekt na Kitajskem je bil mogoč tudi zaradi množičnih internih migracij moških iz ruralnih okolij v mesta, ki jih spremljajo velike ekonomske neenakosti. Ena od tradicionalnih norm ruralnih moškosti na Kitajskem zapoveduje sinovsko pieteto, ki se izkazuje skozi materialno vzdrževanje primarne družine. Po eni strani, kot pravi Lin, prostorska dislokacija migracije omogoča tem moškim odmik od rigidnih in zakoreninjenih družinskih pričakovanj, povezanih z ruralnimi moškostmi, po drugi strani pa jih materialna podrejenost priseljenih moških kot nizkoizobraženih fizičnih delavcev na trgu dela vzpostavlja v odnosu do družine kot nekoristne.

Temo moškega kot hranitelja družine, ki je temelj normativne heteroseksualne moškosti, se najdemo v številnih prispevkih. Penny Vera-Sanso v prispevku *Taking Long View: Attaining and Sustaining Masculinity accross the Life Course in South India* pokaže, da ideologija moškega hranitelja reducira moškosti na eno samo idealizirano obliko, ki moške umešča v kontekst aspiracij in pričakovanj, ki jih je v sodobni ekonomiji čedalje težje izpolniti. Analizira načine, kako se moški soočajo s temi izzivi v različnih obdobjih

svojega življenjskega poteka. Med drugim pokaže, da moški v Indiji, ki se soočajo z materialno težkimi okoliščinami, s staranjem doživljajo feminizacijo, ker niso več zmožni v polni meri udeležati moškosti hranitelja družine. Pri tem razkriva medkulturno univerzalne norme, po katerih sta moška avtoriteta in položaj moči v družini in širši skupnosti povezana z njegovimi dohodkovnimi zmožnostmi. V neoliberalnem kontekstu, v katerem je potrošnja imperativ, postaja doseganje tega tipa hegemonne moškosti prav tako imperativ, ki pa je za številne moške nedosegljiv.

Joe Hayns v prispevku *Desperate Markets and Desperate Masculinities* analizira rasizirane neenakosti v turistični industriji in navaja maroške tržnice kot prostor ambivalentnih želja lokalnih prodajalcev, ki po eni strani upajo na negotov preživetveni zaslužek s prodajo turističnih spominkov in hkrati na seks z belo turistko ali turistom, ki je začasen izhod iz prekernosti tržnice. Oboje pa jim z vidika ideala moškega hranitelja pomeni vir sramu.

Sodobne migracije, ki omogočajo neoliberalni ekonomiji rezervno armado fleksibilne delovne sile, odpirajo tudi konflikte in pogajanja mnogoterih moškosti ter medigro razredov, etničnosti in razmerij moči v oblikovanju idealov moškosti. Kot pravita Nancy Lindisfarne in Johnathan Neale, so učinki teh procesov na zdravje, dostojanstvo in samospoštovanje migrantov vse premalo raziskani. V zborniku *Masculinities under Neoliberalism* najdemo kar nekaj prispevkov, ki se dotikajo te tematike. Bristol-Rhys Ossella v poglavju *Neutralized Bachelors, Infantilized Arabs:*

Between Migrant and Host – Gendered and Sexual Stereotypes in Abu Dabi pokaže, kako trčenje kulturno raznolikih moškosti v kontekstu Združenih arabskih emiratov, do katerega prihaja zlasti med delavci migranti iz Indije in domačini, strukturira fizični prostor. Lokacije, na katerih se zadržujejo Indijci, dobijo za Arabce pomen prostorov »nemoškosti«, ki se jim velja izogibati, medtem ko nekateri drugi prostori dobijo pomen »moških« lokacij, kamor vstop Indijcem in ženskam ni dovoljen.

Generacijske razlike so poudarjene v številnih prispevkih, ki prepoznajo nove trde ekonomske razmere kot vir spreminjanja norm, pričakovanj in identitet. Tako Luisa Enira v prispevku *I Must Stand Like a Man: Masculinity in Crisis in Post-War Sierra Leone* dekonstruira nocijo krize mladih. Pokaže, kako javni diskurzi, ki konstruirajo mlade moške predvsem kot varnostno tveganje, zgrešijo realnost vsakdanjih izkušenj mladih moških z ekonomsko marginalnostjo. S podrobno etnografsko evidenco pokaže, da se »standing like a man« v kontekstu potrošniške družbe, v kateri sta romanca in finančna sposobnost tesno prepleteni, ne nanaša zgolj na sposobnost moškega, da vzdržuje družino, temveč tudi, da omogoči žensko potrošnjo. Prekernost ekonomskega položaja mladih moških pa vzpostavlja tudi pogoje za še bolj prekerne moške identifikacije s tolpani in kultiviranje žilavosti in nasilja. V središču prispevka Johna Spalla, *Fatherhood in Intergenerational Struggles in Humbo*, je Angola, še ena afriška postkonfliktna država. Spall analizira

konflikt med vojnimi veterani in njihovimi sinovi. Razkriva nasprotje med vrednotami predvojne ruralne družbe, kot so spoštovanje, zmernost in modrost, ter tistimi, ki v povojnem urbanem okolju zasledujejo predvsem materialistične cilje. Diskurzi o delinkventnosti mladih moških še zaostrejuje neskladje med njihovimi materialnimi vidiki in ekonomsko realnostjo globokih neenakosti, v kateri majhna elita obvladuje možnosti zaslužka. Medtem ko očetje krivijo globalizacijo kot razlog materialistične usmerjenosti mladih, za mlade moške življenjske poti in ideali moškosti, ki jih zagovarjajo očetje, nimajo več smisla. Spall evocira soočenje aspiracij in pričakovanj, ki konstituira družbeno razpoko in vzpostavlja moške različnih generacij kot konfliktne hegemonne moškosti.

Haywoodov in Mac an Ghaillov prispevek *(Dis)locating Masculinities: Ethnographic Reflections of British Muslim Young Men* je niansiran portret mladih britanskih muslimanov tretje generacije kot postkolonialnih subjektov, ki so razpeti v nenehnem procesu pogajanja svoje moškosti med zahtevami po tem, da bi bili dobri muslimani, in neoliberalnimi normami moškosti, kot sta individualizem in podjetništvo. Hkrati etnografske naracije poglobljeno prikazuje njihovo soočanje z dominantnimi sekuratizacijskimi diskurzi upodabljanja muslimanov, zlasti mladih moških, v medijih, z neenakostmi na področju šolanja, dela, zdravja in stanovanjskih politik ter z naraščajočim globalnim in lokalnim nadzorom.

Šport, zlasti kolektivni, je pomembna lokacija konstrukcije in izražanja moške

homosocialnosti, kot tudi manifestacije idealizirane moškosti. William Tantom v poglavju *Football Field, Bar, and Street Corner: Sports, Space, and Masculinities in Rural Jamajka* analizira, da je običaj organiziranja nogometnih tekem med starejšimi in mlajšimi moškimi način izogibanja razrednemu in generacijskemu konfliktu.

S tem strnjenim pregledom nekaterih poglavij v zborniku *Masculinities under Neoliberalism* nismo izčrpali vseh tem in lokacij, ki jih obsega zbornik. Ena od odlik zbornika je namreč forma kratkih, vendar teoretsko in metodološko natančno utemeljenih in vsebinsko zgoščenih etnografskih študij, kar je urednicama in uredniku omogočilo v zbornik, ki obsega 285 strani, umestiti kar 17 zgodb, ki osmišljajo vsakdanje, na prvi pogled povsem zdravorazumske, celo banalne vinjete vsakdanjega življenja skozi prizmo konstrukcije moškosti. Skozi široko paletu raznolikih topik in kultur se pleče rdeča nit, kako biti moški v neoliberalnem kontekstu univerzalno naraščajočih neenakosti, pri čemer je rdeča nit tudi etnografska metoda, ki v zborniku daje glas predvsem marginaliziranim moškim. Čeprav je za angažirano raziskovanje in pisanje, ki je vsekakor izstopajoča odlika tega zbornika, povsem razumljivo, da se osredinja na margino, bi lahko vključitev etnografije privilegiranih in dominantnih moškosti pomenila pomembno obogatitev kritičnih študij moških in moškosti. Zaključimo lahko, da tako kot *Dislocating Masculinity*, tudi zbornik *Masculinities under Neoliberalism* skozi specifičen uvid antropološkega pristopa niansirano pretresa prevladujoče

povezave moških z močjo ter kritično in politično demonstrira kontingentnost teh povezav, hkrati pa umešča študije moških in moškosti v razmerju do feminističnih logik. Aktualnost zbornika se nahaja v pronicljivih analizah tega, kako neoliberalizem uporablja in spreminja kategorijo spola, konkretno moškosti, za svoje cilje, in kakšne posledice ima to za konkretna življenja moških in za spolna razmerja. Zelo aktualno in zanimivo branje.

Borut Brezar

Utopija – afirmacija obstoječega

**BORAK, NEVEN IN DR. (2015):
*Utopije – še vedno: zbornik o
utopijah v 21. stoletju*. Ljubljana:
Studia Humanitatis.**

Ob petstoletnici prve izdaje knjige *Utopija* so pri založbi Studia Humanitatis izdali zbornik *Utopije – še vedno*, v katerem avtorji in avtorice razmišljajo o najbolj znanem renesančnem delu Thomasa Mora (1478–1535). *Utopija* še danes sproža polemike, saj ni povsem jasno, kako jo interpretirati. Njena vsebina bi lahko namreč bila kritika takratne družbe, kot bomo še videli, pa lahko nastopa tudi v funkciji njene afirmacije. Take protislovne interpretacije pa seveda ne postavljajo samo vprašanj o Morovem delu, temveč tudi vprašanja o vsebini utopij sploh.

Zbornik *Utopije – še vedno* je rezultat razprave, ki jo je založba Studia Humanitatis odprla na spletni strani *Odprta utopija* (www.odprta-utopija.si) kot odgovor na poziv Stephena Duncomba h kolektivnemu in ponovnemu razmišljanju o utopijah 21. stoletja. Spletna stran danes vsaj na

pogled molči in razprava ni vidna – kar je od nje ostalo, je torej zbornik, ki ga je napisalo triintrideset avtorjev in (le) pet avtoric. Levji delež med njimi zasedajo filozofi in filozofinje, saj jih je med avtorji in avtoricami kar sedemnajst. Preostala množica pa je zelo pisana, med njimi so strokovnjaki in strokovnjakinje s področij sociologije, zgodovine, ekonomije, prevajanja, literarne zgodovine, umetnostne zgodovine, klasične filologije, antropologije, francistike, muzikologije, kulturologije, politologije, prava in režije.

Prispevki so razdeljeni v tri sklope: v prvem avtorji in avtorice razpravljajo o utopijah na splošno in o povezanih pojmihih, v drugem navezujejo pojem utopije na sodobna družbena dogajanja, v tretjem pa umeščajo utopije v umetnost in prostor. Raznolikost avtorjev in avtoric glede na njihovo strokovno področje bogati vsebino zbornika, ki pa ga je ravno zato težko povzeti ali predstaviti v jasni obliki, saj prinaša zelo različne teme in pristope. Zato ne bomo zbirali misli vseh osemintridesetih avtorjev in avtoric, temveč se bomo omejili samo na nekatere. Omeniti moramo tudi, da je pri natisu prišlo do napake, zato manjkajo strani od 240 do 257 – bralec tako ne more prebrati večine prispevka Marka Hočevarja (*Razmišljanja o politiki in utopiji*), prav tako manjka tudi celoten prispevek Rudija Rizmana (*Čas distopije (kakotopije) – politični in ekonomski neoliberalizem*).

Utopija je, kakor pravi Igor Grdina, največkrat postavljena kot alternativni prostor sedanosti, vendar je ne zadevata le sedanost in prihodnost, temveč tudi preteklost; obstoječe stanje je

namreč rezultat predhodnih zasnov o tem, kako naj bo. Utopije avtor razume kot neuresničene dejanskosti, kot gradivo stvarnosti, torej tudi kot temelj tako udejanjene kakor tudi neudejanjene zgodovine. Katerakoli zamisel je zanj vzpostavljena možnost – utopičnost torej ni neuresničljivost, temveč le neudejanjenost. Realnost je zanj ustvarjalka utopij, te pa so njeno gradivo. Toda medtem ko se zgodovina začenja z utopijo, se historiografija kot dejanje nikoli ne sme. Historiografska utopija je zanj ponaredek, ki si prizadeva za videz enakosti s stvarnostjo – je situacija, ki je nikoli ni bilo. Glavni namen znanstvenosti pa je ravno v tem, da razlikuje med situacijami, ki jih ni več, in tistimi, ki jih nikoli ni bilo.

Z uresničljivostjo in predvsem z uresničtivijo utopij se v svojih prispevkih ukvarjajo tudi Jože Vogrinc, Cvetka Hedžet Toth in Primož Krašovec. Vogrinc bistva utopije ne vidi v želji, temveč v izgubi temeljne razsežnosti človeškosti, ki jo je človeštvo izgubilo, ko se je odpovedalo enakosti. Utopijo moramo živeti ljudje udejanjati v teku lastnega življenja, v obliki družbenega (razrednega) boja. Za Cvetko Toth, ki povzema ameriškega filozofa Richarda McKaya Rortyja, je bistvo medčloveških odnosov idealno sebstvo, ki je dozvetno za trpljenje drugega. Ljudje smo bitja potreb, še preden postanemo bitja človekovih pravic. Vendar se solidarnosti med ljudmi ne najde, temveč se jo ustvarja. Krašovec pa povzema Deleuza, ko pravi, da so utopije bolnika, ki fantazira o tem, kaj vse bi naredil, če bi ozdravel, v končni posledici še vedno le to: fantazije bolnika, ki hkrati

lajšajo bolno stanje in zanj dajejo izgovor. Pot od trenutnega stanja do utopije v prihodnosti se imenuje strategija, ki postane alibi za individualna slaba dejanja, saj je na tej poti dovoljeno vse. Alternativa na tej poti nima alternative, zato tudi nista dovoljeni nesložnost in nediscipliniranost, sama strategija pa vodi v reproduciranje vzorcev, proti katerim naj bi se borili. Zato so za Krašovca utopije, ki gradijo nove sisteme, nujno reakcionarne.

Thomas More ni bil prvi, ki se je ukvarjal s pisanjem utopij, saj lahko »utopistične« komedije najdemo že pri starogrških avtorjih. Marko Marinčič opisuje te komedije kot svetove brez bogov ali še večkrat kot svetove drugačnih in novih bogov. Aristofanova komedija *Bogastvo* (388 pr. n. št.) uprizori atiškega kmeta Hremilosa, ki gre v delfsko preročišče po nasvet, kako naj se reši revščine. Tam sreča Plutosa, alegorijo bogastva, ki je slep, zato deli bogastvo na slepo. S pomočjo Hremilosa lahko Plutos spregleda in tako se lahko uresniči utopični načrt. Penija, boginja pomanjkanja, nasprotuje vsesplošnemu bogastvu, saj meni, da si bodo vsi sužnji lahko kupili svobodo, v razmerah vsesplošne blaginje pa nihče ne bi proizvajal. Hremilos jo je pregnal, ne da bi bil sposoben odgovoriti. Pri grškem občinstvu je nerganje bogatašev spodbudilo posmeh – karnevalskemu spreobračanju razmerij moči ni mogel uiti nihče. Vendar pa se je karnevalski obrat odvijal v natančno očrtanih mejah dionizičnega rituala, ki ustaljenih družbenih razmerij ni rušil, temveč jih je kot institucionaliziran družbeni ventil celo utrjeval. Zato Aristofan ni bil družbeni

revolucionar – njegove ideje so skladne z egalitarizmom atenske demokracije. Če ljudje v prostoru karnevalskega rituala proti volji bogov vzpostavijo kozmično kraljestvo miru, to lahko pomeni priznanje, da je mir na Zemlji utvara. Celo najbolj »pozitivna« utopija se v enaki meri kot s propagiranjem političnih idej ukvarja z zarisovanjem njihovih meja. Antične politične utopije se ne ukvarjajo primarno z načrtovanjem idealnih družb, v katerih vladata enakost in svoboda, temveč se ukvarjajo z utrjevanjem obstoječih ureditev. Aristofan je propagiral ekonomsko enakost, vendar je poosebljenemu Pomanjkanju položil v usta ideje, ki so ustrezale resničnosti zunaj gledališke iluzije. Podobno kot pogovor med Hremilom in Penijo je tudi Thomas More v prvi knjigi Utopije prikazal pogovor med idealističnim Hythlodajem in pragmatičnim Morusom. Prikaz samega otoka Utopija v drugi knjigi je poln protislovij, kar daje misliti, da se dialog iz prve knjige nadaljuje – vdor resničnosti in realizma v prostor bajke.

Podobno k utopiji pristopa tudi Miklavž Komelj. Utopija, sploh pa besedila utopičnih socialistov, zbuja nelagodje ravno v tistem, kar se nam prikazuje kot uresničenost. Čeprav utopije temeljijo na neuresničljivosti, je tisto, kar je strašljivo, ravno nepričakovana uresničenost. Komelj podobno kot Marinčič dokazuje, da utopije, ki zase nočejo iskati opravičila v obstoječih razmerjih, v neki zelo bistveni točki vendarle ne morejo izstopiti iz teh razmerij, saj se kažejo kot fiksirana v samih mentalnih okvirih, v katerih je zamišljena drugost:

A pri predstavah o »naro-be svetu« je najbolj zanimivo prav to, kako fikcija sprevernitve vseh razmerij vedno znova pokaže prav to, katera razmerja so v danih koordinatah zamišljanja nekega sveta fiksirana kot nespremenljiva: predstave o nezamisljivem vedno znova naredijo zelo jasno vidno, kako so fiksirani predstavniki okviri obstoječega. (Komelj, 2015: 333)

Utopije so v svojih temeljih sprijaznjenije z obstoječim. Vse je dovoljeno, razen dvoma o človeku in ponosa na njegovo delo. Bistveno pri utopijah ni vprašanje o uresničljivosti ali neuresničljivosti, ampak to, ali je bila utopija sploh že kdaj mišljena na ravni svojega lastnega pojma. No, razmišljanje o utopijah pa nas lahko privede tudi do primera Marca Pola in njegovih *Popotovanj*. Čeprav ne gre za utopijo v klasičnem pomenu, moramo vedeti, da sta bili vzhodna in južna Azija za prebivalce evropskega prostora 13. stoletja (za tisti del prebivalstva, ki si je taka vprašanja sploh postavljala) popolna neznanka, pravzaprav že prostor, o katerem so vedeli tako malo, da je nevednost zapolnila domišljija, predvsem pa njihove lastne želje. Indijski svet je bil po srednjeveških predstavah izjemno bogat, otoki so kar prekipevali od bogastva in so bili včasih iz čistega zlata ali srebra. Prav tako je bila za indijski svet značilna fantastična bujnost, saj so tam živeli fantastični ljudje in živali: psoglavci, ljudje z nazaj obrnjenimi nogami, enonožci, kiklopi, brezglavci, živali z različni-

mi deli telesa drugih živali itd. Tabuji so v tem svetu porušeni in so nadomeščeni z drugimi. Srednjeveškemu človeku, ki mu je Cerkev diktirala dosledno moralo, se je Indija kazala kot zapeljiv prostor, kjer se človek lahko otrese sramu, družinskih ovir in monogamije, odkrije nudizem in svet spolne svobode. Ko se je Marco Polo približal temu prostoru, se je njegova pripoved nenadoma prelomila v svet čudes, saj je v Indijo prenesel predstave iz domačega okolja – našel je psoglavce, ljudožerce, samorože in ljudi z repi. Ko se je vrnil v Benetke in je Rustichello iz Pise zapisal njegova pričevanja, pa mu domačini – paradoksalno – niso verjeli, čeprav je opisoval Azijo z očmi Evropejca in vanjo prenesel evropske predstave. Kmalu po njegovi smrti se je na beneških karnevalih pojavila figura Marca Pola, ki je s kretnjami in izražanjem izražala pretiravanje – pretiravanje, ki naj bi ga vsebovala Marcova doživetja v Aziji. Številni prepisovalci *Popotovanj* so poudarjali njihovo neresničnost. Zdi se verjetno, da je tisto, česar Evropejci niso zmogli sprejeti, ravno tisto, kar bi lahko bilo resnično: čudaške navade ljudstev, velikanske razdalje, velike populacije, neznana tehnologija itd. Po tej razlagi bi se utegnili *Potovanja* Evropejcem zdeti preveč podobna njim samim in pre malo podobna opisom Plinija Starejšega in drugih avtorjev, ki so Indijo in Azijo opisovali kot prostor bujnosti in nadnaravnega. Druga mogoča razlaga pa bi lahko bila tudi, da so Benečani in drugi, ki so brali Marca Pola, videli zrcalo svojih lastnih predstav o Vzhodu, ki pa jih v resnici niso zmogli sprejeti. Dokler so predstave o Vzhodu vztrajale

na ravni sanjarij o oddaljenem Drugem, so bile prijetne, ko so z Marcom Polom postale zemeljska »resničnost in dejanskost«, pa so postale nesprejemljive. *Popotovanja* so bila za ljudi tistega časa privlačna in neprijetna hkrati. Nekako podobno torej kot Morova *Utopija* dobrih dvesto let pozneje.

Zbornik *Utopije – še vedno* odpira vprašanja o samih temeljih pojma utopija. Čeprav je ta samo megljena rdeča nit razpravljanja, raznoliki pristopi in teme, ki jih odpira utopija, bralcu omogočajo, da poglobi poznavanje pojma in konteksta. Vsekakor je treba tudi pozdraviti skupno delo tako velikega števila avtorjev in avtoric – korak naprej pa bi lahko bil samo še pisanje skupnega besedila. Vendar je ta zahteva morda že preveč utopična.

ZELENE POLITIKE / BEGUNCI, DOBRODOŠLI!

(let. XLIII, št. 262)

V okoljski številki pomembno mesto zavzemajo besedila aktivistov različnih okoljskih pobud, objavili pa smo tudi znanstvene prispevke na to temo. Številka je izšla le tri mesece po prihodu prvih skupin beguncev v Slovenijo. Zbrali smo poročila o dogajanju na mejah, ki naj postanejo dokument časa. Blok vsebuje tudi nekaj esejev in znanstvenih besedil.

UMETNOST V ČASU NEVROZKANOSTI / ZNANOST V OBLIKOVANJU / GRAFITI

(let. XLIV, št. 265)

Številka je sestavljena iz treh tematskih blokov, vezanih na vizualne umetnosti. Avtorji in avtorice prvih dveh blokov predvsem analizirajo konceptualne in paradigmatične premike, ki jih sprožajo nova znanstvena dognanja in tehnologije. Prispevki iz grafitarskega bloka so vezani na vprašanja grafitarske estetike in političnih razsežnosti stenskih sporočil.

DRUŽBENA PSIHOPATOLOGIJA IN PARANOJA

(let. XLIV, št. 266)

Osrednji namen številke je tematizacija naslovnih pojavov z družbenega in ne individualnega vidika. Avtorji pišejo o strukturi in različnih oblikah paranoidnega mišljenja, teorijah zarote, prisili in narcizmu, obravnavajo pa tudi aktualna politična vprašanja.

GLASBA V PRIMEŽU MED FENOMENOLOGIJO IN SOCIOLOGIJO

(let. XLIV, št. 263)

Z glasbo nenehno stopamo v stik, njena vseprisotnost pa zahteva družbeno analizo. Zato ni presenetljivo, da so pri raziskovanju tega fenomena čedalje bolj popularni pristopi, ki glasbo analizirajo in konceptualizirajo s fenomenološkega, sociološkega, kulturološkega in antropološkega stališča.

PRVI SPOL: KRITIČNE ŠTUDIJE MOŠKIH IN MOŠKOSTI / PRIVLAČNOSTI SPOLOV

(let. XLV, št. 267)

Študije moškosti so raziskovalno polje, ki se v Sloveniji šele uveljavlja. Prvi blok prinaša pomembne uvide domačih in tujih avtorjev, ki tvorijo nabor besedil, relevantnih za vsakega proučevalca tega področja. V drugem bloku so zbrani prispevki, ki izzivajo prevladujoče predstave o tem, kako naj razmišljamo o spolu, seksualnosti, reproduktivnih pravicah, homoseksualnosti in pravicah žensk.

SOVRAŽNI GOVOR

(let. XLV, št. 268)

Čedalje pogostejša raba termina sovražni govor zahteva njegovo kritično analizo. Številka prinaša nekatere splošne premisleke, ki jim sledijo pravni in kriminološki pogledi. Posebno pozornost smo posvetili Evropi, migracijam in islamu, tu sta še sklop o digitalnih medijih ter seksizmu in homofobiji.

BALKANSKA MIGRACIJSKA POT: OD UPORA NA MEJAH DO STRIPTIZA HUMANIZMA

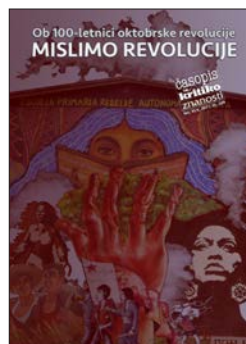
(let. XLIV, št. 264)

Številka je poglobljen odziv ČKZ-ja na dogajanje na balkanski migracijski poti. V njej so zbrani znanstveni prispevki, eseji, intervjuji in dokumenti o balkanskem koridorju, pravici do bivanja, Srbiji kot tamponski coni. Predstavljamo tudi begunske zgodbe in fotografski projekt petih beguncev fotografov.

MISLIMO REVOLUCIJE

(let. XLV, št. 269)

Z 269. številko pri ČKZ obeležujemo 100-letnico oktobrske revolucije. Številka odpira nove poglede na potenciale in omejitve emancipatornih in osvobodilnih politik, ki jih je sprožil oktobrski prevrat leta 1917 v Rusiji, na njegov vpliv na poznejša revolucionarna postajanja ter na nekatere aktualne gradnje antikapitalističnih alternativ.

ZADNJA ŠTEVILKA

SPREMLJAJTE NAS:

www.ckz.si

FB: www.facebook.com/CKZrevija

TW: www.twitter.com/CKZ_revija

NAROČITE SE NA ČASOPIS ZA KRITIKO ZNANOSTI

PRIDRUŽITE SE NAŠIM ZVESTIM BRALCEM IN SE NAROČITE NA ČASOPIS ZA KRITIKO ZNANOSTI. LETNA NAROČNINA JE 30 EVROV, ZA ŠTUDENTE IN BREZPOSELNE PA 20 EVROV (40 OZ. 60 ODPSTOTKOV PRIHRANKA). NAROČNINA VELJA OD DATUMA PLAČILA, ZA NASLEDNJE ŠTIRI ŠTEVILKE.

Vsak novi naročnik prejme darilo: eno od zadnjih sedmih številke (našteti na prejšnji strani) po lastni izbiri.

Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo je uveljavljena družboslovna in humanistična znanstvena revija. Zavezani smo kritični misli in transdisciplinarnosti, osvobajajočim epistemologijam in odpiranju akademskega prostora. Govorimo o tistem, o čemer se ne govori. Brcamo proti toku in izumljamo nove sloge plavanja. Vsako leto štirikrat, že od leta 1973.

Svoje naročilo nam sporočite na elektronski naslov **narocnine@ckz.si**.

Na obvestila se lahko naročite na povezavi **<http://www.ckz.si/narocanje-in-nakup>**.

NAPOVEDUJEMO: SOLIDARNOSTNE EKONOMIJE

(let. XLVI, št. 271)

